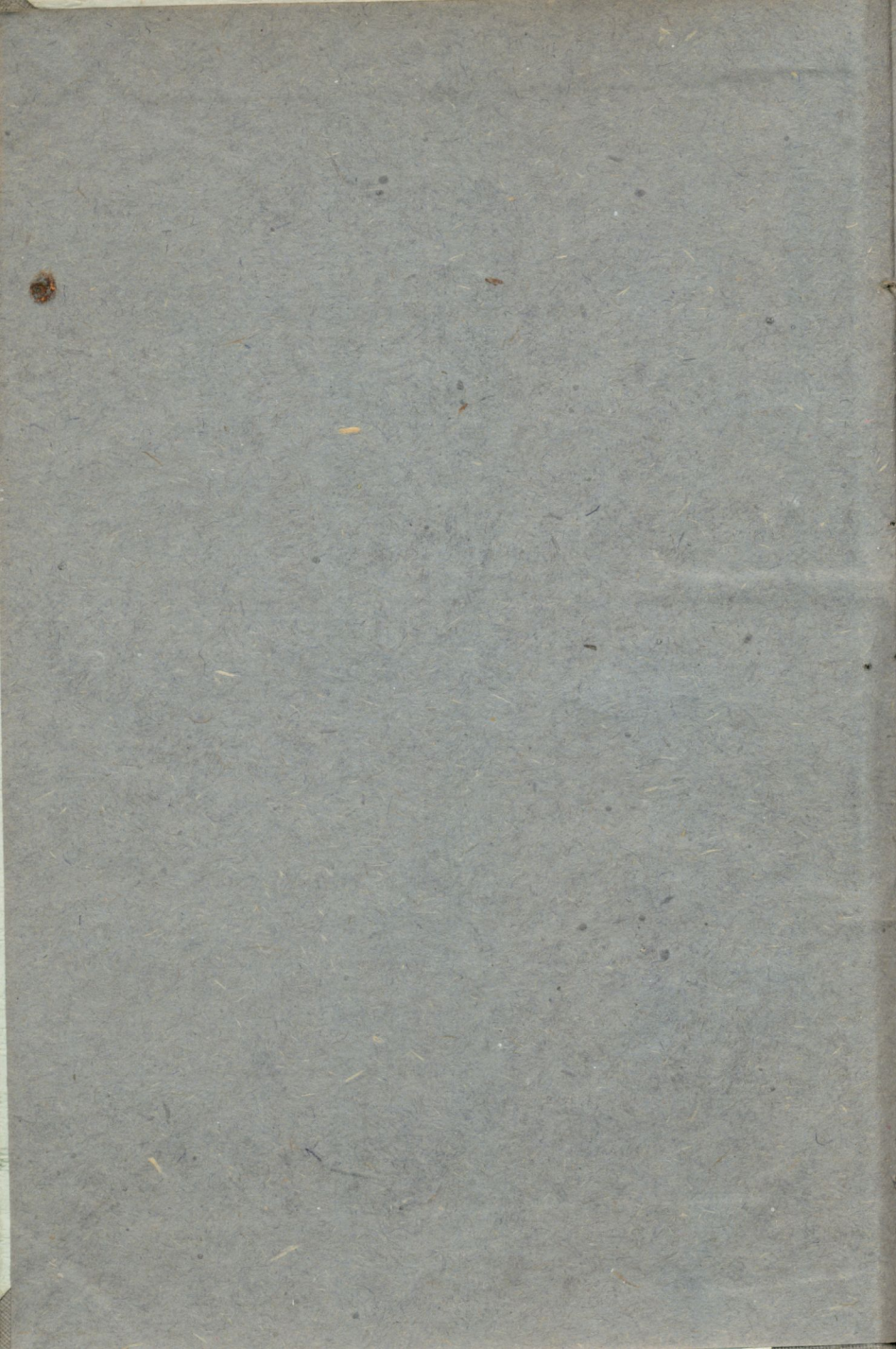
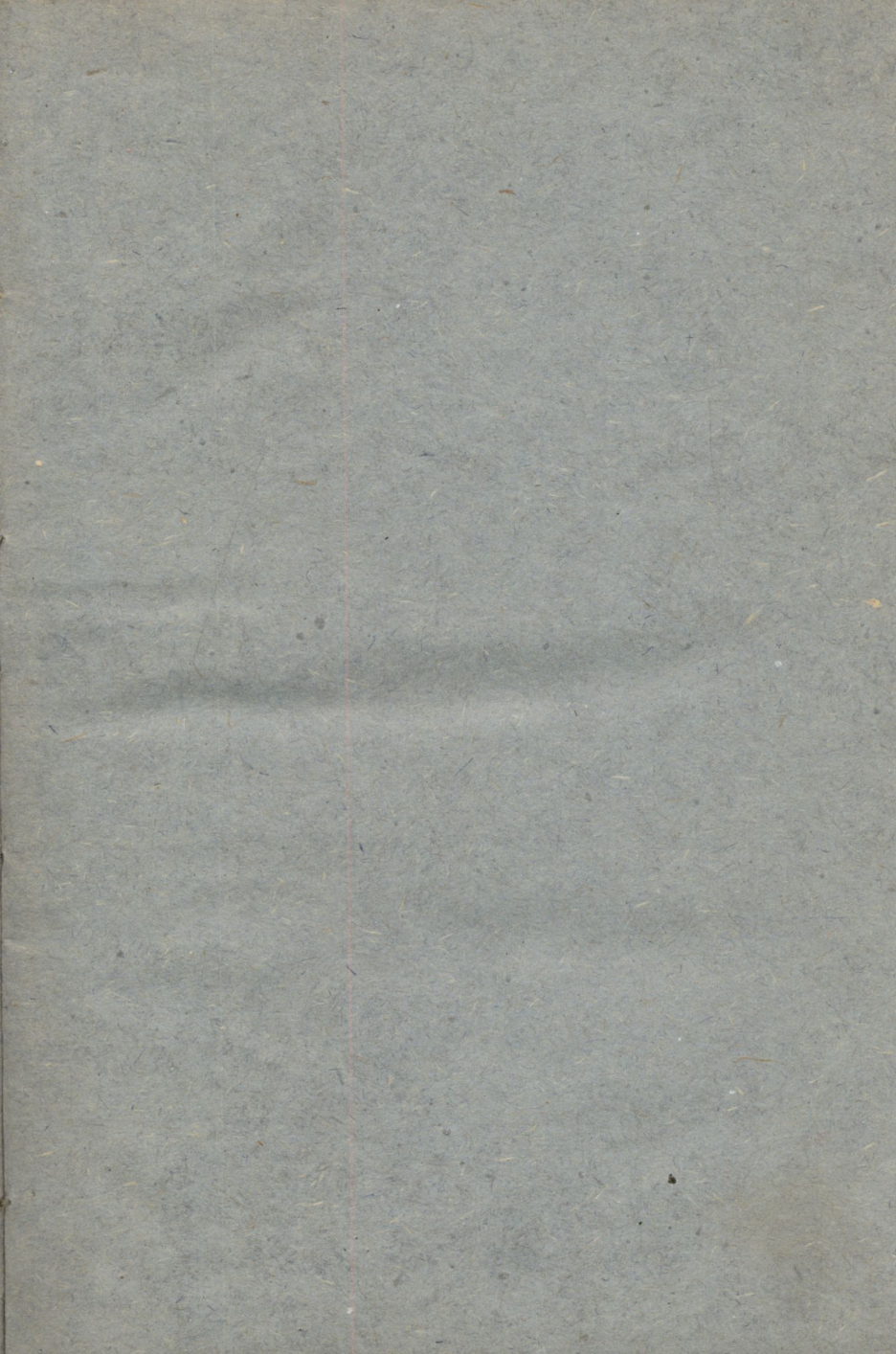

9(91.542)

36-62

9(91542)

35-62

W 948

2232 ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆ

593-64

ՊԼՏՄՈՒԹԵԼՆ

ՀԵՅՈՑ

ՊԼՍՆԱՀԱԿԵՐՏԱՅ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԱՑ:

աշխատասիրեաց

97

Ուստով Յարութեանեան Երզնկեանց:

(յաշխարհարուէ 'ե դրարու:)

06891
16897

ՏՊԱԳՐԵԱԼ

Հաւանութեամբ արժանընտիր թեմակալ Արքեպիս-
կոսոսի Հայոց Սրբազանի և գաղթեաց 'ե Տայս
Տեառն ԿԵՐԵՊԵՏԻ և Ապետի:

Դ ՏՓԽԻՍ

Դ Տպադրատան Հոգևոր Ճեմարանի Հայոց ընծայելոյ յաղնու-
կան Գէորգայ Արժուունոյ:

9(47.925)

2522

Գերադոյն պարգև մատուցեալ Հայրենեաց,
է աշխատասիրութիւնն, որ ունիցի զնպատակ
լուսաւորութեան մանկանց:

Կէնքոն.

ՅԵՌԵՄԻԱՍ

Մարդ բանական՝ լը անձապարզ և ձրից մտաւոր տրամախոհութեան անմահից հա թէ նոյն իսկ Արարչապետին արժանի դտեալ նմանակցութեան, անդադար ճգնի յանցուկ սահմանի իւրոց կարճօրեայ կենաց բովանդակել ՚ի միտս զամենայն անցս աշխարհի, զանցեալս, զնկերկայս, և եթէ հնար ինչ իցէ ևս և զսպառաքս, սակայն տրարչին բնութեան զվերջինն պահալ իւրում ամենապարզ էութեան, զառաջնոցն գիտութիւն պարզեաց իւրարանչիւր ազդի և ժողովրդեան, մանաւանդ այնոցիկ՝ որք բարգաւաճեալ ծաղկեցողքին զաստուածատուր զայն ձիրս անխոնջ աշխատութեամբ վարժեալ զանձինս ՚ի մարդս ուսմանց և կենցաղօգուտ արուեստից :

Օգոուտ և զահ պատմութեան բազումք բազմօրինակ դուռտեօք երկնաշափ բարձրացեալ հետեւեցան ուսանիլ և ուսուցանել . ոմանք միմիայն ՚ի զբօսանոս անձանց, ոմանք յանմահացողանել զյիշատակս իւրեանց դիւցազանց, և այլք բազումք յանհամար հարկադրեալ ՚ի կրից և ՚ի պատճառանաց, սպ սակաւք ոմանք ձգնեցան նովմք ՚ի տեսիլ հանել զամենաքանչ զօրութիւն Արարչին, և զվարչութիւն նորա ՚ի տիեզերս, որովք և ազդել յընթերցօղս զուրք և զառարինի զգայմունս՝ օրինակաւ անոցելոց հեռանալ ՚ի չարեաց և հետնիլ բարեաց, և այս իսկ է և պարտի լինել վերջին և միմիայն նպատակ ճշմարտապատում վերադառնի :

Յայտոցիկ պատճառանաց պոխեալ նմ ազգք հոսե խաւարում բարբարոսք զամենայն անցս ազդի և հայրենեաց իւրեանց (թէ և յանչափս շռայլեալ յառապելս քան ՚ի ճշմարտապատում վեպս) աւանդեցին զբով հետադայից իւրեանց՝ է զի յարձանս և ՚ի վեմս դրօշմալ, է զի ՚ի բիբլոս և ՚ի պապիր զնոյն աւագրեալ, և ՚ի վելջոյ յեղարձակ պապարեզ մալալածից և թղթոց զնոյն պիտուիալ :

Ներքեցի ինձ յանդգնութեամբ ասել, թէ դա սաղլուխ Սաաֆեհիբը ազգի մերոյ դերագոյն քան զամենեսին գտեալ 'ի ճմարիտ նպատակ արդարակոյրով Պատմաբանի, 'ի բազում մատեանս ամփոփեալ աւանդեցին մեզ զճշգրիտ Պատմութիւն ազգի մերոյ, ոմանք զիւրեանց ժամանակին և եթ, և ոմանք սկիզբն առեալ 'ի նախաձառն մարդկութեանս: Բնդ յաճախել յարգի ուսման պատմութեան և չեմանութեան ազգի նորա ամենեցուն՝ ազգք Եւրոպիոյ 'ի զանազան մատեանս ամփոփեալ զպատմական վէպս ամենայն ազգաց տպագրութեամբ ընծայեցին 'ի լոյս, մինչև 'ի ներկայ դարուս նախադատուեալ զնոյն քան զայլ ուսումնաւոր մատեանս, 'ի ձե գպրոցալիսն յորինեալ զպատմութիւն նախ զհայրենի ազգին և ապա զընդհանուր աշխարհի՝ աւանդեցին ուսուցանել աշակերտաց յամենայն ուսումնարանս չե այլոց աշխարհագրութեան գիտութեանց և արուեստից: Եւ զի յայսմ պակաս դըտանիցի ուսումնաստեւն մանկտին Հայացի, արժանայիշատակ Եփրեմ Ս. Սեթեան 'ի միտքանութենէ մխիթարեան ամփոփեալ զպատմութիւն ազգիս 'ի համառօտ մատեան յաշխարհիկ բարբառ մատոյց տպագրութեամբ 'ի լոյս 'ի 1839 ամի:

Եւ սորջանք ինձ, զի այս բազմաշահ մատեան 'ի մանկանց հայրենի ազգի իմոյ բնակեաց յԱրեւելեան Հայաստանի մեայ 'իսպառ անհասկանալի, ին անծանօթ գոլոյ նոցա աշխարհիկ բազբառոյ Հայոց յԱրեւմտեան աշխարհս պանդխտեաց: Ուստի առ 'ի դիւրալուր առնել ամենեցուն զայս համառօտ Պատմութիւն ազգի մերոյ, յորինեալ յաճ գպրոցական և առ 'ի ուսուցանել զնոյն մանկանց Ուսումնարանաց Հայաստանի վոխեալ 'ի լեզու գրաբառ մատուցանեմ 'ի վայել ուղիմամիտ մանկանց ազգիս, յուսացեալ անդրդուելի թէ գէթ յիշատակ ազգին յորդոր լնի: Հայրենասօրաց քաղցր ակամբ հայիլ յայս իմ դուզնաբեայ վատակ, և այն բաւ է ինձ 'ի վարձ անդրանիկ իմոց աշխատասիրութեանց:

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Յաղագս պատմութեան Հայոց:

§ Լ.

Հ. Ասան էր ազգ մեր կոչել Հայ:

Պ. Որովհետեւ առաջին՝ Նահապետի՝ որ տիրեաց ազգի մերում՝ Հայի կոչելու. ուստի և յանուն նորա ազգ մեր կոչեցաւ Հայ, իսկ օտար ազգք զմեզ Երմէնի կամ Երմէնիա կոչեն յանուն նահապետին մերոյ Երմայ. որ քաջութեամբ իւրով երեւել եղև առաջնայլոց: Աւստի և զանուն երկրին՝ ուր բնակին Հայք, օտարք կոչեն Երմէնիստան կամ Երմէնիա, այլ մեր Հայաստան:

Հ. Յորում դարու եղև սկիզբն ազգի մերում:

Պ. Օրին դադարելոյ ջրհեղեղին ազգ մեր համարի 2342 սկիզբնաւորեալ 'ի Նոյ նահապետէ, քանզի նախ Նոյ սկիզբն արար ծաղկեցուցանել և բարդաւաճել զՀայաստան: Յորժամ այլ ազգք չու արարեալ 'ի Հայաստանէ՝ զնացին 'ի Բաբելոն շինել զաշտարակն, 2243 բնակիչք Հայաստանի զհետ եղեն ծաղկեցուցանել զերկիր իւրեանց. սորա էին մի մասն յորդոց Յաբել թի՝ ուստի և ազգ մեր կոչեցաւ և Յաբելեան: իսկ յայնժամ կոչեցաւ Հայ, երբ ազգապետն մեր Հայի վերստին դարձեալ 'ի Հայաստան եկն առ ազգականս իւր, և սկսաւ միայնակ իշխել 'ի վերայ Հայաստանի՝ հոգ տարեալ պաշտպանել զնոյն 'ի թշնամեաց. ուստի առաջին դուխ և հոգացող ազգի մերոյ ճանաչմբ զնա:

Ժամանակ տիրապետութեան Հայկոյ է այն առաջին դարն, յորում հին ազգք Եփրոյ սկսան դաւ յեղևան. Աւստի եթէ այլ ազգք առ 'ի հնացուցանել զսկիզբնաւորութիւն ազգի իւրեանց ապաստան ընին յառասպելս. մեր առանց առասպելաբանութեանց կարեմբ յայտնի ցուցանել թէ ազգ մեր սկիզբնաւորեալ է 'ի Նոյ նահապետէ, և 'ի ժամանակս սկսանելոյ այլոյ՝ մերն վերանորոգեալ է 'ի Հայկոյ:

Երմայ
Հայն

- 2107 Լայսիս և 'ի մասին բարեկարգութեան զինի ջրհեղե-
ղին առաջին կարեմք ասել զազգ մեր՝ քանզի երբ այլ
ազգք առա և անդ զքուեալ զտեղի բնակութեան սրո-
2229 նէին. բնակիչք Հայաստանի անխրդով կայեալ մեա-
յեալ 'ի տեղիս իւրեանց զուն գործէին ծաղկեցուցա-
նել և զարգարել զաշխարհ իւրեանց.

Հ. Ուստի՞ յայտնի է Ճմարտութիւն Պատմու-
թեան Հայոց.

Պ. Երեսին Պատմաբանք 'ի գրեւն զպատմութիւնս
առաւարկէր զարգարէին գնոյն, զի հաճոյ թուեացի
Ժողովրդեանն. ուստի և հին պատմութիւն անխառն
յոտ ապեւեալ՝ միմայն ուշ եգեալ հարկաւոր պատ-
մութեանց յայտնի նշան էր անդարգութեան. Որպէս
յայտ է և 'ի յօդնուածոյ պատմութեան մերոյ. քան-
զի Սաղարշակ Երբայ կամեցաւ դիտել թի սրպիսի՞ և
ուստի՞ իցէ ծագումն ազգի Հայոց, առարեալ Սարի-
բատ Եսթրին առ 'ի դառնել զՊատմութիւն Հայոց
'ի գրատան Անուէի. ուրմեծն Լիւքսանդր Ժողովեալ
զպատմութիւնս և գոխաւորիս համօրին ազգաց հրա-
մայեալ էր պահպանել. որում չէր փութ դալել կամ
պարտաւել զՀայս. Եւ Սարիբատ լը որում էր Եսթրի,
ամենին չունէր գառութի խօսիլ զուստ. կամ զովա-
բանել զՀայս, իսկ լի է Սաղարշակ իցէր Հայ, յայն-
ժամ մարթ էր կարծել թի յաղագս հաճոյ թուելոյ
նոն և սիրելի լինելոյ, խառնեալ իցէ Սարիբատոյ
զառութի և զառապել լը Պատմութեան մերոյ. Սա-
նուանդ երկնէր գրել զբանս սուտո, զի մի ստուն գը-
րելոց իւրոց երեկացի յապոյն 'ի պատմութեանց եղե-
լոց 'ի մշտ աղբնու.

Հ. Ուստի տեսաց Տերութիւն ազգի Հայոց.

Պ. Երեսն սկսեալ 'ի Նոյ նահապետէ մինչև զգործ
Հայկոյ 'ի Հայաստան՝ բնակիչք Հայաստանի գրեթէ
7500 տմս կառավարէին ՏԱՆՈՒՏԵՐԱՍԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒ-
ԹԵԱՍԻ, զի իւրարմչիւրք զառն և զբնակուի իւր իշխա-
նարար Էստաւրէր, հետ այնորէի յորժամ եկն Հայի
'ի Հայաստան, և իշխեաց 'ի վե՛ ամենեցուն սկսաւ ԻՇ-
ԻԱՆԻՈՒԻՆ ԱՆՅԱՆՈՒՆՅ, որ է սկիզբն պատմութեան.

Հայոց, և այս իշխանութիւն տեւեաց ցԺ մահաւել Սահէի զամս իբր 1779. Օհնի մահաւան Սահէի զամս իբր 180 Հայք մնացին առանց իշխանի հնազանդեալ միայն մեծին Լիզքսանգրի և Յաջորդաց նորա:

Իբրորդ իշխանութիւն Հայոց՝ որ և կոչի ԻՇ-ԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐԵԱՅՈՒՆԵԱՅ, սկսեալ ՚ի Սաղարշակայ մեծէ տեւեաց զամս 580 մինչև ցԺ րոտշիր: Օհնի արսորման սորա մնացին առանց Թագաւորի զամս 456. և նախ հպատակեալ Պարսկից կառավարեցան Սարգսանօք, և ապա անկեալ ք իշխանութեամբ Արաբացոց Ռատիկանու և եթ կառավարէին:

Իբրորդ իշխանութիւն Հայոց՝ կոչեցեալ ԹԱԻԱՒՈՒԹԻՒՆ ԲԱԻԲԱՏՈՒՆԵԱՅ, սկսեալ ՚ի մեծէն Լշտոյ տեւեաց զամս իբր 196. մինչև ցԺ ագրի վերջին. յետ մահաւան նորա զամս 36 մնացին առանց Թագաւորի:

Չորրորդ իշխանութիւն Հայոց՝ որ կոչի ԹԱԻԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒԹԻՆԵԱՅ, սկսեալ ՚ի Ռաբէնայ Լ. տեւեաց զամս 295 մինչև ցրմբունումն վերջին լեանի. աստի մինչև ցայսօր 468 տարի է, որ լ իշխանութեամբ պէսպէս Թագաւորաց կան և մնան Հայք առանց Հայք կազն Թագաւորի:

Ի Հայկաց սկսեալ մինչև ցայսօր ըստ Թուոյ Ժամանակագրաց 3904 ամբ Թուին, իսկ լ Եօթանանից 4104:

Ըստ կարգի այսոցիկ չորից իշխանութեանց մեր ևս զայս Համառօտութիւն ՚ի չորս մասունս բաժանելիք, յաւելեալ զկարեւոր գիտելիս ՚ի վախճան ամենայն մասանց:

Handwritten text, likely a list or index, written in a cursive script. The text is oriented vertically on the page. The handwriting is dense and somewhat faded, making it difficult to decipher. The text appears to be organized into columns or sections, possibly representing a catalog or a list of items. The overall appearance is that of an old, handwritten document.

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԵՅՈՑ

ՄԵՍՆ ԵՌԵՋԻՆ

Ի ՀԻՍԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ

§ Բ.

ԱՆՔ.

Հ. ՈՂ էր Հայկ, և զեւրդ եղև նա նախահայր ազգի մերոյ.

Պ Հայկ էր առաջին նահապետ ազգի մերոյ, Թոռն Թոռն Նոյի. այսինքն Նոյ ծնաւ զ Յարեթ, Յարեթ ծնաւ զ Ղամբեր, Ղամբեր ծնաւ զ Թորգոմ, Թորգոմ ծնաւ զ Հայկ*, Լ. յս Հայկ՝ ի չուել քաջարի արանց ՚ի Հայաստանէ ՚ի պատճառս աշտարակաշինութեան, գնաց լէ նոսա ՚ի Բաբելոն. իսկ ՚ի կործանիլ անդ աշտարակին վերստին ցիրեցան եղևն գնացեալքն, Բէլ (որ և կոչի Ներբուլթ) ցանկայր յայնժամ մնապետել ՚ի վերայ ամենեցուն, և յամենից պաշտիլ իբրև զԼ. տուած, Օայս լուեալ Հայկայ սրտմտեալ երեք Հաւրիւր քաջ բնկերօք, ամենայն ընտանեօք և աղխիւք իւրովք վերստին դարձ արարեալ եկն ՚ի Հայաստան ՚ի գաւառս Արարատայ, Անդ շինեաց Հայկ զտուն բը նսկութեան կալուածոց, և ետ ՚ի ժառանգութիւն Սաղմեայ Թոռին իւրոյ, և ինքն խաղաց այլովք աղխիւքն յԱրեւմուտս Հիւսիսոյ, և սկսաւ սահմանել

2107

* Խորենացին յարարաբն Հեղինայի առեալ զնի Ղամբերայ յաւելաւ և զԹորգոմ:

Վ.Ն.Բ. զկարգ և զկանոն 'ի մէջ բնակչաց Հայաստանի . զի մի
 ևս յրուեսցին և կորուսցեն զնաղաղութիւն և զլե-
 զուն . զոր ունին ինքն ևս վերստին ուսու զնախնի լե-
 2106 զուն՝ զոր կորոյս : Ընդ 'ի մերձակայս Արարատայ շե-
 նեաց զքաղաք , և անուանեաց յիւր անուն Հայրազն .
 և զանուն բնակեալ դաւառի իւրոյ կոչեաց Հարս :

Հ . Օլորչ արար Բէլ յորժամ լուաւ զապստամ-
 բութիւն Հայկոյ :

Պ . Բարկացեալ ընդ նորայն ապստամբութիւն ,
 իսկոյն զընսպանս առաքեաց առ Հայկ՝ զի դարձցի
 յետս 'ի հնազանդութիւն նորա , ապա թէ ոչ անձամբ
 ասէ գիմեալ պատերազմաւ 'ի վերայ քո անխնայ ամե-
 նայն տամբ քով ջնջեցից 'ի սպառ . Բայց իբրեւ Հայկ
 ոչ հաճեալ ընդ բանս նորա խստութեամբ պատասխա-
 նեաց , սրտմտեալ Բէլայ անթիւ զօրօք դիմեաց 'ի վե-
 րայ Հայկոյ : Հայկ փոխանակ երկնչելոյ աճապարեալ
 հաւարեաց առ ինքն զարս քաջս . եւ ընդդէմ նորա , և
 հասեալ յեզր ծովուն Սանայ 'ի յարմարաւոր դաշտի
 սարսէր գալստեան թշնամեցն : Բէլ հիացեալ լը այս
 համարձակութիւն Հայկոյ սակաւ զօրօք յառաջ էանց
 առ 'ի տեսանել թէ Հայկ յԵլորչ իցէ տպառտան , և
 ինքնին համոզեցէ զնա 'ի հնազանդութիւն : Յորժամ
 ետես Հայկ՝ թէ Բէլ միայն գայ ընդ առաջ՝ քաջալե-
 րեաց զսնյաղթ զօրս իւր , զի արևարար յարձակեալ 'ի
 վերայ Բէլայ , և միանգամայն ընդ զօրս նորա մարտու-
 ցեալ կամ յողթեցին կամ զփառս յողթանակի
 տարցեն , և զայս ասացեալ շտապաւ վաղեաց ընդ ա-
 ռաջ : Օլարհուրեալ Բէլայ՝ վերջոտնեալ կամէր ելա-
 նել 'ի նոյն բլուր ուստի էջն , բայց ոչ եգիտ զժամ
 պարապոյ : Օլայն իմացեալ Հայկոյ պինդ քարշեաց
 զաղեղն , դիպեցոյց զերեքթեւան նետն ընդ տախտակ
 կրծոցն Բէլայ , որ շէշտ ընդ մէջ թիկանցն թափան-
 ցիկ լեալ անկանի յերկիր : Ընկաւ Բէլ , փչեաց զո-
 2104 գին , զօրքն դարձան 'ի փախուստ , և աշխարհ մեր ա-
 զատեցաւ 'ի ձեռաց բռնաւորի , որ գնն գործէր ջրն-
 ջրել զաստուածապաշտութիւնն , և զանձն իւր աստուա-
 ծացուցանել : Հրամայեաց Հայկ պաճուաճեալ զգիւղն

Բէլայ դեղովը, տանել 'ի Հարք և Թաղել 'ի բարձրաւորակ տեղւոջ 'ի տեսիլ կանանց և որդւոց իւրոց, որպէս զի որք զաչս 'ի վեր ամբարձեալ տեսցեն 'ի մի կողմն գտապան 'Նոյի' 'ի յիւշածցեն զպատիժս ին անօրէնուէ մարդկան, և 'ի միւս կողմն հայելով 'ի միա բերցեն զծայրագոյն ախտս փառասիրութեան և հպարտութեան :

Հ. Օրհնչ երեւելի գործ գործեաց Հայի :

Պ. Հայի՝ յորժամ ետես, զի յաջողութեամբ վախճան եղև մարտին, նախ 'ի տեղի ճակատուն՝ ուր մարտեալ է Բէլայ, շինեաց քաղաք, և անուն կոչեաց միա Հարք և դաւառն այն պիտի անուանի Հայոց Նոր : Իսկ զբլուրն՝ ուր քաջամարտիօքն անկաւ Բէլ անուանեաց գերեզմանք : Եւ յայնչս միծաւ յաղթանախաւ Հայի դարձաւ 'ի Հարք դաւառ, ուր շինեաց լապտով քաղաքս և կարգեաց զկանոնս և զնորոգմանս կարբլս : Եպա յետ տիրապետելոյ խաղաղութեամբ զամս իրա յանձն արար զտէրութիւն իւր որդւոյ իւրում՝ Արմենակայ և 'ի հասակի 400 ամաց մեռաւ :

2027

§ Գ.

Հ. Օրհնչ պատմի զԱրմենակայ :

Պ Արմենակ որդի Հայիոյ ցանկացեալ ծաղկեբույսեալ զաշխարհս Հայաստանի, յանձնեաց երկուց հղարչ իւրոց Խոռայ և Մանաւազայ զՀարք դաւառ և ինքն առեալ զամենայն բազմութիւն իւր խաղաց յԱրեւել Հիւսիսոյ, 'ի մեծ դաշտավայրի ուրեք արար զինութիւնս : անդ տնկեաց զտնտառս Սօսեաց, և զմերձաւոյ լեռն անուանեաց Արագած : Իսկ 'ի ստորոտ լեւն շինեալ քաղաք կոչեաց Արագածոտն և յետ հաստատելոյ զայլ քաղաքական կարգադրութիւնս, դասակարգեց ևս և զբաժանմունս ժամանակին 'ի ձեռն իմաստոց Սոկաց դաւառի : Ի վերջին աւուրս իշխանութեան Արմենակայ՝ Նոյնա հապետ հասեալ 'ի խորին երութիւն վախճանեցաւ 'ի հասակի 950 ամաց, և Թսեցաւ 'ի բարձր լեռնս՝ Նպաստ հան

2022

դէպ Մատեաց, որպէս 'ի կենդանութեան իւրում պա-
տուիրեալ էր: Իսկ զինն Նոյն՝ որ կոչուի Նոյեմզա-
րա Թաղեցին 'ի Մարանդ գաւառի: Արմինակ յե-
փարեոյ զիշխանութիւն իւր զամս յորում յանձն արտ-
գտիրապետութիւնն որդւոյ իւրում Արամայիտայ:

Հ. Օրնչ գիտելը գոն վասն Արամայիտայ:

1975 Պ. Արամայիս յետ յաջորդեոյ հօր իւրոյ երթեալ
զհետ մեծագործութեան 'ի դաշտի անդ Արագածու-
շնեաց զամուր քաղաք կոխածոյ քարամբը, և անուա-
նեաց յիւր անունն Արմա-իւր, որ եղև ապա մայրաքաղաք
տէրութեան Հայկազանց: Եւ զպեան յանուն թուին
իւրոյ Արաստայ կոչեաց Արասիս:

Հ. Որք էր Հարա և զինչ գնմանէ գիտելիւ:

1904 Պ. Արամայիս ունէր զորդի մի Հարա անուն, այլ
շատակեր և յորվածին վասն որոյ ետնմա զարգաւանդ
և զպողաբէր գերկիր, ուր բնակեալ Հարայի բազմա-
ցաւ, շնեաց քաղաքս և զարդարեաց. ուստի գաւառն
այն կոչեցաւ յանուն նորա Հիրակ: Աստի ել առա-
պելեալ առաւին այն, որ ասիւր առ շատակերս. «Եթէ
քո Հարայի որկորն է, մեր Հիրակայ ամբարըն չեն»,
Արամայիս կեցեալ 'ի նահապետութեան զամս
բառասուն մեռաւ, և յաջորդեաց նմա որդի իւր Ա-
մասիս:

Հ. Օրնչ երեւել գործս արար Ամասիս:

Պ. Ամասիս ծնաւ զերիս որդիս — զԳեղամ,
զՓառսիս և զՅուլակ: Կամերովսորա զն մի ծախեցի
'ի մէջ որդւոց իւրոց խռովութիւն ինչ, և մի վարա-
պորդութեամբ վարեցեն զկեանս, առեալ զնոսա լէ
իւր գնաց 'ի կողմանս Արարատայ, և անդ առ ոտամբ
լերին վասն Փառսիսայ և Յուլակայ բաղում ծախուք
շնեաց գերկուս քաղաքս, հեռի 'ի միմեանց միօրեայ
ճանապարհաւ, և ետ զնոսա 'ի Ժառանգութիւն եր-
կուց որդւոց իւրոց արւոյն Փառսիսայ / կայտառին
Յուլակայ, յորս բնակեալ նոցա յիւրեանս անուն զտե-
ղիսն կոչեցին Փառսիսոտ և Յուլակերտ: Իսկ Ամասիս
լէ ամենայն կողմանս Արարատայ շէնա արարեալ զա-
նուն լերինն յիւր անուն կոչեաց Սիսիս և զգաւառն

Սատեայ ոտն, Լը ինքն հանդերձ անդրանկս ւն Պե-
ղամազ դարձ արարեալ յԼրմաւիր յետ պոյադատե-
լոյ զաղզն զամս երեսուն և երկու մեռաւ զ Թէրութին 1908
յանձնեալ Պեղամայ:

§ Գ.

Հ. Օրնիչ պատմի զՊեղամայ:

Պ. Պեղամ՝ զկնի քանի մի տմաց կալոյ յԼրմաւիր
յանձնեալ Հարմայ օրդոյ իւրում զպայազ ստութիւն
պղլին հանց 'ի միւս կողմն Երասխայ և դ' ալեալ 'ի
Հիւսիսակողմն Լըկեւելց յեղծ ծովուն Սեա ալ շինեայ
շինս և զքաղաքս և զանուն երկրին կոչեաց Պեղտը 1900
քունի, յորմէ և մերձակայ ծովակն կոչեցաւ: Եւ Պե-
ղամայ: Լստ կացեալ սորա ղժամանակ ինչ յանձն
արար զտեղեան զայնոսիկ միւս օրդոյ իւրում Սիտա-
կայ, և ինքն դարձեալ յայնկոյս Երասխայ 'ի մ. ջ միոյ
դաշտի շինեաց զքաղաքն Պեղամ, որ յետոյ անուն
Թումին իւրոյ կոչեցաւ Պառնի: Լստ Պեղամ՝ զայա-
զատեալ ընդ ամենայն ամս իբր յիսուն մեռաւ: Իսկ
Սիտակ՝ որ ըստ բնական կատարելութեան իւր, Բաւ-
եա կոչեւր, ելից զսահմանս իւր պէս պէս շինութեամբ
և զգաւառան կոչեաց յիւր անուն Սիտական, որ և կոչի
Սիւնիք: Եւ տ ժամանակաց ընդարձակեալ սորա բո-
տէրութիւնն յայնկոյս կուր գետոյ մինչ ցԼատպից ծով,
կոչեաց զայն աշխարհ յերկրորդ անուանէն Լըլուանք:
որ ապա եղև առանձին տէրութիւն:

Հ. Օրնիչ երեւել զօրծս արար Հարմա:

Պ. Հարմա՝ զՀետ երթեալ մեծագործութեան պա- 1858
տեայ ամուր և վառապար պարսպաւ զԼրմաւիր քա-
ղաք, արար և զայլ բազում շինութիւնս 'ի քաղաքի
անդ և արտաքոյ. տիրեալ յետ հօր իւրոյ զամս երե-
սուն և մի մեռաւ, Թողեալ զմիապետութիւնն որ 1827
դոյ իւրում Լըրմայ:

Հ. Օրնիչ պատմի զԼըրմայ:

Պ. Լըրմա՝ յոյժ երեւել եղև խոհեմութեամբ և
բաշտութեամբ, Դ ժամանակի սորա օտար աղգք յամե-

նայն կուսէ տկուեալ էին մեծ առնել յաշխարհ մեր,
և նեղել զՀայս. Արամ եւ ընդդէմ ամենեցուն և
յաղթեալ նոցա 'ի բաց վանեաց ընդարձակելով բո-
Տերութիւն իւր:

Մի 'ի գլխաւոր թշնամեաց նորա էր Նիւբար
իշխանն Սարաց, որ 'ի ժամանակս Հարմայ զմանն
աշխարհի Հայոց ընդ հարկաւ կացուցեալ էր, Արամ
յիսուն հազար զօրօք 'ի դիմի հարեալ սատակեաց
զզօրս նորա, և կալեալ զնոյն ինքն զՆիւբար հաճ
Ղրմաւիբ, հրամայեաց ցից երկաթի վարել ընդ ճա-
կատ նորա և վարսել 'ի ծայր աշտարակին. իսկ զմանն
աշխարհի նորա արար իւր հարկատուս:

Իսկ միւս թշնամի Արամայ էր Բարշամ իշխան
Բաբելոնաց, որ քառասուն հազար հետեակօք և հինգ
հազար հեծեալօրօք յարձակեցաւ 'ի վերայ սորա: Ա-
րամ քաջարի զօրօք իւրովք դիմեաց 'ի վերայ նորա,
հալածեալ ջարդեաց զզօրս թշնամոյն և կալեալ ըզ-
Բարշամ սպան:

Հ. Օխաղդ յաղթեաց Արամ զՊայարիս իշխան:

Պ. Պայարիս լուեալ զքաջութիւնս Արամայ և
երկուցեալ զի մի տիրեսցէ սահմանաց իւրոց, սաստիկ
պատերազմաւ եւ ընդդէմ նորա, Արամ 'ի վերայ
հասեալ և սաստիկ կոտորածս արարեալ փախստական
արի զՊայարիս 'ի կղզի մի Միջերկրական ծովու, և
'ի Կապադովկիա կարգեաց կուսակալ զմն Սշակ
անուն, և հրամայեաց բնակաց երկրին խօսել 'ի լե-
զու Հայոց*:

Իսկ Սշակ մարդպան սկսաւ զարդարել զերկիրն զայն
պէսպէս յօրինուածովք, շինեաց զընդարձակ քաղաք և

* Սան աշարիչ զմանն ժողովն Արայ Յոյս. Ասենիս հոգե-
ցին. Բայց Հայս զմանն արեղոյն հոգեցին առաջին Հայս,
որին շինեաց նախին արարեալով երկրին արարաց Հայաստանին
Լ. արմենաւ Արամ արեւաց ապա աշխարհի հոգեցին և հա-
մայեաց ամենեցուն, խօսել Հայերէն, ռուսի և այնք հոգեցին
երկրորդ Հայս, և երրորդ Հայս, իսկ Բարշամ 'ի յիսուն հոգե-
ցան Փայր Հայս:

կոչեաց զայն յիւր անուն Սշակ. զոր յետոյ ոչ կարացեալ բնակչացն ուղիղ արտասանել կոչեցին Սափակ, որ է Կեսարիա (Ղայսէրի):

Հ. Ո՞րք են գործք ծերութեան Արամայ:

Պ. Արամ դարձ արարեալ 'ի Կապադովկիոյ արար զբազում քաջութիւնս յայլ կողմանս Հայաստանի, և զերկիրն ազատեալ 'ի ձեռաց Թշնամեաց՝ խաղաղսցոյց. և սկսաւ հաստատել զնորանոր կարգս և զկանոնս զարգարելով զամենայն կողմանս Հայաստանի:

Բնդ այն ժամանակս Թադաւորեաց 'ի վերայ Ասորեստանի՝ Նինոս և տեղեկացեալ Թէ Նախահայրն Արամայ սպանեալ է զպապ իւր զՆերբրովթ, կամեցաւ բառնալ զայն մեծ նախատինս 'ի հզօր տէրութենէ իւրմէ, ուստի և սկսաւ առնել զմեծ պատրաստութիւնս պատերազմի: Բայց տեսեալ զարիական գործս Արամայ յետս նահանջեցաւ 'ի կռուոյ, և խաղաղութիւն խօսեցեալ ընդ նմա անուանեաց զնա Արկրորդ իւր:

Արամ այսպիսի մեծաւ փառօք պայազատեալ 1769 զՀայս զամս յիսուն և ութն վախճանեցաւ Թողեալ զտէրութիւնն օրդւոյ իւրում Արայի:

§ Ե.

Հ. Ո՞րք են երեւել գործք Արայի:

Պ. Արայ՝ որ վասն գեղեցկութեան զիմացն կոչեցաւ գեղեցիկ, պայազատեալ զՀայս 'ի տեղի հօր իւրոյ ձեռն էտրկ տռաւել ևս զարդարել զՀայաստան. ուստի և մերձայկայ գաւառն Արմաւիր մայրաքաղաքի կոչեցաւ Արարատ:

Եւ իբրեւ մեռաւ Նինոս Թադաւոր Ասորեստան 1767 նեայց, յաջորդեաց նմա Շաւիրամ կին նորա*, Այս կին վախճոտ ցանկայր ամուսնանալ ընդ Արայի, խոստանալով տիրել ընդ նմա 'ի վերայ բոլոր Ասորեստանի: Բայց Արայ գոլով յամենայնի բարեխառն և

* 'Ի հինայո՝ ասորէին Ռաֆաւոր եղև Շաւիրամ յաշխարհի:

դժաստ ոչ էառ յանձն զանարժան հրաւեր Համիրամայ, և միշտ գարծոյց առնա զգեստանսն:

Սինչ զի Համիրամ յուսահատեալ դիմեաց 'ի վերս, նորա պատերազմաւ, հրամայելով զօրաց իւրոց կէդանայի ունիլ զԱրայ և բերել առինքն: Բայց Արայ սատիկ վրէժխնդրութեամբ 'ի ջարդէն զթըշնամիս, խոյեալ 'ի մահ և վարկադակի մեռաւ: Սա եթող մէլ զօրինակ յիշատակի զգիւցազնական առաքինութիւն իւր, որ յաղաքս խոյս տալոյ յանկարգութենէ զն՝ եղև առաքինի վարուք 'ի մէջ պատերազմին:

Իսկ Համիրամ լուեալ զմահ Արայի շուարեցաւ, և ցանկայր դիւթութեամբ կենդանացուցանել զնա, այլ յոյս նորա 'ի դերև եւ:

Հայր յանչափա վշտացեալ 'ի վերայ մահուան առաքինի Ասհապետի իւրեանց, միւսանգամ պատրաստեցան ամենայն զօրութեամբ 'ի մարտ: Համիրամ տեսեալ զայսպիսի կատաղի վրէժխնդրութիւն երկեալ, և գտեալ առ իւր զայր սնն նման Արայի զարդարեալ զնա զգեստուք Արայի, համբաւեաց՝ թէ գիքն յարուցին զԱրայ 'ի կեանս, և առ իւր է: Հայրս՝ համբաւոյ զօրք Հայոց հանդարտեալ զարդարեցան 'ի պատերազմէ ընդդէմ Համիրամայ, և եկեալ Համիրամայ 'ի Հայաստան 'ի սէր Արայի զկարգոս որդինորա առնանեաց Արայ և կացոյց 'ի տեղն նորա:

Համիրամ տեսեալ զգեղեցկութիւն երկրին Հայոց, զմաքրութիւն օդոյ, զգլխմունս ականակիտ աղբերց շինեաց յեզր ծովուն՝ Վթամարայ զհրաշակերտ քաղաք, և կոչեաց իւր անուն Համիրամակերտ, որ յետոյ Անն կոչեցաւ:

Հ. Օ՛րնչ մասնաւոր գործ յիշատակի վասն Կարգոսի:

Պ. Կարգոս գորգի իւր զԱնուշաւան նուիրեաց յանտառս սօսեաց Արմենակայ, վասն որոյ և Անուշաւան Սոս կոչեցաւ: Յաւուրսն յայնոսիկ յարեալ Անուատ որդի Համիրամայ ընդդէմ մօր իւրոյ, և Համիրամ Իփախեալ 'ի Հայաստան, ուր միաբանեալ Է Կարգոսի

եւ 'ի պատերազմ ընդդէմ Արեւաւայ. բայց Շա-
միրամ 'ի պարտութիւն մասնեցաւ և Կարդոս վերադ-
րեալ 'ի հասակի երեսուն ամաց մեռաւ:

Հ. Ո՞ւր զինի Կարդոսի եղև նահապետ Հայոց:

Պ. Տեա մահուն Կարդոսի մնացին Հայք առանց
նահապետի, որովհետև Արեւաւայ ըմբռնեալ զորդի
Կարդոսի զԼ'նո շաւան 'ի չորերասան ամեայ հաւակի,
զորէն գերեայ պահէր յարբունի պալատն իւրում.
Բայց Լ'նու շաւան գողով պատանի խոհեմ և քաղցրա-
բարոյ եղև սիրելի մեծամեծաց, և միջնորդութեամբ
նոցա տիրեայ միոյ մասին Հայաստանի, խոստանալով
ապա զհարկս: Եւ իւր բազմահանձար և գեղեցիկ ըն-
թացիւք զինի սուղ ժամանակաց գրուեաց յինքն զգա-
լոր Հայաստան, և արարեալ զբազում բարեկարգու-
թիւնս 'ի հասակի վաթսուն ամաց մեռաւ:

§ 9.

Հ. Ո՞ւր յաջորդեաց Լ'նու շաւանայ:

Պ. 'ի Հայկայ մինչև ցԼ'նու շաւան որդւոց յորդիս
ընտրեցան նահապետք Հայոց, բայց 'ի զարմէ Լ'նու
շաւանայ ոչ որ դաւաւումսն Պարէտ ոմն 'ի Հայկաւ 1662
դանց իշխան հզօր և անպարտելի տիրեաց բովանդակ
աշխարհին, և յընթացս յիսուն ամաց մեղեաց զբազում
պատերազմանս ի գէմ թշնամեաց: Ս'նո յաջորդեաց 1612
Արքաի ոմն, և զինի նորա այլ ոմն, և այսպէս մի բզ-
կնի միոյ արք զօրաւորք տիրեցին մինչև ցՊարոյր:

Հ. Օ՞րինչ գիտելիք գոն վասն նահապետաց Հա-
յոց, սկսեալ յԱրքաիայ մինչև ցՊարոյր:

Պ. 'ի մեջ այսոցիկ նահապետաց թէպէտ եղին բա-
զում արք զօրաւորք սակայն պատմութիւնք երեւելի գոր-
ծոց նոցա ոչ հասին առ մեզ, վասն զի չէր յայնժամ
սովորութիւն յազգի մերում, զնախնեացն գրել պատ-
մութիւնս և անկորուստ պահպանել. իսկ եթէ գոյր
ինչ ինչ յիշատակեալ 'ի Ղեւանդաբոս, այնք ևս ընդ
համայն յիշատակաց հնութեան 'ի կորուստ մտանե-

ցան։ Սուէս Խորենացի ճառէ զինչ ինչ պատմաբանական անցոյ՝ ի գիւտնաց այլոց ազգաց ողբալով ՚ի վերայ ուսումնատեցութեան ազգի մերոյ։

1381 Ո՛ր 'ի պատմեցոց նորա էր Հայկակ նահապետ՝ այր խրոխտ և պատերադմասէր, որ քաջութեամբ նուաճեաց

1366 զԼ՝մինքէնս արքայ Լսորեստանի, և ապա կամելով
յաղթահարել զյաջորդ նորա զԼեղորոս ի պարտու-

1362 Թիւն մասնեցաւ յերեսաց հորա, և մնաւ 'ի մարտի :

Օտարմայր նահապետ քաջութեամբ իւրով զար
 ԻԹԹ Հուրեցոյց զամենեսեան, և գնաց յօգնութիւն Յունաց
 'ի ժամանակս պատերազմին Տրոյիոյ, և անդ զբազում
 քաջութիւնս ցուցեալ անկաւ 'ի քաջաց Հելլենացւոց:

1182 Լ.յո համբաւ հասեալ 'ի հայաստան զամս երկու մլրդ
դուլեաց զխաղաղութիւնն, մինչ զե Շաւարշ Ի հաճա-
պետ յաղթահարեալ տիրեաց ամենեղուն:

1883 Եւհայեան Պերճ գոլով այր ոէգ և շորաւոր
տիրեաց շրճակայ ազգաց: Հանգոյն սմին և Կայսակ
Նահապետ քաջութեամբ 'ի բաց վանեաց վթ շնամիս իւր: *

Հ. Օրնշ յիշատակի վանն Պարոյրայ:

1748 Պ. Պարոյր խոհեմութեամբ և քաջութեամբ զսման հենդ տիրեալ ազգիս՝ միաբանեցաւ ընդ Սարաիէս իշխանին Սարայ, և ընդ նմա դիմեալ 'ի վերայ Սարդանաբաղայ թագաւորին Լ'սորեստանեայց յաղթեցին նմա, և զթագաւորութիւնն բարձեալ 'ի նմանէ տիրեցին Լ'սորեստանեայց: Սարաիէս 'ի ցոյց շնորհակալութեան ետ Պարոյրայ զթագ և զգաւազան թագաւորութեան՝ զի այնուհետև որդւոց յորդիս արքայական շքով թագաւորեսցէ 'ի վերայ Հայոց:

[illegible]

Պրոյը ստացեալ զանուն թագաւորի մեծաւ փա 1746
 ոք դարձաւ 'ի Հայաստան, և յետ թագաւորելոյ զա-
 մըս քառասուն և ութն լիւսնեցաւ:

Յաւերս թագաւորութեան Պարոյրայ որդիք
 Սենեքերիմայ արքային 'Անուէի փախտական եկին 'ի
 Հայաստան: ոքը պատուով Հիւրընկալեալ 'ի Պարոյրայ
 եղին յապայն մեծ նախարարութիւնք, 'ի Սենեքերիմայ
 սերեցաւ նախարարութիւնն Սասունք, իսկ յԱդրամե-
 լեայ Լեծըզնիք և Վնունիք:

§ Լ.

Հ Ո՛վ 'ի տեղէ Պարոյրայ եկաց թագաւոր:

Պ. Որդի նորա Հրաչեայ, և ապա մի զկնի միոյ յա 700
 ջորդեցին — Փառնաւազ Բ. Պաճոյճ Բ. Կոռնակ, Փա-
 ւոս, որոց չիք երեւել գործ արժանի յիշատակաց:

Հայկակ Բ. որդի Փաւոտայ ընդ մեծին 'Կաթու 605
 գոգոնստարայ գնաց 'ի վերայ Երուսաղեմի, և շումն 'ի գե-
 րեւոյ Շաբաթ առնուն զիշխան՝ ածեալ ընդ իւր բնա-
 կեցոյց պատգուով 'ի Հայաստան: 'ի ցեղէ պորս սերե-
 ցաւ յաւուրս Սաղարշակայ մեծ նախարարն Բագարատ,
 յորոյ պնուն համայն ազգ իւր կոչեցան Բագրատու-
 նիք:*

Օ՛կնի Հայկակայ Բ. թագաւորեաց որդի նորա 569
 Եթուանդ Բ. աջին: Յետ մահունն Եթուանդայ բազ-
 մեցաւ 'ի գահ արքայական արժանայիշատակ որդի նո 565
 րա Տիգրան Բ. աջին:

Հ. Օ՛կնչ երեւել գործը պատմին վասն Տիգրա-
 նայ Բ. աջնոյ:

Պ. Տիգրան գերագոյն գտաւ յամենայնի քան զա-
 մենայն թագաւորս՝ որք յառաջ քան զնա: 'Եւր' մե-
 ծամեծ քաջութեամբ ընդարձակեաց զտէրութիւն իւր
 Երկրորդ՝ զբազում ազգս նաեւ զՅոյնս նուաճեալ
 ընդերկար կացոյց հարկատուս, և միաբանեալ ը Կիւ-

* Բնաւանդ ցեղին Բագրատունեաց Սիբաս և Բշար ածան-
 ցեալ են 'ի Շաբաթ և Բ. աւագ. անուանոց Հրեկոյ:

բօսի արքային Պարսից յաղթեաց թագաւորաց Մարաց
 և Բաբելոնի։ Երբորդ՝ պայծառացոյց զազգ մեր՝ կարգ
 և կանոն եղեալ ՚ի զդեսոս, ՚ի կերակուրս, ՚ի զինուո-
 ռութիւնս և ՚ի քաղաքս, և հաւատացոյց զազգն ողջոյն։
 2. Սկսան էր մարտեալ Տեղբան ընդդէմ՝ արքային
 Մարաց։

Պ. Բանդի յորժամ Տեղբան յաղթէր շրջակոյ
 թշնամեաց, և կարգադրէր զտէրութիւնն, լուալ թէ
 Աւերս թագաւորեաց ՚ի վերայ Պարսից։ Հրեշտակս
 ուրախակցութեան առարեալ առնա, հաստատեաց ի
 նմա զգաշն խաղաղութեան։ Իբրեւ լուալ Միգահակ
 արքայ Մարաց զգարեկամութիւն Տեղբանայ՝ գժդմը-
 նեցաւ քանդի գիտէր թէ Աւերս անշուշտ մաադիր
 է պատերազմիլ ընդ ինքեան՝ և ՚ի Տեղբանայ զերկիւղ
 մեծ կրէր։ Յայոպիսի վարանս ծփեալ՝ ետես և զսար-
 սափելի երազ, զի երեք քաջ թագաւորք տիրէին հա-
 մօրէն աշխարհի, յորոց ոմն յարձակեալ ընդ դէմ նա-
 րա՝ և մենամարտեալ ընդ նմա վերաւորեաց զնա։ Յահ-
 աոտի զարթուցեալ խորհեցաւ պատերազմիլ ընդ թա-
 գաւորացն Բաբելոնացոց և Պարսից, և որովհետեւ եր-
 կնէր զդէմ ունել Տեղբանայ՝ ուռաի ցանկայր դաւա-
 ճանութեամբ կորուսանել զնա։ Յետ քաջ խորհելոյ
 զհնարս խաբէութեան հրեշտակս առարեալ ընծայիւք
 առ Տեղբան, խնդրեաց զՏեղբանուհի քոյր նորա տալ
 ՚ի կնութիւն ինքեան, խոստանալով կարգել զնա Տիկ-
 նաց Տիկին։ Օգոռջնն՝ ոչ իմացեալ Տեղբանայ ըզ-
 գաւաճանութիւն նորա կատարեաց զինդիրն՝ և զքոյր
 իւր զՏեղբանուհի մեծաւ փառօք առաքեաց առ նա
 554 ՚ի հաբանուն։ Միգահակ արար զնա թագուհի թագու-
 հեաց, և զամ գործս իւր խորհրդով նի գործէր, մինչև
 վատահացեալ ՚ի նա յոյտնեաց նմա զնեղքին խորհուրդս
 իւր՝ և առաց։ Տեղբան միաբանեալ ընդ Աւերս-
 սի պատրաստեալ է զիս և զքեզ մեռուցանել, ապա
 պարտէ քեզ խորհել զխորհուրդ վասն սպանութեան
 եղօրդ, ապա թէ ոչ՝ արկից զքեզ ՚ի տիրութեանդ։
 Իսկ բողմահանձարն Տեղբանուհի իմացեալ զխորհուր-
 դս Միգահակոյ առ երեսս հաւանեցաւ ընդ բանս

նորա, այլ 'ի ծածուկ զրեալ թուղթ առ Տիգրան ծա-
նոյց մի ըստ միտքէ զնենգութիւնն: Տիգրան իմացեալ
զդաւաճանութիւն Աժդահակայ, ազդ արարեալ յոր-
դորեաց զԱիւրոս փաթալ 'ի կատարութիւն խորհրդոց իւ-
րոց, խոստացեալ նմա և զիւրն օգնականութիւն:

Իսկ ինքն Տիգրան իսկոյն ժողովեալ զօր բազում,
խաղաց 'ի Սարս, և ետ պատերազմ ընդդէմ Աժդա-
հակայ. և երկարեաց պատերազմն զամիսս մեց, մինչև
Տիգրանուհի քոյր իւր փախուցեալ Աժդահակայ ե-
կըն առ ինքն: Յայնժամ եկն և Աիւրոս, ընդ որում
և յանհաւորնս պատերազմեցան ի Աժդահակայ, և 'ի
սաստկանալ պատերազմին ինքնին յարձակեցաւ Տիգրան
'ի վերայ Աժդահակայ, եհար և սպան զնա փախճան ա-
րարեալ մարտին. և բազում աւարաւ ընդ ընդանեաց
Աժդահակայ դարձաւ 'ի Հայո: Ենորհեաց Տիգրա- 553
նուհեոյ զբազարն Տիգրանուհի, զոր ինքն էր շնեալ,
և զընտանիս Աժդահակայ բնակեցոյց առ եզերք Լե-
րախոյ, յորոց սերեցան Սիւլապունիք: Խաղաց ապա
'ի վերայ Արեստի արքային Միւղացոց և 'ի վերայ Բա-
բելոնի և յաղթեալ նոցա: Այսպէս թագաւորեալ 546
Տիգրանայ քաջութեամբ և իմաստութեամբ զամս քա-
ռատուն և հինգ մեռաւ, թողեալ զերիս որդիս զԲաբ,
զՏիւրան, և զԱլահագն:

§ Ը :

Հ. Ո՛՛՛ յաջորդեաց Լերուանդեան Տիգրանայ:

Պ. Սահագն որդի նորա. արիագոյն գտեալ 'ի մեջ 520
եղբարցն տիրեաց 'ի վերայ Հայոց, և արար զբազում
դործս քաջութեան. մինչև Հայք և Սիւրք նմանեցու-
ցեալ զնա Հերակլեայ սկսան յօրինել 'ի վերայ նորա
զերգս և երգել: Իբրեւ մեռաւ Սահագն թագա-
ւորեալ զամս քսան և եօթն, Սիւրք կանգնեալ յա-
նուն նորա, յաշխարհին իւրեանց դանդորի պաշտեցին
զայն, մինչև ասել թէ պատերազմեալ սորա ընդ մի-
շապաց և յաղթեալ է: Յեղք սորա կոչեցան Սահու-
նիք, յորոց բազումք եղին քուրմք, և պաշտէին զսա-
կերեւ զԱրտուած տոհմի իւրեանց:

49Յ Օգնի Սահագնայ որդւոց յորդիս յաջորդեցին
 Լուսան, Ներսէհ, Օտրեհ, Լումպ, Բայգամ, և Սան-
 որ նորոգեալ զՀամբարամակերտ յիւր անդն կոչեաց
 371 Սան: Ի վերայ սոցա բայ 'ի սմանէ չարամի մասնա-
 ւոր գործ:

Հ. Ս՛՛՛՛՛ կղև վերջին Թագաւոր 'ի ցեղէ Հայկազանց
 և զիւրդ կորոյս զՏերութիւնն:

351 Պ. Սահէ սրգի Սանայ վերջին Թագաւոր Հայկա-
 զանց, զագաջինն քաջութեամբ ազատեաց զՀայաստան
 աշխարհ 'ի ձեռաց Թշնամեաց: Եւ 'ի պապ վատահա-
 ցեալ 'ի քաջութիւն իւր, 'ի խաղալ մեծին Լղէքսանդ-
 րի 'ի վերայ Պաքոյց, առաքեաց յոգնութիւն Վարե-
 հի զբառատուն հազար հեռեակս և զեօթն հազար
 հեծեալս: Բայց տեսեալ թէ Պարսիկք պարտեցան,
 և Լղէքսանդր 'ի մտի սննի մասնեւ յեզկիր իւր,
 ինքն ևս զօրաւորով լեալ 'ի հեռաւոր և 'ի մատաւոր
 ազգաց, զիմեպց յոխորտանօք 'ի վերայ նորա, և պա-
 տերազմեալ ընդ անթիւ դօրաց Լղէքսանդրի՝ արար
 բաղում հաւաքածս, բայց 'ի վերջոյ ինքն ևս անկաւ 'ի
 328 մարտի անդ, զօրքն ցրուեցան, և այսպէս տիրեաց Լղէք-
 սանդր 'ի վերայ Հայաստանի:

Բայ եղև անաջին կործանումն Տերութեան Հա-
 յոց: Քաջութիւն և արիւթիւն նախնի նահապետաց
 և Թագաւորաց մերոց եղև պատճառ սրայծառութեան
 ազգին և վայելելոյ յազգատութեան զան հազար ութն
 հարիւր: Թէպէտ բազմիցս յարեան Թշնամիք, բայց
 միշտ կորագլուխ և պարտեալ յետս դարձան ամօթով:
 Իսկ Սահէ քաջութեամբ իւրով զեղոված ամանակեայ
 ազատ տէրութիւնն 'ի կորուստ մասնեալ իջոյց 'ի
 գերեզման բնդ կենաց իւրոց: Բայց ոչ քաջութեան
 այլ խրհեմութեան պաղպառութիւն էամ 'ի գլուխնորա
 զայս մեծ միտս: Սահն ցի զինի ճանաչելոյ զչափ զօ-
 րութեան Լղէքսանդրի և պարտելոյ դօրաց իւրոց միւս-
 անգամ յանդգնեցաւ երնել ընդ գէմ նորա 'ի ճա-
 կատարմարտ: Ից՝ թէ միասաբեր օրինակաւ և փորձիւ
 Սահէի խրատէին յաջորդ Թագաւորք նորա: Զայ է,
 զի մարդիք ոչ հաւատան կարելի միասուց մինչև չփոր-

ձեռքն անձամբ:

§ Թ.

Հ. Յետ մահուան Սահէի յոր վիճակի գտաւ տէրութիւն Հայոց:

Պ. Օրհնի կալոյ զամս երիս անտերունչ ընդ իշխանութեամբ Լեւոնիստի, Սահէի մին կարգեցնել կուսակալ Սահէիստի մեծէ. որ յետ կնաւաւորելոյ զաշխարհն զամս հինգ՝ յետս կոչեցան. և եկն ի տեղն նորա՝ Նեպոտոմէոս՝ որ յոյժ տառապեցից զՀայոս:

Յաւուրսն յայնստիկ Լեւոնիստի որդի արքային Կապադոկիացոյ վանեալ ի Պերդիկիայ վաստական եկն ի Հայաստան. և ի բազմացհետէ ունելով ռիս ընդ Նեպոտոմէոսի խրախուսեաց զՀայոս ելանել ընդդէմ նորա: Յայնժամ քաջարագով անխորանք Սահէաց Լեւոնարդ եղեալ գլուխ և առաջնորդ, միաբանեաց ընդ իւր զՀայոս, և յանակնկալ պահու յարձակեցաւ ի վերայ Նեպոտոմէոսի, որ հազիւ հազ կարաց փախստեամբ անտեղ զանձն իւր: Լեւոնարդ նշխահեալ և ի բաց ընկեցեալ զՏերութիւն Սահէիստիացոյ սկսաւ ինքնագլուխ տիրապետել անդին:

Օրայ իբրեւ լուաւ Պերդիկիայ Սահէիստեացի բարկացաւ, զայրացաւ, և զԼեւոնիստ իշխան առաքեաց նուաճել զՀայաստան: Բայց Լեւոնիստ տեսեալ թէ ոչ կարէ բռնութեամբ հնազանդեցուցանել զայն առաքեաց պատգամ խաղաղութեան առ Լեւոնարդ, զի ի ձեռն Նեպոտոմէոսի տացէ զսովորական հարկս: Լեւոնարդ տեսեալ թէ այսչափ խոնարհեցաւ Լեւոնիստ, և կասկածեալ յանմիաբանութենէ իւրոցն, հաւանեցաւ ընդ բանս նորա: Ուստի վերամին դարձաւ Նեպոտոմէոս և իբր երկրորդական Լեւոնարդայ կայր ի Հայաստան. բայց միշտ խնդրէր զպարսպ՝ առնուլ զվրէժս ի Հայոց. և որովհետեւ Լեւոնիստ հակառակ կամաց նորա վարէր, ոչ հանդուրժեալ Նեպոտոմէոս սկսաւ ընդդէմ նորա ելանել. և զբազում զօրս օգնականութեան առեալ Սահէիստեաց խաղաց, գնաց

ի վերայ Եւմենիսի, և երկիցս ի դիմի հարեալ ի վերջոյ և ինքն անկաւ ի մարտի տնդ, և մեռաւ. զորքն ևս դարձան ի փախուստ: Օհնի քանի մի ամաց Եւմէնէս ևս վախճանեցաւ:

Բդուարդ՝ ՂԱՐԹԵՍ զորօք բաղմօք առաքեաց երթալ տիրել իւր հայրենի թագաւորութեան Ապագոկիացւոց: Բրթէսս յետ յաղթութեանն՝ առատ պարգևօք և ընծայիւք զզորսն Բդուարդայ դարձոյց յետըս: Բդուարդ կեցեալ յիշխանութեան զամս երեսուն երեք՝ մեռաւ:

Հ. Ո՞՛՛՛՛ ի տեղի Բդուարդայ իշխեաց ի վերայ Հայոց:

284 Պ. Բնդ աւուրսն բնդ այնտիկ զօրացեալ Սելեկիւսացւոց ի կողմանս Հայոց և Պարսից, առաքեցին ընդ Հրանտ կուսակալ, որ իշխեաց զամս քառասուն և հինգ ի վերայ Հայոց, Պարսից, Սարմայ և Պարթեաց:

239 Յորժամ Հրանտ մեռաւ, Բրտաւաղ տմ յաւագ իշխանաց Հայոց, վտարանջեալ ի Սելեկիացւոց սկսաւ տարածել զտէրութիւն իւր: Յայնժամ Բնտիրոս արքայ Սելեկիացւոց խաղաց ի վերայ Պորա ահագին ցմամմք և մեծաւ պատրաստութեամբ: Բրտաւաղ ոչ իշխեաց ընդդէմ ելանել նմա պատերազմաւ, ուստի մեծամեծ ընծայիւք հրեշտակս առաքեալ ընդ առաջ Պորա, հաստատեաց զուխտ խաղաղութեան խոստացեալ անխախտ տալ նմա զհարկս տշխարհին, և այսպէս վարեալ զիշխանութիւն իւր զամս յիսուն՝ մեռաւ:

Հ. Ո՞՛՛՛՛ զինի Բրտաւաղ կուսակալն տիրեաց Հայոց:

189 Պ. Բնտիրոս արքայ Սելեկիացւոց առաքեաց զերկուս կուս կուսակալն զԲրտաւաղ ի վերայ մեծին Հայոց, զՊարեհ ի վերայ փոքր Հայոց: Օայսու ժամանակաւ Բնիրաղ զօրյալեա Պարթեդոնացւոց ազատեալ ի ձեռաց Հռովմայեցւոց՝ փախստական եկն առ Բրտաւաղ: Բրտաւաղ խմաստութեամբ և խոհականութեամբ Պորայոյժ կարգաւորեաց զտէրութիւն իւր, և ըստ ձեռոյն՝ զոր եցոյց Բնիրաղ, շինեաց զՍրբաշատ քաղաք առ Երասխ գետով:

Բրտաւաղ և Պարեհ տեսանելով թէ օր ըստ

օրէ զօրանան Հռոմայեցիք եղին ընդ նոսա զգաշն հաշտութեան, նշահեալ զԱլեկիանցիս, և ինքեանք զանուն Թադաւորի ընկալեալ ջանադիր եղեն կարգաւորել զտէրութիւնն:

Յորժամ Անտիոքոս Եպիսկոս Թադաւորեաց ի վերայ Ալեկիանցոց, և լուեալ Թէ Արտաշատ ինքնապալա Թադաւորեաց, խաղաց զօրութեամբ ի վերայնոք: Ի պարտութիւն մասնեալ Արտաշատի ակամայ կամօք հնազանդեցաւ, և զբազում գանձս առաքեաց ի վճարումն հարկաց: Եւ ապա կասկած առեալ, Թէ պատճառ պրգութեան Պարեհ իցէ լեալ, ինդրէր զվնժ առնուլ ի նմանէ: Պարեհ երկուցեալ բազում ընծայիւք հաշտեցոյց զԱրտաշատ, և վասն հաստատ սիրոյ առաքեաց առնա զկրտսեր օրդի իւր Պարան առնա: Եւ եղև ի մեռանիլ Պարեհի որդի նորա Սորիլիւլիկէս յաջորդեաց նմա: Արտաշատ կամեցաւ խաղալ ի վերայ Սորիլիւլիկէայ, և առնուլ ի նմանէ զփոքրն Հայո: Իսկ Սորիլիւլիկէս աճապարեալ ապաւինեցաւ առ Արեթ արքայ Կասպադակիոյ: Յայնժամ Արտաշատ ի ձեռն հրեշտակաց յորդորեաց զԱրեթ ի մահ Սորիլիւլիկէայ, խոտանալով զի և ինքն ոպանցէ զեղբայր նորա զՊարան, որ կայր առ իւր, և այսպէս առնէ, ես տիրեցից կէս մասին իւրքը Հայոց, իսկ միւսոյն Արեթ: Իայց Արեթ ոչ անսաց այսպիսի անգութ խորհրդոց և Թադաւորեցոյց զՍորիլիւլիկէս: Իսկ Արտաշատ Թէպէտ խորհէր զինիլ ընդ դէմ Սորիլիւլիկէայ, այլ օրհաս մահուն ի վերայ հասեալ ի գերեւ եհան զխորհուրդ նորա:

Յաջորդեաց նմա Արտաւազդ որդի իւր. և յետ Թադաւորելոյ նորա զամս տասն, Արշակ Պարթևազն եկն ի բաց վանեաց զնա, և Թադաւորեցոյց ի վերայ Հայոց զԱրտաշատի եղբայր իւր, որ եղև սկիզբն հզօր Թադաւորութեան Արշակունեաց:

159

149

Գ. Ի ՏԵՆԻՍԻ.

Հ. Որպիսի՞ր առաքինութեանց պէտք եղին առ 'ի հանգնել զտէրութիւն Հայոց:

Պ. Որպէս յաղագս սկզբնաւորելոյ և յառաջացուցանելոյ զհամօրէն տէրութիւնս, նոյնպէս և վասն տէրութեան Հայոց՝ երեք առաքինութեանց պէտք եղեալ են. նա, Սիսաբանութիւն, Բ, Հայատակութիւն օրինաց և կարգի. Գ, Սէր առ աղգսպետս: Սոքօք տէրութիւնն հաստատեցաւ, քաջութեամբ մեծացաւ, և զօրութեամբ ընդարձակեցաւ. որպէս յայտ յանդիման երեւի 'ի գործոց Հայկայ, Արամայ, Տիգրանայ և այլոց քաջ նահապետաց:

Հ. Որպիսի՞ր էին նախկին շինուածք Հայաստանի:

Պ. Թէպէտ այժմեան վեճակ Հայաստանի բոլորովին ոչ տայ մեզ ապացոյցս վասն որպիսութեան վաղեմի շինուածոց սակայն յոյժ հաւանական է՝ թէ մեծագործք և հրաշակերտք էին վաղեմի շինուածքն: Օչայս հաւաստի առնեն նախ՝ մինչև ցայսօր աստ և անդ մնացորդք աւերակաց և շինուածոց, երկրորդ՝ պատմութիւն աշտաբակաշինութեան Քարիլոնի. երրորդ՝ վաղեմի ջանք մեծագործութեան իշխանաց, որ 'ի վերայ բազմաց յայտնի երեւի, մինչ զի առ 'ի մոռացօնս չարկանելոյ զյիշատակս և զփառաւոր անուանս իւրեանց, զքաղաքս և քաջէնս յանուն իւրեանց կոչէին:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴԷ

Ի ՀԻԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ

§ Ժ.

Հ. Օգիտի՛ր սկսաւ տէրութիւն Մշակունեաց:

Պ. Իշխան ոմն Մշակ անուն 'ի ցեղէն Պարթևաց՝ 246
ապստամբեալ 'ի Սելևկիացւոց տիրեաց 'ի վերայ Պար- 215
թևաց, Մարաց և Պարսից: 'Եւս յաջորդեաց Բ. 189
տաշտ: և զնի 'նորա Մշակ Բ. որ տիրեալ բազմաց
կողմանց, կոչեցաւ Մշակ Սեծ: Սա 'ի քառասներորդ 149
ամի Թագաւորութեան իւրոյ դիմեալ 'ի վերայ Հայոց,
'ի բոց վանեալ անտի զՄատառդ, նուաճեաց զմեծ
և զփոքր Հայս, և յանձն արար եղբօր իւրում Սա-
ղարշակայ:

Յայնժամ եկն Սաղարշակ. և եղ զաթոռ իւր 147
'ի Մծբին քաղաքի: Իբրև լուսն Կովկասեան ազգք և
Պանտաղիք շլաղթութիւնս Մշակայ՝ միաբանեցան 'ի
պատերազմ, առաջնորդ ինքեանց ունելով ՎՄորփիւլի-
կէս զորդի Վարեհի կուստկարի: Վասն այնորիկ Սա-
ղարշակ ևս դումարեալ զօրս՝ եւ ըզէմնոցա 'ի պս-
տերազմ: Հօրն Մորփիւլիկէս զգեցեալ զպղնձի և
զերկաթի զրահս, զբազում նախճիրս գործելով, ուզ-
ղակի դիմեաց 'ի վերայ Սաղարշակայ, բայց քաջ թիկ-
նապահս նոցա հարին և սպանին զՄորփիւլիկէս, որով
և յանկ եւ պատերազմն: Եւ Սաղարշակ տիրեալ հա-
մօրէն տէրութեանց այնոցիկ կողմանց՝ արար իւր հար-
կատուս:

Հ. Օգիտի՛ր կարգաւորութիւնս արար Սաղարշակ 'ի
մէջ Հայաստանի, յետ սպանանելոյ զՄորփիւլիկէս:

Պ. Սաղարշակ հաճեալ ընդ գեղեցիկ գիրս Հայաս-
տանի, և զարմացեալ ընդ քաջութիւն և ընդ հաւատար-
մութիւնս բնակչոց նորին, զմեծ սէր եցոյց նոցա:

Նախ քան զամենայն կամեցաւ գիտել զսկզբն ծագման ազգի Հայոց, և զամենայն անցս անցեալս ընդսա : Սաին որոյ Սարիբաս կատինս անունն Նսորոյ ումմն յանձն արար գրել զՊատմութիւն Հայոց : Եւ յորժամ Սարիբաս ոչ եղիտ զամբողջ պատմութիւն Հայոց 'ի մէջ Հայաստանի, առաքեաց զնա Ստորրչակ առ եղբայր իւր Արշակ : զի հրամանաւ նորա երթիցէ Սարիբաս որոնել զպատմութիւն Հայոց 'ի գրատան Նինուէի : Ընդ եգիտ Սարիբաս կատինս զպատմութիւն Հայոց ցլաճէ, և ետեր առ Ստորրչակ : Ասա յայլ և այլ տեղեաց և 'ի զանազան Պատմութեանց գտեալ, կարգաւ գրեաց զայն մինչև յժամանակս իւր :

141

Եւ այսորիկ ձեռն էարկ Ստորրչակ վայելչացուցանել զԹագաւորութիւն իւր, հաստատել զնորանոր կոնանս, բաժանել զնախարարութիւնս, դնել զպինտութեան կարգս, և բոլրել վասն ամենայն գործոց զպէս պէս պաշտօնատարս :

Ընտրեաց զարս երկուս յիշեցուցանողս ինքեան գրով, մին զԵարին 'ի բերիլ նորա յանձնաւ հրամանս, իսկ միւսն զվրէժիսդիւն լինել յանվոյթ մնալ նորա 'ի պատժել զարագործս : * Եւ ետ զիշխանութիւն Բագարատ անուն խորհրդականի իւրում լինել որդւոց յորդի Թագադիր ամենայն Արշակունի Թագաւորոց Հայոց : Կարգ եղ 'ի մէջ որդւոց իւրոց զի անդրանիկ իւր մնացէ առ ինքն 'ի համար Թագաւորութեան, իսկ այլք երթեալ բնակեցին 'ի գաւառս Հաշտեանից, զայս կարգ պահեցին և ամենայն Արշակունի Թագաւորք միւր :

Եւ յսպէս Ստորրչակ յետ Թագաւորելոյ ամս

* Բայց Գեղեր Ստորրչակ ինչ ինչն Բաղնիս գործել ասց Տարդոց զէսր Գոթոնի Բարսայ, և արչափ աս իցէ իմաստան և արդար մշտ հարստի խորհրդանի : Բարդա պատերազմանք հղեցան յաշխարհի յանձնահաճութեան Տարդիան, որք յիւրեանց հարծին միայն հասարակեալ, ոչ հաղեցան Գեղեր և իմաստ ինչ Դուր իւրեանց հարծին գնացէ խորհան և ճգարաւոր իցէ այլոցն :

քսան և երկու մեռաւ 'ի ՍԺբին, և յաջորդեաց նմա 127
անդրանիկ որդի նորա Արշակ Առաջին:

ՏԺԵ.

Հ. Օգիստոս վարեաց Արշակ Ա. թագաւորութիւն
իւր:

Պ. Իմաստութեամբ և քաջութեամբ Հանգոյն Հօր
իւրոյ, և արար զնորանոր կարգս և զկրօնունս: Յապա- 125
տամբիւ 'ի տմանէ Պոնտացւոց երաց ընդդէմ՝ նոցա
զսրտաւրաւմ, և նուաճեալ զնոսա 'ի նշան յաղթու-
թեան կանգնեաց յեզր Սեաւ ծովուն արձան քարեղէն:
Արեւն զամանէ, թէ ունէր նիզակ միեալ յարիւն օձի,
զոր յաւուր միում եհար և հարստեաց 'ի նոյն արձան:
Պոնտացիք պաշտեցին զայն արձան իբրև զգործ Աստու-
ծոյ, բայց յորժամ 'ի մէջ Արտաշէսի և Պոնտացւոց
վերստին յարեաւ խռովութիւն, բարկացեալ Պոնտաց-
ւոց ընկեցին զայն արձան 'ի ծով: Արշակ նահատակեաց
զարո երկուս 'ի ցեղէ Բագրատունեաց վասն ոչ տանե-
լոյ պաշտօն կոող. և զայլ Բագրատունիս 'ի նեղ էարկ,
որպէս զի ոչ պահեսցեն զօրէնս իւրեանց:

Արշակ զինի թագաւորելոյ զամս երկուտասան մե-
ռաւ, և 'ի տեղի նորա բազմեցաւ 'ի գահն արքունի Ար-
տաշէս Առաջին:

Հ. Օգիստոս երևելի գործս գործեաց Արտաշէս Ա. 114

Պ. Արտաշէս Ա. գլուխ այր պատերազմասէր և քաջ
զինի առնելոյ զազգում յաղթութիւնս 'ի նեղ էարկ և
զարբայն Պարսից և արար երկրորդական իւր: Քանզի 112
մինչև ցայս վայր թագաւորք Պարսից համարէին առա-
ջն, իսկ Հայոցն երկրորդ: Արտաշէս արար զինքն նա-
խագահ նոցա, և 'ի մէջ Պարսկաստանի ետ հատանել
զգլխոսն յիւր անուն և յիւր պատկեր. շահբազան զոր-
դի իւր յանձն արար իշխանին Սարաթայ, զի մարզեացէ
զնա 'ի զինուորական արհեստս: Օգուստոր իւր Արտաշատ
անուն հարմարացոյց քաջ նախարարին Սահբադատայ 'ի 89
ցեղէն Պարսից, զոր և կարգեաց կուսակալ 'ի վերայ
աշխարհին Պոնտոսի:

Լպա Լրտաշէն հրամանե հան ժողովել զգորս բա-
զուան, և սկսաւ խաղալ 'ի վերայ Լրեմանան ազգաց,
և զի յանչափս բազում էին զօրք նորա, ուստի առ 'ի
գիտել զթիւ համարոյ նոցա, յանցանէն 'ի քարուա-
տեղիս հրամայէր նոցա ընդ մարդաթուի քար ընկենու-
'ի մի կողմն դաշտին, ուր կառկառն լեռնանման բլուր
ձեանայր: Յորժամ համօրէն զօրքն 'ի միասին նետս
արձակէին, բազմութիւնք նետից նոցա նսեմացուցեալ
զճառագայթս արեգական՝ ստուերաւ իւրեանց զերկիր
ծածկէին: Լյսպէս անթիւ զօրք չորաւ մնչև 'ի Յու-
նաստան, տիրեաց կողմանցն Սօռայի և ձերբակալ
արարեալ զթագաւորն Իւդացւոց զԿեսսոս, հրամա-
յեաց յերկաթի տապալի հանել*: Սա գտեալ զպղծ-
ձածոյլ քաջարուեստ արձանս Լրտեմայ, Հերակլեայ
և Լյորդնի առաքեաց յԲրմաւիր

Յետ այսորիկ Լրտաշէն դարձաւ 'ի Հայաստան,
թագաւորեցոյց 'ի վե՛ Հայոց զորդի էւք զՏիգրան Բ. և
ինքն չորաւ 'ի Պարսկաստան: Լպա կամեցել տիրել այ-
լոց ևս կողմանց վերստին խաղաց 'ի վե՛ Լրեմանան աշ-
խարհի. և ընդ այն աւուրս զբազմութիւն կոց Յու-
նաստանի հրամայեաց տանել 'ի Հայոս: Չէ յայտ՝
թէ վասն էր ծագեցաւ խռովութիւն 'ի մէջ զօրացնո-
րա, ուր և ինքն սպանաւ 'ի նոցունց, յետ թագաւո-
րելոյ ամս քսան և հինգ:

Լրտաշէն կրթեալ գոլով 'ի գործս կառավա-
րութեան, նախ հոգաց կրթել զորդի իւր. և ապա
պահպանել զազգ իւր 'ի հանգստութեան: Ինքն յոր-
ժամ կամեցաւ շրջիլ աստ և անդ, զՀայաստան ոչ ե-
թող առանց թագաւորի: Բայց ոչ կարաց չափ դնել
փառասիրութեան իւրոյ, վասն այնորիկ ողբալով զան-
ձըն ասաց, ‘‘Լւաղ փառացս անցաւորի:’,’

* Ոհմէ 'ի Պարսկաստանց Յունաց ասէն՝ Կեսսոս արար քայլ,
բայց Լորդեմային վասն Լրտաշէնի պարսէ, հաստորի ասեմե-
լով յայլ և այլ հին Պարսկաց Յունաց:

Հ. Օրհնի Արտաշեսի յոր վաճակ անկաւ տէրութիւն Հայոց:

Պ. Բողոքովն զօրք Արտաշեսի ցիրուցան եղեն, և Հռոմք ապստամբեալ ղերան 'ի Հայաստան, առ 'ի առնուլ ղվրէժս, կարծելով զՀայոս մնացեալ անուրուհ: Բայց Տիգրան Բ. երկու ամօք յառաջ կարգեալ 'ի Թագաւոր, յորժամ լուռ զմահ հօր իւրոյ, և զապստամբութիւն Յունաց՝ վերստին զօրժողովեալ գլմեաց 'ի ղերայ Յունաց, և 'ի բաց վանեաց զամենսին: Եւ որպէս զի կրկին ոչ կարացին յարուցանել զսուրբութիւն, զՍիհրդատ քեռայր իւր արար փոխանորդ ինքեան և անուանեաց զնա արքայ Պանտոսի, զի բարւոք նուաճեաց զՀռովմայեցիս:

88

Իսկ Տիգրան դարձեալ 'ի Հայաստան սկսաւ նախ շնել զմեհեանս. զարձան Արամաղղայ եդ յԱնի, իսկ զԱթենաոյ 'ի Թիւ աւանի, զԱրտեմիսի յԱրեղայ (որ է Արշակայ), զՓիստոսին 'ի Բագաւիջ, զԱրդէտէին ևս ընդ Հերակլեայ յԱշտիշատ կոչեցեալ տեղոյ. ուր շատ զոհս մատուցանէին նմա: Օքուրմս Սահունիս զրկեաց յիշխանութենէ, քանզի առանց հրամանի նորա զարձան Հերակլեայ տարան յաշտարհ իւրեանց: Եւ հրամայեաց համօրէն նախարարաց պաշտել զկուռս. իբրեւ ոչ յանձն առին Բագրատունիք, պատժեաց զԲսուդ կտրելով զլեզուն, և զիշխանութիւն զօրապետութեան խլեաց 'ի ձեռաց նոցա, միայն զԹագադրութեան պատիւ եթող 'ի նոսա, որովհետեւ յանձն առին ուսել զսողեհնիս: Բայ չորաւ Տիգրան 'ի Սիւրբատ. և անդ զարձան Բարշամ դից Լսորոց, որ կազմեալ էր 'ի փողսկիէ արծաթով և բիւրեղաւ առաքեաց 'ի Թորգան:

Ետի անցեալ յԼսորեստան ձերբակալ արար զՍեղենէ Թագուհի նոցա, և սպան: Օքաղում գանձըս առեալ յԱղեքսանդրայ Թագուհւոյ Հրէից, և զյուրվս գերեալ 'ի նոցանէ գարձաւ յետս, լուր առեալ Թէ Սպիւսն բռնաւոր ոմն գլխեալ գայ 'ի վե-

րայ Հայաստանի:

Տիգրան Բ. տիրեալ յոլով ազգաց զհռչակա-
նուան իւրոյ տարածեաց ընդ տիեզերս. զգերի վարեալ
արքայս ծառայեցողանէր ինքեան. իսկ զտրեսին ար-
քայս հանապազ 'ի սպաս ծառայութեան իւրոյ կա-
ցուցանէր Թագաւորական պատմութեանն:

Հ. Օրհնէ արժանայիշատակ գործս արար Սիհր-
դատ 'ի ընեն լի լիսանորդ Տիգրանայ:

Պ. Սիհրդատ՝ հանգոյն Տիգրանայ գոլով այր հզօր
և անպարտել, տիրեաց քսան և երկու Թագաւորաց
մինչև 'ի սահմանս Ալիւթացւոց մեծաց. և ընդ ամե-
նեսին խօսէր յիւրեանց բարառ առանց Թարգմանի:
Սա նուաճեալ զկապադովկացիս Թագաւորեցոյց 'ի
վերայ նոցա զորդի իւր զԼւրիարաթ և խնամակալ կար-
գեաց նմա զՎորդիաս ոմն իշխան: Կապադովկացիք գի-
մեցին առ Հռովմայեցիս, որք եկեալ վանեցին զՎոր-
դիաս և զԼւրիարաթ:

85

Յայնժամ աղաչանք Սիհրդատայ Տիգրան զօրս
առաքեաց և դարձեալ հաղածեալ զՀռովմայեցիս՝
Թագաւորեցոյց զԼւրիարաթ որդի Սիհրդատայ 'ի վե-
րայ Կապադովկայ:

Արտմեալ Սիհրդատայ և դառնացեալ լճէմ Հը-
ռովմայեցւոց, գումարեալ զօրս բազումս և զերեք հա-
րիւր նաւս, սկսաւ տիրել բոլոր փոքուն Բնիոյ: Օայն
լուեալ Հռովմայեցւոց առաքեցին 'ի վերայ Սիհրդ-
դատայ զբողոքութիւն զօրաց, զորս միանգամայն 'ի սուր
սուսերի մաշեաց: Եւ կալեալ զզօրապետ նոցա զԼ-
կիւղոս անուն, զվախուցեալն 'ի Պերգամոն, ետ հալել
'ի բերան նորա զօսիլ՝ առ 'ի ցուցանել զինքն առա-
տաճեռն քան զՀռովմայեցիս:

Այսպէս Սիհրդատ և Տիգրան յետ բազում
պատերազմաց յայլ եալ Հռովմայեցւոց, երբեմն իբրև
Սիհրդատ պաշարեաց զԼիւզիկոն քաղաք, որ էր ընդ
իշխանութեամբ Հռովմայեցւոց, յերկարիւ կռւոյն պա-
կասեցաւ պաշար զօրաց իւրոց. և յորժամ սխռեցան
գտանել զուտեստ, Վուկուղոս զօրավար Հռովմայե-

ցւոց յանհնարին դառնութենէ սրտին կատաղի յարձուկեցաւ 'ի վերայ նոցա, և ղմեծ կոտորած արար 'ի նոսա, մինչ զի Սիհրդատ քաջութեամբ պատերազմեալ հազիւ կարաց զորօք իւրովք խոյս տալ 'ի Պոնտոս, և այսպէս Ղուկուղղոս սկսաւ տիրել երկրին Սիհրդատայ:

Յորժամ Սիհրդատ վերստին 'ի դիմի հարաւ Հռովմայեցւոց, յարեաւ խռովութիւն 'ի մէջ զորաց նորա: և բազումք 'ի զօրասեփաց նորա յարեցան 'ի Հռովմայեցիս: և Սիհրդատ ապաւինեցաւ առ Տիգրան: Տիգրան փոխանակ ձեռնառ լինելոյ բարկացաւ ընդ նա վասն պարտութեանն:

ԳԺԳ.

Հ. Օլինչ արար Սիհրդատ յետ սրտոնելոյ իւրոյ 'ի Ղուկուղղոս:

Պ. Իմացեալ Ղուկուղղոսի՝ թէ Սիհրդատ գնացեալ է առ Տիգրան, դեսպանս առաքեաց առ Տիգրան տալ 'ի ձեռս իւր զՍիհրդատ: Բայց Տիգրան չանսաց բանից նորն, այլ անձակեաց զՍիհրդատ տառն հաղար հեծեւազօրօք 'ի Պոնտոս: Իբրեւ լուաւ Ղուկուղղոս անհնարին ցամաքս պաշարեաց զՏիգրանս կերտ: Եւ ինքն Տիգրան երեք հարիւր վաթսուհի հաղար զորօք խաղաց 'ի վերայ Ղուկուղղոսի և արհամարհելով վասն սակաւութեան զՀռովմայեցիս՝ ասաց. «Օլինչ են դքս, եթէ դեսպանք՝ յոգունք. իսկ եթէ թշնամիք՝ նուազունք:», Օայս տեսելով ամենեւին անհոգ եղև վստահացեալ 'ի բազմութիւն և 'ի քաջութիւն զորաց իւրոց: Ղուկուղղոս իրազեկ լեալ խորհրդոց նորա յանկարծ յարձակեցաւ 'ի վերայ նորա, ցրուեաց զզօրան, և 'ի փախուստ վարեաց զՏիգրան. և անտի դիմեալ 'ի վերայ Տիգրանսկերտի հաւ դքս ղաքն:

Տիգրան վերստին առաքեաց զհեծեւազօրս 'ի վերայ Ղուկուղղոսի, և սորօք յաղթեալ նմա 'ի փա

խուստ վարեաց մինչև 'ի Կապադովկիայ: Կամեցեալ Տիգրանայ լաւ եւ վրէժ առնուլ 'ի Հռովմայեցւոյ՝ կացոյց իւր սպարապետ զՍիհրգատ, և զօրու ծանու առաքեաց ընդդէմ նոցա: Խաղաց ապա և Տիգրան 'ի սահմանս Կապադովկիայ, տիրեաց երկրին և հալածեաց զՂուկուղղոս: Բիշդ այս ցատուցեալ Հռովմայեցւոց 62 փոխանակ Ղուկուղղոսի առաքեցին զՊոմպէոս 'ի վերայ Սիհրգատայ:

Հ. Կարայ Սիհրգատ յաղթել Պոմպէոսի:

Պ. Այս վասն զի նախարարն Կաստոր կաշառաբեկ եղեալ 'ի Հռովմայեցւոց, ապստամբեցաւ 'ի նմանէ, նոյնպէս և հարազատ որդի նորա Վառնակէս կալեալ զհողմն Հռովմայեցւոց Թագաւորեաց ընդդէմ հօր իւրոյ, և սկսաւ դիմել պատերազմաւ 'ի վերայ նորա: Սկիզբէն Սիհրգատ հուսկ ուրեմն պաշարեալ մնաց 'ի միում ամրոցի. և իբրեւ 'ի սպառ յուսաբեկ եղև, նախ արբոյց զգեղ մահու համայն ընտանեաց իւրոց, էարբ ապա և ինքն: Եւ ահա որպիսի կատաղութիւն և 95 որպիսի խղճութիւն: Եւ այց մինչ գեռ տակաւին Թոյնն չէր աղգեալ 'ի նա, ետես եթէ Թշնամբք առին ըզբերգն. սրով չորաւ զուրով:

Եւ յալիս քաջաբաղուկ այր, որ աւելի քան զամրա յիսուն զոռոյանի էհար զհամօրէն աշխարհ, և զամենեւին 'ի պարտութիւն մատնեաց՝ պարտեցաւ յապիրատութենէ ազգի իւրոյ, և յաղթեցաւ 'ի նենդութենէ հարազատ որդւոյն: Ինքն անպատմելի ճգամբք պատրաստեաց զփառս և զհանգստութիւն վասն ազգին և որդւոյն. բայց որդին ապիրատ զբաղմադիմի վատաւիս հօրն՝ զյաղթանակս քաջութեան և զփառս ազգին յընթացս միոյ տարւոյ առ ոտն հարեալ 'ի կորուստ մատնեաց: և յաւետ քան զամենայն արկ զանձըն իւր 'ի նախատինս յաւիտենականոս:

Հ. Օրէնչ արար Տիգրան Բ. յորժամ լուաւ ըզգալուստ Պոմպէոսի:

Պ. Բիշդ այն ժամանակս նախ քան զմեռանիլ Սիհրգատայ, Տիրան որդի Տիգրանայ ապստամբեցաւ, և յուսացեալ առ Երջէղ արքայն Պարսից եկն և պաշա-

ընաց զԱրտաշատ քաղաք, Տիգրանն 'ի վերայ հասեալ հալածեաց զՏիրան, որ յայնժամ շուարեալ և 'ի իւր անկեալ գիւմեաց առ Պոմպէոս: Եւ առաջնորդու իւրեմբ սորին Տիրանն Պոմպէոս եմուտ խրոխտաւոր 'ի Հայաստան:

Տես թէ ո՞վ սկսաւ ուսուցանել Թշնամեացո՞ւ նախն առնել զՀայաստան: Տեսեալ Տիգրանայ Թէ յանձնաւորսնու թնեհ նախարարաց չկայի յանկ հանել զխորհուրդս որտի իւրոյ, որքա՞ր հաշտութիւն է Պոմպէոսի, և ետ Հռովմայեցւոց զաշխարհն Ասորւոց, Փիւնիկեցւոց, և զմի մասն Կապադովկիոյ և Ալիկիոյ: Եւ այսպէս Պոմպէոս գերեալ զերկուս որդիս Սիհրդատայ զիւրք Սիհրդատ և զԱրշակ դարձաւ 'ի Հռովմա: — Եւ այնժ ժամանակի զոլով Տիգրանայ 'ի Սիհրդատութեան թագաւորեցոյց 'ի վերայ Հայոց զԱրտաշատ 55 քաղաք որդի իւր: Եւ յորժամ լուաւ զմահ Սիհրդատայ եմուտ 'ի սուգ մեծ: Բայց իբրեւ եկն Վարիանս 'ի տեղի Պոմպէոսի՝ Տիգրան կամեւոր զվերջոս առնուլ 'ի Հռովմայեցւոց պատերազմաւ ել 'ի ճակատամարտ ընդ դէմ Վարիանոսի, և կրկին կորզեաց 'ի ձեռաց նորա զբազում տեղիս: Հայսմանէ զահի հարեալ Վարիանոսի հաշտութիւն խօսեցաւ ընդ նմա, և զազտնի յետս դարձոց զորդիս Սիհրդատայ և ինքն չուեալ զնաց յեղիւտոս:

Հ. Տիգրան Բ. յետ յաղթելոյ զՎարիանոս դարեցաւ 'ի պատերազմէ ընդդէմ Հռովմայեցւոց:

Պ. Ոչ. քանզի 'ի տեղի Վարիանոսի եկն Կրատոս, որ նախ չորաւ յԱրուստղէմ, կորուստեաց զգամն տաճարին. և անտի յետս դարձաւ ընդ դէմ Տիգրանայ: Տիգրան եհար և խորտակեաց զբոլոր զօրանորա, սպան զնա և զամենայն գանձս նորա յափշտակեաց: Բ. Եւ հուսկ յետոյ տիրեցին Հռովմայեցիք երկրին Ասորւոց: 'ի ժամանակս ձերութեան Տիգրանայ Հռովմայեցիք դարձեալ խաղացին 'ի վերայ այլ և այլ կորմանց. և երկուցեալ Տիգրանայ զի մի Հռովմայեցիք յարձակեցին և 'ի վերայ Հայաստանի, և նուաճեացն զայն: խորհեցաւ միաբանել ընդ Արշակ սքրային Պարսից:

խոստանալով տալ նմա վերադառնալու թիւնն: Եւ ինչ յօժարեցաւ ընդ հաշտութիւնն և զբազում զօրս յօգնութիւն առաքեաց նմա: Տեղբան զքոջ զօրսպետն Բարսաղիւսն կացոյց գլուխ և ընդհանուր սպարապետ 'ի վերայ զօրաց Հայոց և Պարսից:

ՅԺԴ.

Հ. Օգնեց քաջութիւնս արար զօրապետն Բարսաղիւսն,

36 Պ. Նախ գնաց և տիրեաց 'ի վերայ բոլոր Ասորեստանի, և ապա հրաւիրմամբ Ատիգանոսի որդւոյ Արիստուրուսայ չորսաւ 'ի Հրէաստան, և 'ի սէր կաշառուց խորդախութեամբ մկեաց զինչ ինչ պատերազմուեալ: Եւ մուտ յերուսաղէմ, և զՀիւրիկոսոս իւր ղաղում Հրէից գերի վարեալ երեք առ Տիգրան: Իբրեւ լուան զայս Հռովմայեցիք վերստին խաղային զբոք բազմօք և տիրեցին Ասորւոյ, Իսկ Հայք և Պարսիկք միւսանդամ միացեալ համագունդ հորդան ետուն և հասին 'ի վերայ Աղղայի զօրապետի, և կոտորեալ ըզզօրսնորս փախտական արարին 'ի Հրէաստան:

35 Ի նոյն առուքս մեռաւ Տիգրան Բ. 'ի հասակի վաթսուն և չորս ամաց կեցեալ 'ի Թագաւորութեանն ընդ ամենայն ամս երեսուն և երեք:

Հ. Յետ մահուան Տիգրանայ Բ., յորում վեճակի գտան Հայք:

Պ. Ի տեղի Տիգրանայ նստաւ որդի նորա Արտաւազդ Ա. որ տուեալ զանձն յուտել և յրմել ամենին անիոյթ արար զքաջութենէ: Չայսու ժամանակաւ Անտոնինոս զօրապետ Հռովմայեցւոց լուեալ զսարտութիւն զօրաց իւրոց, և զմահ Տիգրանայ բարկութեամբ դիմեաց 'ի վերայ երկրին Ասորւոց, և նուաճեաց զբազում տեղիս: Հայք տեսեալ զանհոգութիւն Արտաւազդայ սկսան տրանջել. յայնմանէ զրգուեալ Արտաւազդայ միւսանդամ Ժողովեաց զօր բազում, և իջեալ 'ի Սիջադեստ հալածեալ 'ի բաց վանեաց ըզՀռովմայեցիս:

Հ. Կարացի Արտաւազդ զգէմ ունիլ հռովմայեցւոց յետ տիրեալ Սիլվադետաց:

Պ. Ոչ. զի Միտանինոս յորժամ լուաւ, բարկացաւ. և բազում զօրօք յարձակեցաւ ի վերայ Արտաւազդաց: Արտաւազդ երկուցեալ յարշաւանաց նորա հաշտութիւն խօսեցաւ ընդ նմա: Յայնժամ Միտանինոս ՚ի մտի եղեալ յարձակիլ ՚ի վերայ Պարսից՝ օգնութիւն խնդրեաց յԱրտաւազդայ, և նա խոստացաւ ձեռնառլինել նմա, բայց ՚ի ծածուկ օգնեաց Պարսից. մինչ զի Միտանինոս պարտեալ ՚ի Պարսից հազիւ փախեաւ յԱգիպոսոս, և յորժամ լուաւ զխորդախոս թիւն Արտաւազդայ բաղնաթիւ քօրօք գիմեաց ՚ի վերայ նորա. և զառաջինն կամեցաւ նենդութեամբ ըմբռնել զԱրտաւազդ, և հուսկ աւրեմն ձերբակալ արարեալ զնա էարկ յոսկի շրթայ հանդերձ ընտանեօք և տարաւ յԱգիպոսոս ՚ի պարգևս Աղէսպատրայ թագուհւոյ, ապա դարձ արարեալ տիրեաց բոլոր Հայաստանի. զտաքին Հայաստան յանձն արար որդւոյ իւրում Աղէսանդրի. իսկ գլխերինն ետ ՚ի ձեռս Մարաց, և ետ հաաանել յԱրիեսոս զգրամս յիւր անուն վերաառեալ ՚ի նմա, ի Միտանինոս յաղլուղ Հայաստանի, ի Յայանանէ իմանալք, թէ այլ աղքբ զնուաճել Հայաստանի մեծ փառք և պատիւ համարելին ինքեանց, այլ աւաղ, զի աղք մեր ոչ ճանաչէր զիւր յարգ և զպատիւ:

Հ. Յորքան ժամանակս Հայաստան մնաց անտեւրունչ զինի Արտաւազդայ Ա:

Պ. Յայժ սակաւ. զի Միտանինոս զինի երկց ամաց յաղթեալ յԱգոստեայ սպան զանձն իւր, և Աղէսպատրա ՚ի յուսահաաութենէ կատաղեալ եհատ ըդ գլուխ Արտաւազդայ:

Օտրու ժամանակաւ Առաւելեղօր որդի Տեգ 30 բանայ յըմբռնիլ Արտաւազդայ թագաւորեաց ՚ի վերայ Հայոց, այլ վանեալ ՚ի հռովմայեցւոց փախեալ ՚ի Պարոս. ապա դարձաւ ընդ Արշէղ թագաւորին Պարսից ՚ի վերին Հայո, և ՚ի բաց վանեալ անտի շարս, Արշէտ տիրեաց վերին Հայաստանի խողաց անտի և Արշամ ՚ի ստորին Հայո և զբազում նախ

Ճիրտ արեան գործեալ ընդդէմ Հռովմայեցւոյ՝ օգնականութեամբ Պարսից տիրեաց աշխարհին մինչև ցկեսարիս:

§ ԺԵ.

Հ. Օգտորդ վաբեաց Արշամ զԹագաւորութիւն իւր:

Պ. Արշամ իբրև գիտաց Թէ Ազգոստոս բազմեցաւ 'ի գահ կայսերութեան, հրեշտակա առարեաց առնաւ. և խնդրեաց զերկուս որդիս Արտաւազդայ. բայց Ազգոստոս ոխս ունելով ընդ նմա, ոչ հաճեցաւ ընդ բանսն: Այս երկուցեալ Արշամայ վերստին դեսպանս առարեաց խոստանալով տալ զհարկս: — Այս է սկիզբն, յորում Հայք սկսան հարկատու լինել այլազգեաց: Յանձն էաւ Ազգոստոս զայս սպայման հաշտութեան: Վեպ եղև յետ քանի մի ամաց զալ Ազգոստեայ կայսեր յԱրարիս: Հայք վերին Հայաստանի ձանձրացեալ 'ի բռնութենէ Պարսից՝ խնդրեցին յԱզգոստոսէ տալ ինքեանց Թագաւոր զորդի Արտաւազդայ զիւր շիրքն Տիգրան, և Ազգոստոս կատարեաց զերնդիր նոցա: Այսպէս Արշամ յետ խաղաղութեամբ Թագաւորելոյ զամս քսան և ինն մեռաւ 'ի խորին ծերութեան:

Հ. Ո՛վ յաջորդեաց 'ի տեղն Արշամայ:

Պ. Որդի նորա Արգար. որ վասն լինելոյ իմաստուն, հանձարեղ և քաղցրաբարոյ կոչեցաւ Աագ տյր, զոր ապա ոչ կարելով ըստ օրինի հնչել կոչեցին Արգար: Յաւուրսն յայնոցիկ հրամայեաց Ազգոստոս կայսրը աշխարհագիր առնել ընդ ամենայն տեղն, յորս տարած իւր իշխանութիւն իւր, և զպատկեր իւր առարեաց կանգնել յամ մեհեանա: Հերովդէս Արգայ Հերէից ցանկացաւ զպատկեր իւր ընդ նմին 'ի մեհեանա կանգնել, բայց Արգար ոչ բնկաւաւ: Սկսան որոյ յոյժ զայրացեալ Հերովդէի բազմութեամբ զօրաց առարեաց զեղբօր որդի իւր զՀիւսիսի 'ի վերայ սորա: Արգար դիմադրաւ եղև նմա. և զամենայն զօրս նորա խորտակեալ 'ի վախուստ վարեաց: 'Ի նոյն աւուրս և Հե-

րովդէս փշեաց զորքին:

Հ. Արգեօք չերեւեյա՞ւ որ Թշնամի Արգարու յետ Բա՛ն
մահուան Հերովդէի:

Պ. Կուսակիցք Հերովդէի սկսան ամբաստանել առ
Ագոստոս կայսր զԱրգարու, զորմէ իրազեկ լեալ
Արգարու գնաց 'ի Հռովմ: Սիրա Ագոստոսի այնպէս
կապեցաւ ընդ Արգարու վասն հանձարեղութեանն ու
րա. մինչև ոչ կամէր զմեկնիլ նորա յաչաց իւրոց.
բայց 'ի վերջոյ մեծաւ դժուարութեամբ արձակեաց
զնա յերկիր իւր:

Օչնի մահուան Ագոստոսի կայսեր Արգար
դեռպանո թարեկամութեան առաքեաց առ Տիբերիոս
կայսր, իսկ նորա կամելով առնուլ զվրէժ մահուան
եղբոր որդւոյն Հերովդէի պատժեաց զգետպանս նորա,
Բնդ այն զայրացեալ Արգարու սկսաւ տեսանել ըզ-
պատրաստութիւն պատերազմի. յայն ոսկս ձեռն ար-
կեալ նորոգեաց զԱդեսիա քաղաք, և 'ի Մծբնայ փո-
խեաց անդր զարքունիս իւր, զմեհեանս, և զգլխանս:

Յաւուրսն յայնտիկ մեռեալ էր Արշաւիր Թա-
գաւոր Պարսից, և կայր 'ի մէջ որդւոց նորա խռո-
վութիւն մեծ. Արգար ժողովեալ զօրս իւր չորաւ 'ի
Պարսս, առ 'ի խաղաղացուցանել, և անդ անկաւ յախտ
բորոտութեան, վասն այնորիկ ոչ կարաց զ'իմաի ե-
դեալ խորհուրդ իւր 'ի գլուխ տանել: Սիայն զօրք
օգնական եղև Արեւոյ Թագաւորին Արաբացոց ընդ-
դէմ Հերովդէի չորորդապետի 'ի պատճառս անար-
գութեան դստեր նորա. որք չորան, և յաղթեցին Հե-
րովդէի: Եւ յորժամ համբաւ ապրտամբութեան ե-
հաս յունին Տիբերիոսի կայսեր, Արգար անբասիր ա-
րար զանձն իւր ամենայն իրօք. և հրեշտակս առաքեալ
'ի Պաղեստին առ զօրսպետն Հռովմայեցոց ծանոյց
զանմեղութիւն իւր. որոց 'ի դառնալ իւրեանց տե-
սեալ զսրանչեւագործ բժշկութիւնս Բրիտտոսի, զար-
մացան յոյժ, և եկեալ պատմեցին Արգարու:

Հ. Օ՛րնչ արար Աբգար, յորժամ լուաւ զհրաշ
Վրիստաւր:

29 Պ. Հաստատեաց 'ի միտս իւր, Թէ նա իցէ ճշմա-
րիտ որդի Նստուծոյ և սուտի զԱնանի սուրհանդակ
իւր հանդերձ Թղթով * առաքեաց առ Յիսուս՝
խնդրելով զի եկեացէ բժշկել զանձն իւր, և աղատիլ
'ի ձեռաց անդդամ Հրէից: Եղեալ ընդ նոսա և զպատ-
կերահան, զի եթէ ոչ յօժարեսցի Փրկիչն 'ի գալ, նը-
կարեալ զպատկեր նորա բերցեն առ իւրն:

* Օգործէնս լեղեացն Աբգարոս առ Յիսուս
Վրիստաւր, և քրիշէն մեջոյ առ Աբգար, հա-
սոյց առ մէկ քաջ Պարսեանն մեր Սոլմէն
Խորենացի, օրինաչ զայն: (Գլբբ բ. 41, Լա:)

Թուղթ Աբգարոս առ Փրկիչն Յիսուս Վրիստաւր

« Աբգար Արշամայ իշխան աշխարհի, առ Յիսուս Փր-
կիչ և Բարեբար, որ երևեցար աշխարհի Երեսօղէմացոյ, աշ-
ջոյն:

Իսկեալ է ի՞մ ղառն քո և ղառն Բժշչութեանդ. որ լի-
նին 'ի ճեռս քո առանց դեղոյ և արհարայ. զի որդէն ասի,
որոս դու հաւրոց արեամբել և հաղաց գնաւ և զԲարոսս սրբել,
և զայսս արիծս հանէս, և որ մեռեալս շարժարեալ եմ երջար հի-
ւանդութեամբք՝ Բժշչիւն. դու և զհաւելս յարուցանես: Ե-
թէրեւ լուսոյ ղառն քո զայս ամենայն, եղի 'ի միտ ի՞մո՛ւ միշե-
հոց ասորի. զո՞մ լի՞ք դու Ասորոսմ իցես. իջեալ յերկնից Գոր-
ծես զայդ. հո՞մ լի՞ք որդի իցես դու Ասորոսմոյ, և զայդ առ-
նես: Այլ որ ղառն արարիչ գրեցի ես առ քեզ ապագել դէպ,
զի աշխար լինիցիս և եկեացէս ասիս և Բժշչեացես զհիւանդոս-
միսնս, զոր ունի՞մ ես: Եւ և լուսոյ զի Հրէայք արարչէն զգէն
և համին շարժարեալ դէպ. Բայ քաղաք մի փորին և գեղեցիկ է
ի՞մ, և Բաւոնն է մէջ երկոցոսնս: ,

րեաց զկեանս յաշխարհի աստ զամս երեք և զրեաց լէ
այն ժամանակս վասն աստուածութեան Յիսուսի զեր-
կուս թուղթս առ Տիբերկայսն, և առ արքայս Պար-
սկց և Մորուոց: Եւ ինքն չև ևս ընկալեալ ՚ի նոցունց
զպատասխանին՝ սուրբ մահուամբ փոխեցաւ ՚ի Քրիս-
տոս, յետ թագաւորելոյ ամս երեսուն և ութն

Օ խոհեմութիւն և զիմաստութիւն իւր եցոյց
սա նաև ՚ի մէջ հաւատոց, և զայնպիսի գործ գործեաց՝
զի ոչ ոք ՚ի թագաւորաց կաջաց գերադանցել քան քիս,
և զպարծանսն ՚ի նմանէ կորզել. վասն զի նա ինքն էր
միայն ժամանակակից Քրիստոսի, հաւատացող ՚ի նա,
և առաջին մկրտեալ թագաւոր: Եւ որչափ պարծանք
է ազգի մերոյ ՚ի ձեռն Հայկայ բառնալ յաշխարհէ
զգլուխ կռապաշտութեան այն է զՍերբովթ. այնչափ
ևս առաւել փառք է ազգիս մերոյ ՚ի ձեռն Արգարու-
նդունել նախքան զամենայն ազգս զքրիստոսնութիւն
՚ի Հայս:

Հ. Ետ մահուան Արգարու զնախք եղև փիճակ
Հայոց:

Պ. ՚ի մեռանիլ Արգարու անկաւ շխթութիւն մեծ
՚ի մէջ ազգին, նախ՝ ՚ի պատճառս քրիստոսնութեան,
զի Անանէ որդի Արգարու բացեալ զտաճարս կռոց
սկսաւ հալածել զքրիստոսնեայս, պատուիրեաց Ադդէի
Հայրապետի յորինել ինքեան զխոյր՝ և իրբև ոչ յան-
ձըն էառ՝ առաքեալ զղինուորս ետ հատանել զոսն նա-
րա ՚ի ժամ քարոզելոյ յեկեղեցւոջ զբանն կենաց, ո-
րով և մեռաւ երանելին: Երկրորդ՝ ՚ի կողմանէ թա-
գաւորութեան, զի Սանատրուկ ընդդէմ Անանէի թա-
գաւորեաց ՚ի Շաւարշան, և թողեալ զհաւատս Քրի-
ստոսի, ձեռն էարկ զօրս Գուժարել և գիմել ՚ի վե-
րայ Անանէի, առ ՚ի տիրել բոլոր Հայաստանի: Բայց
Անանէ իբրև կանգնել տայր զօրին մեծ ՚ի պաշտան
իւրում՝ անկաւ լէ սեամբն՝ սահելոյ ՚ի ձեռաց գործա-
ւորաց և մեռաւ իբրև լուա Սանատրուկ զմահ Անա-
նէի ուրախացեալ փութացաւ գալ ՚ի Միջագետս:
Ընդ որ զահի հարեալ Եդեսացոց հրեշտակս առա-
քեցին առ Սանատրուկ և առին զբրդումն ՚ի նմանէ,

զի 'ի գալ իւրում մի խախտեցէ զնոսա 'ի հաւատոյն : Իսկ Սանատրուկ ստեաց երգման իւրում, և կտուրեաց զամենայն արու զաւակ տանն Բագարու բայց յաղջկանց և 'ի Հեղինէ Թագուհւոյ նորա: Եւս Հեղինէ Թագուհի յետ այնորիկ մեկնեալ գնաց Տըրուսաղէմ, և 'ի լինել սովու բաշխեաց կտրոտելոց զբաղում ցորեան, որոյ 'ի մեռանիլն Թաղեցիւն զնա պատուով առաջի դրան Երուսաղէմի, 'ի վառաւոր տապանի: Իսկ Սանատրուկ ուրացեալ զքրիստոնէութիւնն նահատակաց զբաղումն, ընդ որս և զԹագուհս առաքեալ, որ եկեալ էր 'ի Սիջազետս առ 'ի գարծուցանել զնա կրկին 'ի հաւատս Քրիստոսի. սպան և զանդուխտ դուստր իւր վասն ոչ ուրանալոյ զքրիստոնէական հաւատս, որ եղև առաջին կոյս մարտիրոս 'ի մշջ համօրէն ազգաց քրիստոնէից: Սպան զԲարդուղիմէոս քերթեալ զմորթ նորա, նոյնպէս զբաւեաց 'ի կենաց և ըզբոյր իւր վասն 'ի Քրիստոս հաւատոյ:

Հ. Օչնչ երեւելքաղաքական շնորթ թիւնս արար Սանատրուկ:

Պ. Յետ տիրելոյ համօրէն տոորին Հայաստանի արար զբաղում շնորթ թիւնս: Ի խախտիլ Սժբինքաղաքի յերկրաշարժութենէ, 'իտպառ կործանեալ զայն, նորոգ շինեաց պայծառ յոյժ քան զառաջինն, և զարձան իւր կանգնեաց 'ի միջի՝ ունելով 'ի ձեռն զմի դբամ, առ 'ի յոյտ առնել թէ 'ի շնորթ թիւն քաղաքին սպառնեցան գանձր նորա: Թագաւորեալ սորա զամուերէսուն 'ի զբռանալ որոց ըստ գիպաց նետահար լեռս մեռաւ: Եւսպէս Սանատրուկ և Լնանէ երկրքեան ևս առին զտրիտուր անմիջ արեանց, զորոս հեղին: Եւսաքին Պատմիչք յոյժ գովարանեն զՍանատրուկ 'ի մառնին քաջութեան իմաստութեան և հանճարոյ:

Հ. Ի ժամանակս Թագաւորութեան Արդարու և Սանատրիկոյ, ընդ որում իշխանութեամբ դասնէր կաւալարութիւն վերին Հայաստանի:

Պ. Իբրեւ մեռաւ փոքր Տեղբան, որդի Արտաւազդայ, Հաովմայեցիք զեղբայր նորա զԱրուաշ Թագաւորեցոցին 'ի վերայ Հայոց: Բայց Հայր նշկահեալ զնովաւ եգին 'ի անդի նորա զերտներն Տեղբան: Այս կրկին ստիպեալ 'ի Հաովմայեցւոց Թողն զերտներն զՏեղբան Թագաւորեցոցին զքաջն Արտամ Ամբուսին: Ի մեռանիլ նորա սկսան Հաովմայեցիք և Պարսիկք 'ի միմեանց կորզել և Թագաւորեցոցսնել զայն ընդ որ հաճէին: Եւ իբրեւ Թագաւորեաց Պարսէ 'ի վերայ Պարսից բազում դօրօք եկն և վանեաց զՀաովմայեցիս ընդ որս և զ'ի նոցանց կարգեալ Թագաւորն Հաովմազ, 'ի անդի որոյ կայոյց Թագաւոր զՏիրիթ եղբայր իւր: Օայս իբրեւ լուաւ Աերան կայսր, առաքեաց վերստին զբազմութիւ զորս՝ որք եկեալ հարին և հարան, յաղթեցին և յաղթեցան, 'ի վերջոյ Պարսիկք յաղթօղ հանդիսացան և արարին զհաշտութիւն ընդ Հաովմայեցւոց: այսու պայմանաւ զի մեւսանգամ Տիրիթ նըսցի 'ի Թագաւոր այլ հարկատու ըլլի Հաովմայեցւոց, ուստի Տիրիթ մեծաւ փառօր զնայ 'ի Հաովմ. պաւկեցաւ 'ի Աերան կայսրէ: Սակայն յորժամ մեռաւ Տիրիթ, Թագաւորեաց յաջորդ Սանատրիկոյ Արուանդ. և տիրեալ վերին Հայոց եւ 'ի ձեռս Հաովմայեցւոց զԱրծադեան փոխանակ այնորիկ:

65

Հ. Ո՛ր էր Արուանդ, և զիանդ Թագաւորեաց:

66

Պ. Բրդի կնոջ միւջ Արշակունւոյ այս քաջ և հզօր, ահաւելի կերպարանօր և քաղցր բնութեամբ, որ ցուցեալ զբազում դօրծս քաջութեանց յուսրս Սանատրիկոյ յանկոյց յինքն զսիրտս ամենեցուն: եղի սիսելի և առաջն 'ի նախարարս Հայոց: Կորժամ մեռաւ Սանատրուկ, աւ Թագաւորեաց 'ի անդի նորա առանց ընդունելոյ զԹագ 'ի ձեռաց Այսկեան Բաղրատունեաց: Աստիճեալ սորա յորդոց Սանատրիկոյ, Թէ զուցի

յաւելաւեցին 'ի նմանն զԹագաւորութիւնն, կտա-
րեաց զամենեւին, բայց 'ի մանկանն միայն, զոր Սմբատ
Նազրատունի փախայց 'ի Պարսկաստան, որք բնակեալ
եղեն 'ի Պարսկէն օրացն մեծաւ պատուով: Թեպէտ
Երուանդ զրեաց առ Պարսկէն և առ Սմբատ ապեա-
ղի սպանցին զմանուկն, տակաւ թի' որդի Սարի ու-
րուրի, բայց տեղեալ թի' ընդ աշայն եղև բանն իւր ան-
կառ 'ի փարսնո:

Հ. Օր^նիչ երեւիք զորքս արար Երուանդ 'ի Թա-
գաւորութեան իւրում:

Պ. 'ի մեռանիլ Տիրիթայ կամելով առաւել ևս 75
զօրանալ իշխանութեան իւրում, առ 'ի հզր զբու-
թեամբ զգեմ' ունել Բրտաշխի, խոտացու ապա Հը-
ո օրմայեցեաց զաւելի հարկս, ընդ նմին և զՍլապետո,
փոխարին նորա արկ ընդ իշխանութեամբ իւրով զվի-
րին Հայո, և փախազրեաց զարքունին իւր 'ի քաղաքն
Բրմախր: Բայտ շինեաց զԵրուանդաշատ քաղաք առ Ե-
րուսի գետով հանդեպ Բխուրեան գետոյ. առ փո- 79
խեաց զարքունին իւր: Ետե շինեաց զքաղաքն Բա-
գարան, երկր անդս Բրմախրէ զամենայն կողմս իւր,
անկեաց զգեղեցիկ և զքարձրուղիչ անասան 'ի զուար-
ձեթիւն օրաց: Ետ սպանանել զՏար իշխան փան
յոյսանկոյ զամենայն արարս իւր Սմբատ ապեալի:

Հ. Կարաց Երուանդ հանգրստ Թագաւորել մինչև
ցլմահ իւր:

Պ. Ոչ. փան զի Բրտաշխ մանուկ զամս իրրե 87
առան և աթն կացեալ 'ի Պարսկաստան արաւանօք
Սմբատայ առաքեցաւ բազմութիւ զօրք 'ի Պարսկէն
արքայի Սմբատու հանգերձ 'ի Հայո, զի գնացեալ
նոցի Թագաւոր 'ի տեղի Երուանդոյ: Օգյուս ժա-
մանակաւ Երուանդ գնացեալ էր 'ի նուաճել բը-
Ռտեային, բայց իրրե հառ զայս յուր առատ տրք
ժողովեալ զօր բազում խաղաց 'ի վերայ Բրտաշխի:

Որ գիտացեալ Բրտաշխի զգարձ Երուանդոյ
յոյնարհ իւր. աճապարեաց դնող 'ի դաւառն Ռտի.
և առ հասնէր, Հայր կողմանցն անողիկ յորժամ
լսին սիրով և պատուով ելեալ ընդառաջ յարէին

ի նա. Իբրեւ զայս լուան և այլ նախարարք Հայոց, որք էին ընդ Երուանդայ լուծան և լքան յոյժ: Բայց Երուանդ վատահայեալ ի բազմութիւն վարձաւոր զօրաց իւրոց եւ ընդդէմ Լեւոնայի ի հռիւ. և յերկուց հորմանց սկսան պահել զահագին հասարածս: Յայնմ վայրի քաջ նախարարն Լեւոն առեալ զխումբ ըստ իւր, անց ի հողմն Լեւոնայի, պատրեալ ի մեծազմեծ խոստմանց նորա:

Տարացիք զբազում պարզ ևս առեալ յերուանդայ խոստացեալ էին սպանանել զԼեւոնայ. բայց նախարարն Վիսակ անցեալ ընդ մէջ նոցա ճեղքեաց և ճիկեաց զուժգնութիւնս նոցին. ազատեաց զԼեւոնայէս. սակայն ինքն վերաւորեալ անկաւ: Լեւոնայ յերկարել մարտին մինչև ցերեկոյ զօրք Երուանդայ դարձան ի փախուստ. և ինքն անձնապարծ փախեալ յերուանդ աշտ:

Եւ ի փառն յառաջ քան զժամն միջորէի սկսան պատերազմիլ և առին զքաղաքն. անձարացեալ Երուանդայ թաքեալ յանկեան ուրէք յորոգայթաւոր Պալատան իւրում, զոր իբրեւ գաին սպանին յետ թագաւորելոյ զամս քառս: Լեւոնայ Հրամայեաց կառուցանել ի վերայ գերեզմանի նորայ շիրիմ փառաւոր. զի մայր նորա էր յաղդէ Լեւոնայեանց:

ԺԲ.

Հ. Օխանդ վարեաց Լեւոնայի Բ. զթագաւորութիւն իւր:

88

Պ. Լեւոնայի Բ. որդի Սանատրիոյ Թագաւորեալ ի տեղն Երուանդայ եւ Սմբատայ զընդհանուր սպաբապետութիւն Հայոց, և զԼեւոնայ արար երկրորդ իւր և այլոց նախարարաց՝ որք բարեբարեցին նմա, եւ զմեծազմեծ պաշտօնատարութիւնս:

Եւստ Հրամայեաց Սմբատայ սպանանել զԵրուանդ բռնապետն, որ էր եղբայր Երուանդայ: Սմբատ զամենայն գանձս նորա երեւ պա Լեւոնայի, զորս նա ընդ այլոց բազում ընծայից առարեաց առ Վարեհ

արքայ Պարսկոյ:

Ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ Թագաւորն Ալանաց միտրաքնեալ ընդ այլ և այլ ազգաց յարձակեցաւ 'ի վերայ Արտաշէսի, և 'ի պարտութիւն մատնեցաւ. և որդի նորա գերի անկաւ 'ի ձեռս Արտաշէսի. Ապա աղաչանօր Սաթրնկոյ դստեր Թագաւորին այն միկ Արքաւաշէս արար զհաշտութիւն, զՍաթենիկ ամ 'ի կնութիւն իւր, և արձակեաց զերջայնո նորա:

Արտաշէս Բ. յետ բարեկարգելոյ զԹագաւորութիւն իւր, ոկոսաւ ամս և անդ առնել զյոյսլ նորոգութիւնս շինել և քաղաքաց, զարդարեաց և զԱրտաշատ քաղաք և արար զայն ավտ Թագաւորութեան իւրոյ: Օքոյնք Հայաստան բաժանեաց 'ի զանազան սահմանս, կանգնեաց 'ի սահմանագլուխսն նշան 'ի կոփեալ քարանց, և կառոյց զաշտարակս. հարթեաց զձանապարհս քաղաքէ 'ի քաղաք. և 'ի հարկաւոր տեղիս շինեաց զկամուրջս: Կառոյց զուռումնարանս և ըզգործարանս ամ գիտութեանց և արուեստից: այնպէս զի յայնմ միջոցի մի միայն ծաղկեցաւ Հայաստան 'ի մէջ Արեւելեան ազգաց լուսաւորութեամբ և արհեստականութեամբ իւրոյ և եղև նախանձելի ազգաց բաղմաց:

89

90

Հ. ՂԱՐԱԿԻՍԻ՞ զննուորական կարգս հանտատեաց Արտաշէս Բ.

Պ. Արտաշէս Բ. ունէր զվեց որդիս — Արտաւազդ, Աթոյք, Մաթան, Տիրան, Օարեհ և Տիգրան: Արտաւազդ գլուխ այր հպարտ և անճեղհաճ, նախանձեալ 'ի վերայ Արգամայ ամբաստան եղև զնմանէ առաջի հօր իւրոյ, Թէ կամի կոթել յինքն զԹագաւորութիւն նորա. մինչև հարկ զԱրգամ յաչաց Թագաւորին, և բաջձեալ զնա 'ի կենաց ընդ որդւոց նորա ինքն կալաւ զտեղին: Այնպէս նախանձեալ 'ի վերայ Մաթատայ ցանկոյր սպանանել և զնա, յայտնեցաւ դաւաճանութիւնս և եհտս յունին Արտաշէս ընդ որ խռովեցաւ յոյժ. բայց Մաթատ ինքնին հրաժարեցաւ 'ի սպարապետութենէն, և Արտաւազդ կարգեցաւ 'ի տեղն նորա, որոյ վրան և եղբայրք իւր սկսան նախն

110

ձիւ 'ի վերայ նորա:

II2 Օպո ահեհալ Արտաշեսի խորհեցաւ զամենեցուն զհաման հաճել, ուստի աւ 'ի խաղաղացոցանել զԱրայր կարգեաց հազարապետ Թադ աւուրս Թեան. իսկ զԱթան քմապետ: Այս բաժանեալ զընդհանուր զոս իւր, 'ի չորս մասունս՝ Արեւմտեան, Արեւելեան, Հիւսիսային և Հարաւային. զԱրեւելեանն յանձնաւ Եսայ Արտաւազայ. զԱրեւմտեանն՝ Տիգրանայ, զՀիւսիսայինն՝ Օգոստի. իսկ զՀարաւայինն՝ դարձեալ Ամբաստայ:

II6 Յարժամ տէրութիւնն սյսպէս յամեն կուտէ ամբացաւ. նշխհեաց այնուհետեւ զՀաւաքեցեցիս տալ նոցա զհարկս: Օպոբայեալ ընդ այս Տրոյիանոսի առաքեաց զոր բնորում, որք եկեալ նախ յաղթող դասն. մինչդեռ համօրէն զորքն Հայոց ճիկն ժողովեալ 'ի մի: Բայց յետոյ չարաչար հարան, յաղթեցան և զրուեցան: Բարեկացաւ Տրոյիանոս և ինքն անձամբ անձին զյորով յաղթութիւնս աստ և անդ արարեալ եկն 'ի վերայ Արտաշեսի: Յայնժամ զահի հարեալ Արտաշեսի բազում ընծայիւք ել լէ առաջ, և յանկոյց զսիրտ նորա վերստին խտտացեալ տալ զհարկս: Բ'իդ այն աւուրս Աթան քմապետ չարախօսեալ էր զերկուց եղբարց իւրոց զԱրտաւազայց և զՏիրանայ, վասն այնորիկ երկորին նորա դարան գործեալ նմա յորս սպանին զնա:

Եւ եղև յեռքանի մի ամաց 'ի գնալ Արտաշեսի 'ի կողմանս Մարաց, հիւանդացաւ անդ, և եկեալ 'ի Մարանդ գաւառ, դռեղն հառ յաւանն Բախուրակերս և անդ մեռաւ Թադաւորեալ ամս քառասուն և մի: Իդև սուգ մեծ զօրացն և համօրէն ազգին, որք և արաքին նմա Թադումն մեծահանդէս յուղարկաւորութեամբ. և բազումք շարք զդերեղմանաւ նորա մասնեցին զանձինս 'ի կամուտը մահ 'ի սէր և 'ի սրտիւ մեռելոյն, որպէս սովորութիւն էր հեթանոսաց. և յետոյ բազում երդս գովութեան յօրինեալ երդիկն 'ի վերայ նորա:

Հ. Ո՞՛Լ յաջորդեաց Արտաշէսի Բ.:

Պ. Որդի նորա Արտաւադդ Բ. որ հալածեաց զա- 129
մենայն եղբարս իւր յԱրարատայ, և վասն ոչ ունե-
լոյ զորդի պահեաց առ իւր զՏերան զեղբայր իւր 'ի
համար թագաւորութեան:

Արտաւադդ Բ. 'ի մանկութենէ մինչև 'ի մահ կա-
լաւ զանկարդ կեանս, անվայել իւրում քաջութեան:
Յաւուր միում 'ի գեալ յորս վարսզուց և այլոց գա-
ղանաց առ Սաոխ լերամբ, ցնորեալ և կատաղաբար
յառեալ երկխալուն աստ և անդ անկաւ 'ի խորթորատ
մեծ, և անհետացաւ թագաւորեալ ամս երկու:

Օրմանէ երկուքն Պաղթան առասպելաբանեն
այսպէս. թէ Արտաւադդ բոլոր կալեալ վասն բազ-
մաց կենդանոյն զանձն 'ի մահ մասնեւոց մահուան
Արտաշէսի անաց. 'ի Սինչ դու գնացեր և գերկիրս
ամենայն քեզ քեզ տարար, ես աւերակացս որպէս թա-
գաւորեմ, 'ի Սաոն որոյ անիծեալ գնա Արտաշէսի ա-
նաց այսպէս. 'ի թէ դու յորս հեծցիս յազատ 'ի վեր
Սաոխ, զքեզ կալցեն քաջք, տարցեն յազատ 'ի վեր
'ի Սաոխ, անդ կացցես և զնոյս մի տեսցես, 'ի

Օրուցն զամանէ և պառաւունք. 'ի թէ Ար-
տաւադդ արգելեալ կայ յայրի միում, կապեալ երկա-
թի շղթայիւք. և երկու շունք հանապազ կրծելով
զշղթայսն ջանան լուծանել զի ելեալ Արտաւադդայ
տրասցէ զվախձան աշխարհի. այլ 'ի ձայնէ կռանա-
հարութեան դարբնաց զօրանան կապանքն, 'ի Սաոն ոչ
բայ 'ի հին դարս տգէտք 'ի դարբնաց զհետ երթեալ
առասպելին՝ յաւուրս կիրակիից երկու կամ չորեք
բաղնէն կռանաւ զսոյլս, զի զօրանցն շղթայքն Ար-
տաւադդայ:

Հ. Ո՞՛Լ 'ի տեղն Արտաւադդայ եկաց թագաւոր 'ի 131
վերայ Հայոց:

Պ. Եղբայր նորա Տերան Ա. որ բոլորովն եկաց
անհոգ պարսպեալ սրտոց և զբռանաց: Յորթամ Ան

տոնինսոս բաղմեցաւ 'ի զա՛հ կայսերութեան Հռովմա-
 140 յեցւոց. Տիրան առաքեաց առ նա հրեշտակս՝ միանգա-
 մայն և զսովորական հարկաշխարհին Հայոց նորոգել
 զգա՛ն խաղաղութեան. և կայսրն 'ի զյոյց հաստատ բա-
 րեկամութեան առաքեաց առնա զթագ արքայական
 և զծիրանիս, և ետ հատանել զնոր զբամ տպագրեալ
 'ի նա զպատկեր իւր՝ ունելով զձեռն իւր յուս Տի-
 րանոյ.

Յետ այսորիկ Տիրան զկառաւարութիւն աշխար-
 հին տուեալ 'ի ձեռս մեծի իշխանին Երախնաւու,
 ինքն չու արարեալ գնաց 'ի դաւառն Եկեղեաց՝ շե-
 նեաց ապարանս յաւանն Չրմէս. և կեցեալ անգ-
 վարէր զհանգիտոտ կեանս. Եւսպէս զամս քոսն և եր-
 կու թագաւորեալ, յաւուր միում 'ի գնալ իւր առ
 լերամբ 'ի զքօտանս հիւս ձեանն թաւալեալ 'ի վերուստ
 152 հեղձամահ արար զնա. սրոյ յաջորդեաց փորը եղբայր
 իւր Տիգրան երրորդ:

Հ. Օրհնից թագաւորեաց Տիգրան Երրորդ:

Պ. Տիգրան Պ. մտաբանեալ բնդ Պերոյկ թագա-
 161ւորի Պարսից դիմեաց պատերազմաւ 'ի վերայ Հռով-
 մայեցւոց. որք և գնացին, յաղթեցին Հռովմայեցւոց
 և զԱւերկանոս զօրապետ նոցա սպանին:

162 Յետ այսորիկ Տիգրան Պ. 'ի պատերազմիլ իւր
 'ի փորը Հայաստան. անյաջողութե՛ղ զիպեալ ձերբակալ
 եղև յաղջկանէ միոյն, որ աիբէր այնր կողմանց: Եւս
 յորժամ դիմեաց Պուկիանոս կայսր բնդդեմ Պարսից
 և Հայոց՝ տեսեալ զՏիգրան ըմբռնեալ 'ի կապանս
 զթացաւ 'ի նա, ազատեաց և ետ նմա 'ի կնութիւն
 զկոյս մի յաղգահանաց իւրոց. և հանգոյն Ենաոնինսոսի

163 թագաւորեցոյց 'ի վերայ մեծին Հայոց արձակեալ յա-
 թռանիստ քաղաք իւր:— Բայց Տիգրան զօրդիս ծը-
 նեալս 'ի կնոջէն յայնմանէ, յանուն մօր իւրեանց ա-
 նուանեաց այլ նախարարութիւն, զի ոչ կամեցաւ կո-
 ել գնոսա Երշակունի: Տիգրան Պ. թագաւորեալ

194 զամս քառասուն՝ մեռաւ. և յաջորդեաց նմա որդի իւր
 Սաղարշ:

Հ. Օրհնէ երևելի գործս արար Սաղարշ:

Պ. Աղաբըշ շինեաց զբարաքն Աղաբըշաւն 'ի տեղին ուր գետն Սուրբ իջեալ խառնի Արասա. զինոք մայր սորա 'ի գնալ իւր ըմբռնեալ յերկանցն ծնաւ. Պատեալ ամաւր պարապաւ դաւանն Աղաբըշի կոչեաց 197 զայն Աղաբըշապառ և անդր փոխեաց զարքունիս իւր. 'ի Բագրևանդ դաւաթի շինեաց զԱղաբըշի քաղաք. որ այժմ կոչի Աղաբըշ: Յաւուրս տորա Հիւսիսային աղաք սիսան ընդ գուռն Եանաց յարձակիլ 'ի Հայոս եւ ընդդէմ նոցա Աղաբըշ յաղթեաց և արար փոխառասկան ընդ նոյն դաւան. Բայց ինքն ևս հարեալ յաղիւսաւորաց նոցա մեռաւ. յետ Թագաւորելոյ ամս քսան:

213

Իսկ զսրբ Հայոց առ 'ի առնուլ զքէն վրիժուց՝ արեալ բար պնդեալ զհետ նոցա, բոլորովին վանեցին զնոսա. և ինքեանք յետս դարձան մեծաւ սղով:

§ Ի.

Հ. Ո՞րք Թագաւորեաց 'ի վե Հայոց յետ Աղաբըշայ:

Պ. Արդի նորա Խոսրով Առաջին. որ 'ի խնդրել ընդ 214 վեճեմ մահաւան հօր իւրոյ վերստին մաքաւ եղեալ ընդ Հիւսիսասկան աղանց բոլորովին նիւռն արար զնոսա, առեալ 'ի նոցունց պատանդս, կանգնեաց զարձան իւր յայնորիկ կողմանս Հեւելնացի գրով:

Չեռն հարկ ապա 'ի բազում նորոգութիւնս և 'ի շինութիւնս 'ի միջ Հայաստանեայց, և 'ի նոյնս ծառայեցոյց զբոլոր քրիստոնեայս, և զբազումս նահապաւ կեաց: 216

Օպսու ժամանակաւ դիմեաց Մտոնինոս Ասոր կալաւ կայսր Հռովմայեցւոց 'ի Սիլվադեսոս. և զայր անտի 'ի Հայոս գնաց Խոսրով ընդ առաջնորա բարեկամութեամբ. բայց արգելաւ 'ի կայսերէ մնալ ոռինքն. որ խորհէր տիրել աշխարհին Հայոց: Իբրեւ լուան զայս Հայք, ամբխն արարեալ լի ցատմամբ ելին 'ի պատերազմ ընդդէմ կայսեր. յորոց զահի հարեալ Արաիկալայ արձակեաց պատուով զԽոսրով. և ինքն գնաց ընդդէմ Պարսից և անդ տպանաւ:

Հ. Օրհն արար խոստով Լ. և զհարգեց և զմահնորաւ:

Պ. Որչափ գովելի և ուրախելի էր հանձարեղութիւն
և աշխարհաշինութիւն Խոստովաւ, այնչափ և ու ցաւալի
եղի թշնամութիւննորա ընդդէմ՝ քրիստոնէից և անա-
ղորմ մահն գիպեալ նմա: Ստան զի ընդ այն ժամանակն
ոմն 'ի նախարարաց Պարսից Երտաշիր Սպանեան անուն
միաբանեալ ը իւր զայն նախարարո՝ սպանեալ զԵրտա-
ւան Երշակունի արքայ: Պարսից թագաւորեաց ինքն 'ի
տեղի նորա: Յորժամ լուաւ զայս Խոստով եւ 'ի պատե-
րագմ 'ի վերայ Երտաշիւի, և այնչափ 'ի նեղ էարի մինչեւ
վանեաց զնա 'ի Հնդկաստան. և 'ի գառնալ իւր 'ի դա-
ւառն Երտաշտական շինեաց զՎաւրէճ քաղաք. իւր նշան
վրիժառութեան իւրոյ Երտաշիւի:

Եղա տեսեալ Երտաշիւի, թէ մինչ կենդանի է Խոս-
տով ոչ կարէ թագաւորել 'ի վերայ Պարսից, խոտացաւ
նախարարաց իւրոց մեծամեծս, զի խաբէութեամբ սպան-
ցեն զԽոստով: Ենախ նախարար 'ի ցեղէն Պարթեաց
յանձն էառ զայն, ուստի ընտանեօք հանդերձ կեղծեալ
զինքն փախտաւիան Երտաշիւի: Եկն 'ի Հայաստան ագ-
լոստով, և ընկալեալ եղև 'ի նմանէ մեծաւ պատուով,
և յետ կելոյ նորա ամս երկու և յոյժ ընտանեաւոյ ընդ
նմա, յառուր միում պատեհ գտեալ ի ժամ որոց սպան
զԽոստով: Եյս տաժանելի դործ, որչափ անկարծելի
էր Խոստովայ, այնչափ և ու զպրացող զնա, զի մինչդեռ
գոյր 'ի նա ոգի կենդանի, հրամայեաց սպանանել
զամենայն ընտանիս Ենախայ: Ենախ պարեալ 'ի զօ-
րաց Հայոց անկեալ ընդ Երտաշ գետ հեղձամահ կո-
րեալ, և ընտանիք նր 'ի ուր սուսերի մաշեցան: Սիայն
զերկուս փորը որդիս նորա պահպանեցին դայեակքնոցին.
յորոց զմէն Սուրէն անուն փախոյց ստեղծեալ նորա 'ի Պարս-
կաստան, իսկ զմէն զսուրբ Վրիգոր լուսաւորիչ մեր
ի Արարիւն փախոյց դայեակ նորա Սոփիա կին քրիստո-
նէայ: Իսկ մեծն Խոստով թագաւորեալ ամս քառասուն
և հինգ՝ մեռաւ այսպիսի խղճալի մահուամբ:

Հ. Հայք յորպիսի վիճակ անկան յետ մահուան
մեծին Խոստովու:

Պ. Նախ առաջն՝ անկան 'ի Թշուառ վիճակ մեծի

խոճաթեան, քանզի Արտաշէս լուծալ զմահ Խորո-
վա բազմաթիւ զօրօր խաղց 'ի Հայաստան. և 'ի
պատճառս անխաբանութեան նախարարաց մերոց տի-
րեաց ըստ Հայոց. և զնախարարս, որ 'ի մէջ փորձն
Հայաստանի յիջեցան արար:

Հրաման և հան Արտաշէս, զի Տեղեցեան զգեղ
մեծին Խորոսիւ. բայց բնդ այն աւուրս նախարարն
Արտաշէս փախոց 'ի Ահարկա զՏրդատ սրգի Խո-
րոսիւ և անտի տարաւ 'ի Հոսիւ, որ եկաց Տրդատ
առ դրան հայտեր ընդ ձեռամբ Լիւիանոսի մեծի իշ-
խանի, Իսկ մի սմն 'ի նախարարաց (Սա անուն ա-
ռեալ զԽորոսիկոսիւ քոյր Տրդատայ տարաւ յա-
մաւն Լիւի, և անդ սնոց զնա զանեալ:

Իսկ Արտաշէս յետ տիրելոյ Հայաստանի՝ հրա-
մայեաց նախարարաց տնիւ զնախկին պառի իւրեանց
որ փորեացին նախնի կարգու: Միայն եւ ջնջել զգեղն
Մանգակունի, քանզի ծանեա թէ նախարարն, որ փա-
խոց զՏրդատ, Էր 'ի յեղէն Մանգակունեաց: Օյ-
մնայն արձանս կանդնեալս 'ի Ապարշակոյ փշեալ
Լորձանեաց. և վերառեաց զամուն իւր 'ի վերայ արձա-
նայն, զորս կանդնեաց Արտաշէս Բ. 'ի սահմանագը-
լս իս Հայաստանեաց. այսպիս տիրեաց նա Հայոց և
Պարսից զամս քան և վեց միջի ցմահ իւր:

285

Յաջորդեաց Արտաշէս Շապուհ որդի իւր. մի-
շե դարձաւ Տրդատ 'ի Հայաստան և թագաւորեաց
ձեռամբ Հոսիւնայեցոց, փան զի յոյժ տիրելի եղև
նոցա մեծամեծ քաջադորձութեամբ և արիւթեամբ:

Տ Ի Ա.

Հ. Ո՞րք են քաջութիւնք Տրդատայ նախ քան զԹա-
գաւորելն իւր:

Պ. 'ի բազմադիմք քաջութեանց նորա զլիաւորն
են սորս. —

Թ. Յուսէր միում 'ի ժամանակի ձիւնթացից 'ի
փարելն զհառս, սոսիս նորս հաւրիւր իմն ընկէց զՏր-
դատ 'ի կողաց. յոտն եկաց Տրդատ՝ բռնն հարեալ

կայաւ զքառաձի կառսն և բնիլիկաց յետս, առ որ
ամենեքեան արիշեալ զարմայան:

Է. Երբեմն եւ 'ի ճակատամարտ ընդդէմ երկուց
ամենի յըւոց, և յորժամ երկուքեան 'ի միասին վաղե-
ցին 'ի վերայ նորա, նա մեկնեալ զձեռս կալաւ զեղ-
ջերաց երկուցուոց նոցա, և կորզեաց, և նորօք եհար և
խորտակեաց զպարանոցս նոցա՝ իսկ որք զայն տեսին
հիացան:

Կ. Յորժամ զօրք Պրորոսի կայսեր ապստամբե-
ցան 'ի պառճառս սպիւռ, և դիմեալ 'ի վերայ Թա-
դուրբին և իշխանաց՝ պարսինն քնն. յայնժամ Տրդատ
միայն կալեալ զկողմն Լիկիանոսի, զամենեանն զնոսս
ցիրեցան արարեալ 'ի վախճառ վարեաց:

Զ. Յորժամ եւ Կաբէանս պատերազմաւ ընդ-
դէմ Լւրաշախի և յաղթեալ 'ի նմանէ պարսաւ, 'ի
խուճապի վախճառեաց զօրացն եթիւփար Տրդատայ վերա-
ւորեցաւ. բայց նա զկաղմածս ձիոյն իւրոյ առեալ 'ի
շալակ իւր, հանգարտ ինն այնչափ ծանրութեանքն է-
արկ զանձն իւր յԱլփրատ դետ և լը լող անցեալ եկն
'ի բանակ Լիկիանոսի:

Ը. 'ի ժամանակս պատերազմի կայսեր Վախղե-
տիանոսի ընդդէմ Պոթացւոց, Լիկիանոս զօրք իւրովք
դիշխեալնաց եկն եկաց առ միով պարսպաւ, ուր պա-
կասեցաւ դարման խոտոյ երկվարաց նոցա, և 'ի ներքս
անդ պարսպին դէզք խոտոյ երեկն. Տրդատ արիա-
բար եւ 'ի վեր լը բարձրութիւն պարսպին՝ անց յայն
կողմն. և սկսաւ հասել զգլխանս խոտոյ յայտկչս՝ լը
րս և զպահապանս բերդին ննջեալ 'ի վերայ խոտոյ
նաւ զէշս ոմանաւ:

Թ. Քաջ Թագաւորն Պոթացւոց առաջարկեաց
Վախղետիանոսի առանց պատերազմի զօրաց մենամար-
տիլ ընդ միմեանս. և երբ ատրակուսեալ զմտաւ ա-
ծէր Վախղետիանոս խորհրդով Լուկիանոսի զէնս իւր
զդեցոյց Տրդատայ, և 'ի նշանակեալն առուր հանդնս
ընդդէմ Հռէի, Յորժամ սկսան արձակիլ 'ի վերայ
իրերաց բռնն տագնապաւ, Տրդատ ձերբակալ արա-
րեալ զՀռէ՝ կապեաց, Էսծ և կացոյց առաջի կոյ՝

սեր, և այնու վճարեաց զգործ պատերազմին: — Եւ զայլ ևս գործս քաջութեան արարեալ է Տրդատայ նախ քան զԹագաւորել իւր, քաց իջ են ՚ի գիր արձանացեալ:

Զ. Օրհնէք ստացաւ Տրդատ զԹագաւորութիւն Հայոց:

Պ. Յանկացեալ Վիտլիւտիանոսի մեծապատիւ առ 286 նել զՏրդատ իբրեւ հասու եղև թէ նա է որդի Խոսրովու մեծի, եւ թագ ՚ի գլուխ նորա և զգեցայ զԵրանի Թագաւորացին, եւ նմա գուհիս զօրաց երթալ և Թագաւորել ՚ի վերայ Հայաստանեայց:

Չորաւ Տրդատ ՚ի Անտարիա, և ծանոյց նախարարաց Հայոց զԹագաւորել իւր: Նախարարք միաբանական սիրով ժողովեալ ընդ առաջ ելին նմա, և ՚ի ձեռն Սմբատայ Խաղրատունւոյ վերտոլին Թագ եղին ՚ի գլուխ նորա: Հուսկ յետոյ եկեալ Տրդատայ յԱղեղեաց գաւառ (Երզնկայ), ուր էր մեհեան Լնահեայ Եստուածուհւոյն, մատոյց նմա զոհս գոհութեան: Եւ զհրամայեաց Վրիգորի Լուսաւորչին մերոյ ընծալ յաբեր լինել Եստուածուհւոյն: Վրիգոր այր քրիստոնեայ՝ լուեալ զանուն մեծութեան Տրդատայ, առ ՚ի առնել զբարիս փոխարէն չարութեան հօր իւրոյ, ելեալ ՚ի Անտարիայ՝ գնացեալ էր ՚ի Հուսկ առ Տրդատ, ամենեկին իջ յանձն էառ առնել զայս գործ կռապաշտութեան: Սինչև Տրդատ բարկացեալ ՚ի վերայ նորա՝ և յետ չարչարելոյ երկոտասան ոստիկ և անտանելի տանջանօք, յորժամ լուաւ թէ՛ նա է որդի 286 Լնակայ հրամայեաց ընկենուլ ՚ի խոր վերապն Աւտաշատայ:

Եւս Տրդատ շատ զօրօք յառաջ խաղաց և տիրեաց բոլոր Հայաստանեայց, նաև յոլով քաղաքաց Լսորեստանեայց, Շապուհ երկիցս ել ընդդէմ Տրդատայ ՚ի մարտ, այլ միշտ յաղթեցաւ ՚ի նմանէ: Տրդատ առ 288 ուաջն զօրաց ընթանայր ՚ի պատերազմին, և զբազումս ձեռամբ իւրով կոտորէր, և երբեմն իբրեւ պաշարեցաւ ՚ի քաջաց, երիվար նորա վերաւորեալ անկաւ, նա յուտին եկաց և զբազում հեծելազօրս ՚ի տապաստ ար-

կեալ, հեծաւ 'ի մի՝ յերկարաց նոցա և 'ի գլուխ տա-
րաւ զյանձնութիւնն:

Յերրորդում ամի Շապուհ ժողովեալ 'ի մեր-
ձակայ ազգաց զգորս բազումն՝ սաստիկ կանազս թեամբ
և բնղմութեամբ փղաց եւ 'ի պատերազմ ընդդէմ Տը-
դատայ. ուստի Տրդատ ևս գումարեալ զսուր զօս
Հայոց և Մղուսից գիմեաց 'ի վերայ նորա: Անդ՝
ինքն էջ յերկարէ իւրմէ, եմուտ ընդ մէջ փղաց հան-
դերձ զօրօքն և արար կէտտորած սաստիկ, և աիրեալ
բողոքմ' տեղեաց դարձաւ 'ի Հայաստան: Այս պա-
տերազմունք այնպէս ահաբեկ արարին զսիրտն մերձա-
կայ ազգաց. զի յամենայն կուսէ յետս ընկրկեցան, և
յանուսիս առնուին 'ի վերայ նորա, ' թէ ն, զն Տրդատ
սիպակն տւերեաց զթումրս դետոց, և ցամաքեցոյց ըզ-
յորձանն ծովաց, ' Մյակէս յետ 'ի կարգի դնելոյ
291 դամեհայն արքունի գործս իւր, ամուսնացաւ ընդ Մե-
լիէն դստեր թագաւորին Մլանաց, և արար զնա թաշ
գուհի Հայոց:

§ Ի Բ.

Հ. Օկարդ ընկալաւ Տրդատ զքրիստոնէական հա-
ւատ:

Պ. Յեն հանդարտելոյ իւրոյ յամենայն կողմանէ,
հրաման եհան, զի ուր գայեն 'ի Հայաստան զքրիս-
տոնեայս կալեալ չարաչար պատժեոցեն: Յայնմ ժա-
մանակի կուսամբ Հախիւսիմեանք՝ փախուցեալ 'ի Վե-
սիղեախանութ, եկին 'ի Հայաստան, և Տրդատ ցանկա-
ցեալ հարսնացուցանել ընդ իւր զհրապեղն Հախի-
301 սիմէ, ոչ կարաց համոզել զնա յիւր կամս. ուստի
զսուրբ կոյմն հանդերձ ընկերօք իւրովք ետ սպանանել
'ի միասին:

Օկնի քանի մի աւուրց յորժամ՝ առ 'ի փարա-
տել զաղամութիւն իւր, եւ 'ի զքօսանս սրտոց, անկաւ
յերկարէ իւրմէ, մօլեգնեալ փախեցաւ յոյլանդակ
կերպարանս խոզի և վարեալ յանմարդարնակ վայրս,
անդ բնակէր: Յայնժամ ըստ յայանութեան հրեշտակի

Ետուծոյ՝ Խորալագետոյ հուսին հանին 'ի վերապէն զուսաւորին զսուրբն Վրիգոր. որ գնացեալ բժշկեաց զՏրդատ և զայլ զքնահարեալ իշխանս. և զաւուրս վաթսուն քարողեալ զբանն կենաց ուսոյցնոցա զՃշմարիտ հաւատոս: Եւս կառոյց զեկեղեցին Հռիփսիմեանց և 'ի պէտս շինուածոցն սյնոյիկ, առեալ Տրդատայ զմեծամեծ քարինս ծանունս յոյժ յոյժ Թուով ու թըն, ինքն երեք 'ի լեռնէն 'ի վկայարանս սրբոց: Յօրէ անոր Տրդատ ձեռն 'ի գործ եղեալ շրջէր ընդ Լուսաւորչին յայլ և այլ քաղաքս և 'ի գիւղս, և զբազում հաւատունս կործանեալ անհետ արար զօրինս հեթանոսութեան:

301

Եւս հրամանաւն Ետուծոյ Տրդատ առաքեաց 'ի Աեսարիս զՎրիգոր Լուսաւորիչ. և ետ ձեռնադրել Եթէֆաղոս, որ և 'ի դառնալ իւր յետս, կրժանեաց զտաճարս Ասհադնի 'ի Տարոն. և արար սաստիկ պատերազմ ընդդէմ քրմաց: Իբրեւ լուաւ Տրդատ զդառնալ սուրբ Լուսաւորչին՝ եւ ընդ առաջ նորս մինչև 'ի գաւառն Բաղրեանդայ 'ի գիւղաքաղաքն Բադարոն, անդ գարձեալ սկսաւ երանելի Լուսաւորչին քաղողել ամօրեայ ծամանակաւ, և ապա իջն նորս յսին Ափրատայ, և զաւուրս եօթն միլտեաց սուրբն Վրիգոր զանհամար բազմութիւն աշխարհին Հայոց, ընդ ամենայն իւր զարս միլեան: Յետ այսորիկ Տրդատ ընդ սրբոյն Վրիգորի Լուսաւորչին մերոյ արար զբազում կարգաւորութիւնս: Չեռն արկ 'ի շինել զհոյակապ եկեղեցին Եւփածնի. կառոյց զյուով վանօրայս և զուսումնարանս. և զաթու իւր փոխադրեաց 'ի Աւաղարշապատ:

304

Հ. Օրնչ պատմի զՏրդատայ յետ ընդունելոյն զՔրիստոնէութիւն:

Պ. Լուեալ Տրդատայ Թէ՛ Աոստանդիանոս կայսր Հռովմայեցւոյ դարձաւ 'ի հաւատս Քրիստոսի, ընդ Լուսաւորչին մերոյ եւ և գնաց 'ի Հռովմ վասն ուրախակցութեան: Ենդ սուրբ Աեղբեստրոս պապն 'ի պատիւ նոցա հրաման ետ, զի այնուհետեւ աթոռ Լուսաւորչին համարեցի հայրապետիւնսն աւետ, և եւ

319

դեալ 'ի միջն իւրեանց զհաստատուն դաշն դարձան
մեծաւ փառօր 'ի Հայաստան:

Օայսու ժամանակաւ Շապուհ արքայ Պարսից
և այլ հիւսիսային աղգք տեսեալ թէ Տրդատ մեկնեալ
է յաշխարհէ իւրմէ. խորհեցան վերստին յարձակիլ
շահատակութեամբ և ախրել Հայաստանեայց. Տրդատ
'ի վերայ հասեալ թէպէտ և յանկարծօտս սակայն
եհար և ցրուեաց զզօրս Վեդուհհանի զօրավարին Սկիւ-
թացաց:

Եւ 'ի զրգուիլ միւսանգամ մարտին ընդդէմ
Վեդուհհանի ահագին սաստկութեամբ, բաղնեալ եր-
կոցունց ճակատաց ընդ միմեանս անկանիին բազումք
յերկոցունց կողմնաց: Հարան ապա զօրք Վեդուհհանի
'ի հարուածս սաստիկս յոյժ, ուստի Վեդուհհան այն-
պէս հանդիպեցոյց, զի ներդեայ քեմտապառա ճուղա-
նաւ սեղմեալ ճնշեաց զմէջս Տրդատայ. և սկսաւ կորո-
փութեամբ քարշէ: Յայնժամ Տրդատ արիւթեամբ
թութափեաց զզարանն յինքնէ, և մարտկեալ զերի-
վարն զիմեաց 'ի վերայ Վեդուհհանի եհար զերկոցոյրի
սուր իւր' և կորեաց զնա ընդ մէջ ընդ նմին և զզա-
բանոց երիվարի նորա. և զհամբէն զօրսն 'ի փա-
խուստ վարեաց: Բայս սկսաւ մղել զբազում պատե-
րազմունս ընդդէմ Շապուհ արքային Պարսից և յետ
նուաճելոյ ընդ իշխանութեամբ իւրով զայն ամենայն
քաղաքս, որք հաւաքին մասն Հայոց, հաշտութիւնս
արար ընդ նմա, և թաղաւորեաց խաղաղութեամբ:

331 Օկնի քանի մի ամաց տեսեալ արքայն Վրիգորի
1 ի ուսաւորչին թէ ամենայն ինչ 'ի կարգի է, և ինքն
հասեալ է 'ի ծերութիւն, ձեռնադրեաց ապա 'ի տե-
ղն իւր զորդի իւր զՆրիտատէէս Սափաշիւս, և մեկու-
սացեալ ինքն 'ի լեռն Սեպուհեաց 'ի յայրին Սա-
նեայ մինչև ցերջանիկ օր մահուան իւրոյ: Յետ այսո-
րիկ բազումք 'ի նախարարաց Հայոց սկսան օր քստ օրէ
թուլանալ 'ի քրիստոնէական հաւատոյ, և սղանին
զուրբ Սաթուղիկոսն Նրիտատէէս, զանգրանիկ որդի
սուրբ Լուսաւորչիւ. որ անքուն ճղամբք դուն գործէր
հաստատել զնոսա 'ի բարեկրօնութիւնս, և ոմանք զհետ

երթեալ տնկարդօթեան խորհէին զբան չար անմա-
քանութեան 'ի միջի իւրեանց, իսկ այլք յանարժան
գործս եղեն ձեռնամուխ: Տրդատ յետ բազմիցս յոր-
դորելոյ զնոսա, տեսեալ թէ չօգտի ինչ, գնաց յայրն
Աւուսաւորչին և անդ բնակեցաւ: Յայնժամ նախա-
բարձր խորհուրդ արարեալ կօչեցին զնա աղաչանօր, թէ
և ի սրտէ տակին զնա, սակայն երկիւղն և պատկա-
ռաւքն անջնջելի աղաւորեալ էր 'ի սիրտս նոցա: Իբրեւ
լուսն թէ Տրդատ ոչ զհոգ տանի 'ի կիր արկանեւ
զիրաւ ունս աշխուհականս, սրտապնդեալ այնու, արբու-
ցին նմա զթոյն մահու, բարձին 'ի կենաց: Այլ մեծի
ապիրատութեան: Փոխանակ այնչափ բարեբարութեցն
հաստցին զյոյսպիսի մեծ ապերախութիւն, որոյ
յիշատակօր սիրտ իմ զպողանի հարեալ ստորադի:

Թաղաւորեալ Տրդատայ զամս յիսուն և վեց 341
'ի հասակի եւ թառնեւ հինգ ամաց մեռաւ սրբութեամբ:
Ենդամեղի էր քաջութիւն նորա, դիւրաւ յաղթեաց
կատաղի թշնամեաց, ստեղծն ոչ կարաց յաղթել ա-
պիրտութեան ազդի իւրոյ: Օտմա քառասունս աւ-
տուած ապիրութեամբ և խաղաղասիրութեամբ իւրով
պահպանեաց զհամբէն ազդ իւր 'ի մէջ խաղաղութեան
և բրիտանեութեան, այլ աւաղ, զի զազգատեցու-
թեան և զապերախութեան անտանելի ախաս ոչ կա-
րաց 'ի սպառ ջնջել 'ի սրտէ ազգին: Ար զանզգամու-
թիւնն չգործեալ 'ի լինելն 'ի կռաւրաշտութեան զամս
երկու հազար, 'ի սկզբան տնդ բրիտանեութեան ա-
րաք և կատարեաց. ուստի և փոխանակ ունելոյ օրհ-
նութեամբ բրիտանեութեան զպայծառ թագաւորու-
թիւն, գրեթէ զանէծս ընկալեալ ախաւ անկանիւ 'ի
թշուաւութենէ 'ի թշուաւութիւն:

§ ԻԳ.

Է. Յորդիսով վնձակ անկաւ ազդ մեր զինի Տը-
գատայ:

Գ. 'ի մեռանիւ երանելոյն բաղումբ մանաւանդ
տիշատաւն իշխանը ժամ պարատոյ գտեալ ապտամ-

բեցան, և այլք ոմանք ասեցողք քրիստանէս թեան խորհելով ջնջել զցեղ սուրբ Լուսաւորչին գիմեցին 'ի վերայ սրբոյն Վրիգորիոսի թողան Լուսաւորչի, որ էր Կաթողիկոս Եղեանից աշխարհին, կալեալ կապեցին զնա առ ժամայն ընդ ագի ձիոյ և վարեալ 'ի դաշտն Ստանեան, սպանին զերանեւին մերձ 'ի ծովն Կասպից: Կամէին նոյնպէս ունիլ և սպանանել և զսուրբն Սրբաւնէս Կաթողիկոս: Բայց նա հրաշիւք անցեալ ընդ միջնոցա գնաց յաւանն թիւ և առ գերեզմանաւ եղբոր իւրոյ սրբոյն Երիտապետի սկսաւ ողբալ 'ի վերայ աղգին: Ենոյնպէս ապստամբեցան և Եղեանք և 'ի ցեղէն Երշակունեաց Սանատրուկ ոմն օգնականութեամբ Շապհոյ ինքնագլուխ Թադաւորեաց, և խորհէր 'ի տեղի Տրդատայ տիրել Հայոց: Օպս լուեալ Ռաիւս բղեշնի Եղեանաց ապստամբեցաւ. սոյնպէս և այլ ոմանք յերեւել տոհմից վտարանջեալ արիկն զաղմուկ շփոթի 'ի Հայո, և երեքին Նախարարութեանք, այն է Րզնունիք, Սաւաղեանք և Որդունիք յարուցեալ 'ի վերայ միմեանց ջնջեցին 'ի սպառ զմիմեանս: Եյսպիսի անմիաբանութեամբ գրեթէ զամս երեք գուն գործէին կործանել զաղգն, մինչև քանի մի հաւատարիմ նախաքարք ժողովեցան առ սուրբն Սրբանէս. և խորհոյրդ արարեալ լինմա, 'ի ձեռն Կոստանդեայ կայսեր՝ որդւոյ մեծի Կոստանդիանոսի Թադաւորեցուցին զԽոսրով Բ. զորդի Տրդատայ: Եւ զամենայն ինչ կարգաւորեցին, զսպաւտամբ խռովարարս ջնջեցին. և զԹադաւորութեանն խաղաղացուցին:

Հ. Օհանդ վարեաց Խոսրով Բ. զԹադաւորութեան իւր:

Պ. Խոսրով Բ. գորով անհոգ և յիշտ տկար բնութեամբ, փոխանակ պատերաշմուշ ընդդէմ Պարսից, խոստացաւ Շապհոյ տալ զբաղում տուրս հարկոց, և արար ընդ նմա զհաշտութեան. և ինքն ետ զանձն իւր 'ի զօսանս ուրոց, տնկեաց զանտառս. և շինեալ զԲաբբալ քաղաք, անդր փոխադրեաց զաթոռ իւր: Շապուհ զբռնեալ 'ի Սանատրուկ յարոյց 'ի վերայ Հայոց զՀիւսիսային աղգս. Խոսրով առեալ զզօրս իւր նաեւ զՍիհ-

ըսն տըրայ Սրաց խաղաց ընդ դէմ նոյա. սակայն 'ի պարտութիւն մատնեալ դարձաւ 'ի փախուստ. իսկ Սիհրան մեռաւ 'ի ճակատամարտին. և թշնամիք դիմաւ յԱրարատ պաշարեցին զքաղաքն Սրգար շապատ:

Եւ յնչ 'ի պատրաստի էին մարտ դնել ընդ քաղաքին՝ հասին անդր քաջ սպարապետքն Բագրատ Բագրատունի և Սահան Մամաունի զօրօք իւրեանց, որք հարին քարաշար և ցրուեցին զհամայն թշնամիք. իսկ հզօրն Սահան հարեալ նիզակաւ սպան զհակաց զօրագլուխն նոյա:

Հ. Ո՛ր յաջորդեաց Խոսրովու Երկրորդի:

Պ. Որդի նորա Տիրան Բ. զոր առեալ սրբոյն Սրբութանէսի տարաւ 'ի Կոստանդնուպօլիս, և 'ի ձեռն Կոստանդեայ կայսեր թագաւորեցոյց 'ի վերայ Հայոց: Ինչոպէս ժամանակս կարծելով Շապհայ թէ Հայաստան մնաց անաւերուչ 'ի մօր եղ Ղեւոնդէս եղբայր իւր թագաւորեցոյցանել 'ի վերայ Հայոց: Իբրեւ զայս լուաւ Ընդաւիր Կամարապիան, որում յանձն արարեալ էին զտէքսթիւն ազգին, հառ զօրս Հայոց հանդերձ նախարարօք եւ ընդ դէմ Ղեւոնդէսի, բայց 'ի պատճառ անմարտնութեան նախարարաց՝ նախ առաջին բազում մեծամեծք և պատուական իշխանք անկան սրով թշնամեաց: Սինչի մնացեալն մարտնեալ զօրացան, յաղթեցին և բռնորովն ցիրուցան արարին զթշնամիս, նոյնպէս յաղթեալ վանեցին և զՀիւսիսական ազգս: Եւս դարձաւ Տիրան Բ. թագաւորեաց 'ի Հայոց, և հաշտութիւն խօսեցեալ ընդ Շապհայ սկսաւ տալ նմա հարկս որպէս և կայսերն, և եկաց 'ի Թուրքմոր թութեան և յանհոգութեան:

Հ. Օ՛րնչ արժանայիշատակ գործս արար Տիրան Բ. և զեւրդ եղև փախճան նորա:

Պ. Տիրան որպէս անարժան գործովք վատութեան վարեաց զիւսնս իւր. նոյնպէս անյարգ և ողբալի մահուամբ փախճանեցաւ: Օ՛ր յաւուրս սորա Յուլիանոս ուրացող կայսր Յունաց խաղաց զօրօք 'ի վերայ Պարսից, և խնդրեաց զօգնութիւնս 'ի Տիրանայ: Տիրան զահի հարեալ 'ի նմանի՝ ժխտեալ դաշինքն Պարսից,

գիմեաց 'ի վերայ զօրաց Եսայայ, և առ Եփրատ գե-
տով հալածական սրար զզօրս Պարսից. վերստին կա-
ռուցեալ զքաղաքաւ կառուցն անցոյց պատուով ըղ-
Յուլիանոս հանդերձ զօրօրն: Եւ 'ի սախլիւ զնա Յու-
լիանոսի գալ ընդ իւր 'ի վերայ Պարսից՝ Տիրան 'ի տե-
ղի իւր առաքեաց զզօրս, և ետ Յուլիանոսի 'ի պատահե-
զօրդի իւր զՏրդատ հանդերձ ընամանեօք նորին, նոյն-
պէս և զՏիրիւթ Թոռն իւր խի Յուլիանոս նկարեալ
'ի տախտակի զպատկեր իւր ետ Տիրանայ գնել զնոյն
յեկիղեցւծ: Ազօրմէն Թագաւորն ոչ կարացեալ այսմ
իս ընդ գէմ կող տարաւ ձեռամբ իւրով զտեղել ըղ-
նոյն յեկիղեցւծ: 'Ի վերայ հասեալ սուրբ Հայրա-
պետին Յուսկան բաղամ յորդորանք կամեցաւ հա-
մաղել զնա. մի յանիրաւիլ յեկեղեցի սուրբ: Եւ իւ-
րե ոչ անաց Տիրան՝ յափշտակեալ սրբոյ Յուսկանն
զարատիւրն զայն 'ի ձեռաց արքայի, ընկէց յերկիր, և
կոխեալ խորտակեաց: Տիրան երկուցեալ 'ի Յուլիա-
նոսէ, զի մի լուիցէ զնոյն աստուծոյն իւրոյ, աստիկսցա-
սուցեալ, հրամայեաց բրածեծ առնել զհայրապետն
մինչ 'ի շունչ յետին: Եւ նոյնպէս ետ ինքզամաս առ-
նել զՎանիւիւ ձերունին, որ զինի Յուսկանն նստաւ
հայրապետ, վասն յանդիմանելոյ զնա: Եւ որ այսոցիկ
եղեւնութեանց հասեալ յունին Օռքա զօրապետին,
որ գնացեալ էր ընդ Յուլիանոսի, որ և տեսնելով
զանօրին գործս Յուլիանոսի և Տիրանոյ, զզօրն հա-
մախանս իւր արարեալ դարձաւ յանոյն իւր 'ի Տը-
մօրի. աւտի Յուլիանոս զրեաց հրաման առ Տիրան,
զի ջնջեղէ զնա արգասին: Տիրան աւտ երգմամբ կո-
չեալ զՕռքա առ ինքն՝ սպան գնաւ և կոտորեալ ջն-
ջեաց զտուն նորա: Սկարէ առանց մորմէքելոյ, և ա-
ռանց աւանդ կարգաբոյ 'ի վերայ այսպիսի անմիտ թա-
ղաւորի, զպատմութիւն նորին ընթեռնաւ: Բայց
զինի ստեաւա Տիրան փախանալ այսպիսի անօրնաւ-
թեանց իւրոյ՝ ընկալաւ զպատիժ աստուծոյ: Այսն զի
Եսայայ խորհրով քարեկամական բանիւ կոչեաց ըղ-
Տիրան առ ինքն, և վասն ժխտելոյ գաղնն հաշտու-
թեան կշամբեալ կուրացոյց զաչս նորա, և հրամա-

յեաց նմա գնալ նստել յաւանն իյուաշ, յետ թագաւորելոյն ամս մեատասան: Իսկ 'ի տեղի Տիրանայ թագաւորեցոյց զորդի նորա զԱրշակ երկրորդ: Երբեմն Տիրան գրեաց զթուղթ յանդիմանութեան առ օրդին իւր 36.
 Արշակ վասն անկարգ գործոց նորա. Արշակ բարեացեալ 'ի վերայ հօր իւրոյ հրամայեաց խեղդամահ առնել ընդ նա: — Բնպիտան հօր՝ անօրէն օրդին առ 'ի ցուցանելոյ զթագաւորական իշխանութիւն իւր, երարձ զհայրն 'ի կենաց. Արպիսուս՝ բարեաց մարթի յաւալ յայսպիսի թագաւորէ:

§ Ի Դ.

Հ. Օրինչ պատմի զԱրշակայ Երկրորդէ:

Պ. Արշակ Ի. առնէր ասին զնահապ, զանկարգ և զանուղղայ կեանս վարաց: Թեպէտ ընդ ժամանակս սորա Եերոէս կաթուղիկոս պիտպէտ շինուածովք զարդարեաց զՀայաստան. բայց Արշակ փոխանակ ձեռնառն լինելոյ նմա՝ եղև պատճառ միտուող բազմօրինակ անկարգութեամբ իւրով: 'Ի նմին ժամանակի հրէշտակս առաքեաց Աղէնաթիանոս կայսր առ Արշակ արքայ, յորդորեալ զնա յետս կալ 'ի հարկատուութենէ Պարսից, և միայն ինքեան տալ զհարկս: Իայց Արշակ բարկութեամբ արհամարհեալ զպատգամաւորս նորա, 'ի բաց եկաց 'ի հարկատուութենէ երկօցունց ևս, և սկսաւ զհետ լինել զքօտանաց և զուարճութեանց: Աղէնաթիանոս զայրացեալ ընդ այս՝ անդրէն խի ետ սպանանել զեղբայր Արշակայ զՏրդատ, որ կայր առ նմա 'ի պատանդի. և զԹագէտս սպարապետ իւրառաքեաց զօրու ծանու 'ի վերայ Հայոց՝ նկռն առնել զնոսա: Յայնժամ՝ զարհուրեալ Արշակայ՝ աղաչեաց զսուրբն Եերոէս, զի եթեալ միջնորդ լիցի հաշտութեան: Աղէնաթիանոս լուեալ աղաչանաց օրրոյն Եերսիսի, էջ 'ի սրամտութենէ իւրմէ, դարձոյց զամենայն պատանդսն 'ի Հայս. և առաքեաց 'ի կնութիւն Արշակայ զԷշյս մի Արմայիսդա անուն յաղղէ իւրմէ: Եւ վասն 'ի զուր սպանանելոյ զՏրդատ, ետ օրդւոյ նորա

Վսեկայ զպատիւ հիւպատոտութեան, և զպարգևս ոչ սակաւս . ընդ որ նախանձեալ յոյժ Տիրիթայ Թուան Տիրանայ՝ խորհրդէր զչարիս վասն նորա: Տիրան լուեալ զամենայն եղեալսն 'ի Վսեկայ Թուանէ իւրմէ, արամեցաւ յոյժ: և ետ Վսեկայ զամենայն ինչս իւր, զոր ունէր 'ի ժառանգութենէ: Բնակեցաւ Վսեկանդ 'ի Աուաշ աւանին, և հառ իւր կին զՎառանձեմ, արարեալ Թագաւորաւայել հարսանիս՝ հառ զորդիս նախորարաց 'ի պալատ իւր, որպէս օրէնէր Թագաւորաց: — Վտեալ աստանօր Տիրիթ զպատճառութեան՝ ամբաստան եղև առաջի Արշակայ Բ. ըզ Վսեկայ, որպէս Թէ՛ Վսեկ խորհի 'ի տեղն նորա Թագաւորել . Արշակ հաւատալով ստապտիր բանիցնորա, 'ի բաց վարեաց զՎսեկ Աւստրատայ: Բնդ որ զայրացեալ Տիրանայ աւարեաց պատգամ խիստ առ Արշակ. վասն այնորիկ և նա հրամայեաց 'ի ծածուկ խեղճամահ առնել զնա: Յաւուր միում՝ զէպ եղև Արշակայ Բ. զնալ յորս զթիկամբ Սասեայ, և 'ի պարծիլն իւր 'ի վերայ որմաց իւրոց՝ ասաց յնա Տիրիթ. “Թէ Վսեկ ունի զայնպիսի վառաւոր անառաւ որոց, զորպիսի Թագաւորք անգամ չունին, .: Բնդ այս Արշակ 'ի նախանձ շարժեցաւ և գրեաց Թուղթ առ Վսեկ նենդութեամբ, Թէ կամի ընդ նմա ելանել անդ յորս, և ինքն վազվազակի յուղն անկաւ զընալ անդր, զի եթէ անպատրաստ գտցէ՝ յանգիմանեոցէ զնա. ևս և կորուսցէ: Եւ իբրև եհաս 'ի տեղին, տեսեալ զգեղեցիւթիւն վայրացն, զպատրաստութիւն որոց, առաւել ևս 'ի խոր խոցեցաւ և 'ի ծածուկ հրամայեաց իբր վրիպակաւ գլայեցուցանել զնետ որոցն ընդ Թիկնամէջն Վսեկայ, և սպան զնա: Յայնժամ Արշակ Բ. 'ի չքմեղս եղեալ, և զիսկիծ մեծ յինքեան ցուցանելով բարձեալ զմարմին նորա մեծաւ յուզարկաւորութեամբ Թաղեցին 'ի Օարիաշատ. բայց իբրև ստութիւնն անգրէն 'ի վեր երևեցաւ, ընկարաւ Արշակ զանէծս 'ի սրբոյն Վերսիսէ: Իսկ Արշակ փոխանակ զզման, հառ զին Վսեկայ զգեղեցիկն Փառան

ձեւ՝ ինքեան յերկրորդ կնութիւն: Այս կին՝ խառնեալ
 'ի ձեռն միոյ անօրէն քահանայի զմահաթոյն 'ի սուրբ
 խորհուրդն հաղորդութեան, ետ Ուլիպիադայ Թագու-
 հայն և երարձ զնա 'ի կենաց: Արշակ բաց յայտոյնի
 անիրաւութեանց՝ նենգութեամբ ետ սպանանել զս-
 մանս 'ի նախարարաց. մինչ զի տեսեալ սրբոյն Ներ-
 սիսի զայս ամենայն, վտայեալ մեկնեցաւ, և նստէր
 'ի վանս ուրեք յառանձնութեան:

Հ. Արշակ Բ. վարեաց արդեօք զԹագաւորութիւնն
 յանկարգութեան ցլախճան:

Գ. Ոչ զի Արշակ Բ. բնկալաւ ըստ անառակ վա-
 րուց իւրոց զաջաշար մահ: Քանզի զայրացեալ Հապ-
 հոյ ընդ Արշակ, վասն մտանելոյ նորա բոլորովն բնդ-
 իշխանութեամբ Յունաց: յորժամ զժամ պարսպոյ
 եգիտ՝ սկսաւ խաղալ զօրու 'ի վերայ Արշակայ: Ապա
 Արշակ բազում քնծայիւք և պատարագօք խաղաղացոյց
 զՀապուհ. և 'ի գնալ նորա 'ի պատերազմ՝ ընդդէմ
 Յունաց, ետ նմա զօրս յօգնութիւն: Հապուհ կամե-
 ցաւ զպաշար ճանապարհի առնուլ 'ի Տիգրանակերտ
 քաղաքէ: Բայց Տիգրանակերտցիք աղիւեցին զգրուս
 քաղաքին ընդդէմ՝ նորա: Հապուհ 'ի մտի եդ պատե-
 րազմաւ առնուլ զքաղաքն, այլ տեսեալ զի դժուա-
 րին է, անց գնաց 'ի վերայ Յունաց. իսկ 'ի դառնալն
 անտի՝ սկսաւ վերստին մասնել ընդ քաղաքին, յետ
 կրելոյ զառգմագիմի զընդդիմութիւնս, կործանեաց զեր-
 կուս կողմունս քաղաքին, ետ ճարակ սրոյ զքաղումս
 և զմնացեալն վարեաց 'ի գերութիւն:

Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ շինեաց Արշակ Բ.
 շէնք մեծաւ քաղաք, և կամելով զայն քաղաք փութով
 բաղմամարդացուցանել՝ ետ հրաման, զի որ միանգամ եր-
 թեալ բնակեացի անդ, ազատ լիցի 'ի դատաստանաց:
 Աւ լնդվազակի լցաւ ծովացաւ քաղաքն բաղմութեամբ
 պէտքէ անդգամ մարդկանց: Ոչ կամեցեալ տանել
 այսմ նախարարաց, բազմիցս բողբեցին առ Արշակ. բայց
 նա ոչինչ, լուաւ նոցա, իրրեւ անդ եղև նախարարաց, Թէ
 Հապուհ վերադարձեալ է 'ի պատերազմէն ընդդէմ

Յունաց հրեշտակս առաքեցին առնա զի եկեալ ձեռն
 տու լիցի կործանման նորաշէն քաղաքին Արշակաւանայ :
 Ո՞րարք Թագաւորին տնկարգ և անիրաւ իսկ նախա-
 րարացն անմիտ և անխոհեմ : Օրարձացաւ Շապուհ
 ընդ այս և առաքեաց զօղնութիւն նախարարաց : Իս-
 կայն Արշակ Բ. փախստական անկաւ 'ի բերգն Անի-
 գիմեցին 'ի վերայ, մարտեան արիաքար և առին ըզ-
 բերգն : Բայց Արշակ փախուցեալ ապաւինեցաւ յօգ-
 նութիւն Արայ : Յայնժամ չոքան նախարարք և 'ի
 սուր սուսերի մաշեցին զամենայն բնակիչն Արշակա-
 ւանայ , բայ 'ի կոթնասաւն մանկանց, զի աղաչոնք
 սրբոյն Արքայի զԹացին միայն 'ի նոսա , խի զբա-
 ղաքն հիւն 'ի վեր առապելցին : Կառնուցեալ ընդ այս
 Արշակայ , էաւ զօրս 'ի Արայ լի ցամամբ զիմաց
 սալ պատերազմն ընդ նախարարսն : Հարին և հարան
 իբր ամս եկաւ , և յերկուց կողմանց եղեն բազում
 կատարածք : Ի նմին ժամանակի խնայեալ Աղեքիա
 նոսի կայսեր , թէ Արշակ զօրք ձեռնաւ լեալ է 'ի պա-
 տերազմն Շապհայ ընդդէմ իւր : Ինքն ևս առաքեաց
 զօրս 'ի վերայ Արշակայ : Արշակ Բ. յամենայն կող-
 մանց 'ի զարմնս անկեալ , աղաչեաց զսուրբն Արքայս ,
 զի զայն հնարս փրկութեան իւրոյ : Ինչ մի մտեալ
 սրբոյն Արքայի յոյժ դժուարութեամբ հաշտեցոյց
 զնախարարս ընդ սրբոյնս և ազալ գնաց ընդ առաջ
 Թէոդոսի զօրովարին Յունաց զիջոյց զնա 'ի ցամանէ ,
 և զՊաղ սրդի Արշակայ սուեալ պատանդ , խորհր-
 դով և հաճութեամբ Թէոդոսի գնաց 'ի Կոստանդնու-
 պօլիս, վան զիջուցանելոյ զԱղէս 'ի բարկութենէն :
 Բայց Աղէս փորով 'ի հետեւողոց Արքայի առանց տե-
 ւանելոյ զսուրբն Արքայս , հրամայեաց սքսորել զնա :
 Իւրեւ զայս լուաւ Արշակ առ տան էհար զախան, զոր
 արար թ նախարարս իւր, և կամեալով առնալ 'ի նոցա-
 նէ զփրկե՛ք թնու , սպան զամենս 'ի նոցանէ , և ջնջեաց
 զամ Կոստանդնուսն , յորոց միայն ապրեցաւ Ալանդա-
 րատ հանդերձ ամենայն ընտանեօք իւրովք : Շապուհ
 գեղատին առաքեաց զօրս 'ի վերայ Արշակայ, ընդ սրս
 մարտանեցան նախարարք , և այնչափ 'ի նեղ արկին զԱր-

շակ, մինչ անձնատուր եղև նոցա: Յետ այսորիկ Շապուհ գրեաց թուղթ առ մեծամեծս և առ նախարարս Հայոց, զի առեալ զՔառանձեմ եկեացեն վաղվաղակի առ ինքն: Կռովեցան նախարարք ի այս յոյժ, և յարձակեցան ՚ի վրձ առաքեալ զնդի զօրացն, ջրուեալ արարին զնոսս ժախտողան, և ինքեանք մեկնեցան աստ և անդ:

Յորժամ լուսու Շապուհ զայս ամենայն, բարկացաւ յոյժ, և հրամայեաց՝ զԲրշակ շղթայտկապ առնիլ ՚ի բերդն Բնյուշ: Եւ զուրացողն Սեհրուժան Բրժուհի առաքեաց զօրօք բազմօք ՚ի վերայ Հայաստանի: Մթա եկեալ գաին զՀայաստան անտերունչ, և նախ դիմեցին ՚ի վերայ Բրտադերս բերդի, ուր ամրացեալ էր Ղաչույն Փառանձեմ, որ և յայտ արար սրբոյն Երեսիս և Պապայ արքայորդւոյն, որ էր պատանդ ՚ի Կոտանդնուպօլիս, զի յաճապուրեացն յօգնութիւն ինքեան: Սեհրուժան ոչ ինչ կարաց առնել բերդին, այլ բնակիչս բերդին իբրև տեսին, թէ ոչ զոյ յոյս ինչ ՚ի Պապայ, և ձանձրացեալ իսկ էին ՚ի սրտերազմէն, բացին զբրունս քաղաքին անձնատուր եղին Պարսից: Յայնժամ Սեհրուժան կալեալ զամենեւին, և զգլխոյն Փառանձեմ տարաւ յԲորեստան և ՚ի ջից ևհան զամենեւին: Յօրոց բազումք ոչ յանձն առեալ զուրացութիւն հաւատոյ, մահ անձանց նիւթեցին: Բնտի դարձ արար Սեհրուժան ընդ Սահան իշխանին, վերտին քանդեաց և յանապատ դարձոյց ըզբազում տեղիս, և զամենայն Հրէայս՝ զգտեայս ՚ի Հայաստան, առեալ տարաւ ՚ի Պարսս: Բրշակ Բ. լուեալ զայս ամենայն թշուառութիւնս՝ յուսահատեալ անձնապահ եղև: Թաղաւոր էր և բրիտանեայ, ոչ զթաղաւորաւայել կրթութիւնս ունէր, և ոչ իբրև զբրնտանեայ զարգացեալ էր, վասն այնորիկ իբրև զբարբաբոսի վարեաց զթագաւորութիւն իւր, փոխանակ ընելոյ հայր և խնամածու ազգին, ջրուեաց և թշուառացոյց զազգն բոլոր, զարիս զօրծելով զանձն իւր ասրեցոյց, բայց յորժամ զգտաւ եղեռնութեանց իւրոց ՚ի վերայ ազգին հասեալ ետես, ծանկուղի չար արարեալ էստակայն յոյժ անազան, ուստի յուսահատեալ գլխովն

ընկղմեաց զանձն իւր 'ի խորո չարեաց, և կորեալ զինի թագաւորելոյն ամն տաննեութ:

ՏԻՆ.

Հ. Հայր յորպիսում վիճակի մնացին զինի անձնապան լինելոյ Լըշակայ Բ:

380 Պ. Հապուհ վերստին առարեաց զՍեհրուժան 'ի Հայս, զի երթեալ դարձուցէ զնոսա յաղանդ Պարսից, ուստի խոտաղեալ՝ թագաւորեցուցանել զնա 'ի վերայ Հայոց: Սեհրուժան եկն մոգօք հանդերձ և զբաղում անձինս նահատակեաց, և կալեալ զյուր թահանայս, և զեպիսկոպոսունս, գերի վարեաց 'ի Պարսկաստան. և զամենայն մատենաս գրեալս Յունարէն գրով՝ սյրեաց 'ի հուր, և արգել մի ևս ուսանիլ զգիր և զեզու Յունաց. իբրեւ լէր զայս մեծն Ներսէս, մաշէր զանձն իւր 'ի հոգո ծփանաց և 'ի տրամաթիւնս սաստիկս, և ոչ գիտէր՝ զն'արասցէ: Յետ բաղում աղթից, մատուցեալ աղաչեաց զԹէոդոս կայսրն, զի թագաւորեցուցէ զՊապ 'ի վերայ Հայոց, ասելով զէթ վստն պաշտպանութեան քրիստոնէակին հաւատոց իրկեալ զՀայաստան 'ի ձեռաց Պարսից: Զիջեալ Թէոդոսի յաղաչանութեան իւր, հրամայեաց արքայորդւոյն Պապայ, զի թողեալ առ իւր 'ի պատանդ զինն և զորդիս իւր, ինքն ընդ

381 Տերենտիանոսի մեծ զօրապետին ելեալ՝ գնացէ 'ի Հայաստան:

Հ. Կարաց Պապ աղատել, զՀայաստան 'ի ձեռաց Պարսից:

Պ. Սեհրուժան իմացեալ զգալ Պապայ 'ի Հայս, փախեալ 'ի Պարս, հրամայեաց զի զկանայս նախարարաց, զօրս գերեալ էր կախեցեն զպարսպայն արտաքս, իբրեւ տեսին զայս ամենայն զօր Հայոց գիմեցին նախ 'ի վերայ բերդին և 'ի սուր սուսերի մաշեալ զպահապան Պարսիկ զօրս, զկանայն թաղեցին, և աղատեցին զայլ ամենայն գերիս: Սեհրուժան հրամանաւ Հապհոյ դու մարեալ յայլ և այլ աղգաց զօրս բաղումս, վերստին յարձակեցաւ 'ի վերայ Հայաստանի: Իմացեալ Տերեն

տխանոսի զպատրաստութիւննորա, աչդ տար կայսր և խնդրեալ զօրս և զպատերազմական դործիս:

Յորժամ յերկուց կազմանց պատրաստեցան 'ի մարտ պատերազմի, մեծն Ներսէս եւ 'ի լեւոնն Նբ պատ, և անդ կոչը յաղծա. իսկ 'ի ժամ բոլորքման զոռ մարտին, հանդիպակայութիւն արեւուն էր յանդիման զօրաց Հայոց, և խտալէր զաչո նոցա, ուստի տղորմութեամբ Ննեղին ամպ մի մեծ հաճանի եղև նոցա, և հնչեաց հաղին սատակի 'ի Հայոց կազմանէ լը գէմ Պարսից. և զնետանոցս դարձոյց 'ի նոտա: Յայտըմ անակիւններ զխառածոց Հայք յաւետ ևս արիւղեալք, իսկ Պարսիկք զազանաբար կատաղեալք՝ սկսան սատակի պատերազմիլ և կոտորել զմիմեանո, և բազումք 'ի զօրաց Պարսից անկան 'ի մեծ պատերազմին:

Յայնմ ժոյրի Սմբատ Կամարական՝ յարձակեալ 'ի վերայ Սեհրուժանայ, բազում նախճիրս գործէր. ուր երկվար ուրացելոյն վերաւորեալ իչ կարաց երազ փախչել. Սմբատ աճառարեալ շտապաւ սնդեցաւ բղհեա նորա, և եհառ առ նա յեղբ շամբին Կադայոյլ տի՝ կոտորեաց զամենեւին զայնս, օրք լը նմայն էին, ձերբակալ արար զՍեհրուժան, բայց իչ էած 'ի բանտին, զի մի դուցէ սուրբն Ներսէս խնայեաց 'ի նա, և ազատեաց. հայեցաւ շուրջ զանգեաւն՝ տեսեալ բղվանս բնակչաց և զհօւր մեծ, գիմեաց անդր, և եգիտ 'ի վերայ կրակին միտ 'ի շամբուր հարեալ, զայն շամբուր հառ, և պատկածև բոլորեալ ջեռոյց 'ի հօւր, և իւր զլծագ եղ 'ի գլուխ Սեհրուժանայ, և ասէ՝ «Ն'ս Բագրատունի եմ', սովաւ զքեզ պատկեմ 'ի Թագաւոր, զի անիրաւ փախագ օրալի՞նք արգարութեամբ կատարեցի», «Յայնժամ՝ զազաբեաց պատերազմն, և Պարս Թագաւորեաց 'ի վերայ Հայոց, և մեծաբեալ զՏերենտիանոս, տալով նմա բազում սարդեւզ, բնակեցոյց զնա յաշխարհին Հայոց. և զմնացեալ զօրսն դարձոյց յետս. Ժողովեալ զսուրբն Ներսէս՝ զնախարարս և զիշխանս տղջին, և ամենեքեան եգին զկայսութիւն առաջի Մ, զի զհետ երթեալ օրինայն Մ,

Քարանդակն սիրով կառավարեցեն զտէրութիւնն

Հ. Օխարդ վարեաց Պապ զԹագաւորութիւն իւր. և որպէն վախճանեցաւ:

Պ. Պապ նստեալ յաթոթ Թագաւորութեան՝ ոկտաւ վաղվազսիկ զհետ երթալ ամօթալից ախաից և որովհետեւ միշտ խրատէր զնա՝ սաբբն Աւերսիո, ձառն ըսցեալ ապա՝ ի խրատուց նորա, արքայց նմա գաղտ զգեղ մահաւ, շէջոյց զամենապաշտ ջահն յաշխարհն մերսէ: Ի մեռանիւ Աբրոյն՝ պատխի ողորմելի մահաւոր՝ մօրգարեայցաւ — Թէ՛ Թագաւորութիւն Հայոց, և քահանայեապետութիւն իցեղէն սրբոյն Վրի գարի բառնալոյց է. նա և դաշակեաց զգալտեանէ ազգի ազգի Թշուառութեանց ի վերայ Հայաստանեայց. զորս մինչեւ ցայժմ՝ աչօք իսկ տեսանեմք. և յուսահատեալ տըրտը և կոծեմք, զի ի մէջ այնչափ դարուց Թախեալ աքաառադրն ոչ կարացին բառնալ ի Հայաստանեայց զպատիժս արդար վրէժխնդրութեան Լիւսիոսի: Եւ ինքն Պապ առաւելեա անկարգացեալ ի գնացս իւր, և վառն շուտաւայթ խայտառակերոյ զինքն, ապաամբիւ խորհեցաւ ի կայսերէ, երկուցեալ ի բարեպաշտութենէ Թէոփոսի, զի մի՛ յուեալ զմահ սրբոյն Աւերսիո, վրէժխնդիր լիցի ինքեան: Այսմ պատրիկ հալածեաց ի Հայաստան աշխարհէ զհերկեալ իրահառ, և վաւթացաւ զորս գումարել: Տերկնախա նոս աւեալ հրամանն ի կայսերէ, անգրկն պատերազմիւ ընդ Պատրոյ, բազմաթիւ զօրօք յանկարծակի և հառ ի վերայ արքային, և ահազին մարտ եղեալ ի նմա, և հառ և ցրուեաց զօրսն, և կալեալ զԹագաւորն Պապ, կամ ընդ իւր տա մեծն Թէոփոս: — Եւ իւրե յանդիման եղև Պապ՝ կայսերն, եգ առաջն նորա կայսրն գերախախ բարերօքութեան իւրոյ, և յանդիմանեաց զպաշտաւորութիւն նորա, հրամայեաց պառնանել զնա ասկըով, յետ Թագաւորելոյ նորա ամուսնի: Եւ նորժանս Թագաւորին, արժանատօր մահ: Եւ աչ. զի պապխի Թագաւոր եղին բեռն նախատառնաց ի վերայ ազգին, զօրոց Պատմութիւնսն, Թէ ոչ պիտոյ լինիւր մեղ ի զգաշաթիւն և ի խրատ, լու

էր 'ի սպառ ջնջել յաշխարհէ, քան թէ պատմելով
զանցեալ յաւան կրկին նորագել 'ի սիրտս իւրաքան-
չիւրաց:

§ Ի.Օ.

Հ. Օխմրդ եղև վեճակ Հայոց, զկնի մահուան
Պապ Թադաւորի:

Պ. Սեծն Թէոդոս 'ի տեղի Պապոյ Թադաւորե- 384
ցոյց զԱրաղդատ Արշակունի. որ զերեւել քաջաւ
Թիւնս եցոյց յԱլեմպիական խաղս, և 'ի Թաւրոնի
սպան զառիւծունս, և զայլ բազում արուծիւնն եցոյց
'ի պաներաղմի: Երբեմն 'ի պատերաղմին Անգորար-
դոցոց, եւ սա 'ի կռիւ մենամարտութեան ընդդէմ
հնդից, և զհնդեսին եւ 'ի վերայ միմեանց տապալեաց
սուսերուն: Եւ 'ի միւսմ նուագի զիմեաց 'ի բերդ-
մի Թշնամեաց, եհար նեախ հեա զհեաէ զեւթն և
ասան արտ: — Զորեւմ առեալ սորս զԹադաւորու-
թիւն Հայոց գայր 'ի Հայաստան հանդերձ զօրք և
զօրավարք Զունաց, եգիտ 'ի սահման Վարանաղեաց
զաւաղակս Ասորիս, վազեաց ճեպով 'ի վերայ նոցա,
եարի զնոսս 'ի նեղ. մինչև հաղիւ կարացեալ նոցա
անկանիլ 'ի նեղոցն Եփրատայ. ուրեղեալ 'ի վերայ
գետոյն գերան մի մեծ և սառար, ընդ որանցեալ նա-
ցա ընկեցին 'ի վայր զգերանն: Կայց Արաղդատ ա-
հագին իմն արշաւանօք վազեաց և սասեաւ յանկոյս
գետոյն քան և չորս կանգնոյ չափ. եհաս և կարաւ
զնոսա:

Արաղդատ եկն 'ի Հայաստան. բաղում քա-
ջութեամբ յաղթեաց համօրէն Թշնամեացն. բայց տե-
սեալ թէ Զոյն զօրավարք կամին զիշխանութիւն իմն
ցուցանել 'ի վերայ ինքեան, ուստի յաղատ կացուցա-
նել զինքն 'ի նոցունց, 'ի մտի եգ դնել զգալն ընդ
Հաղհոյ արքային Պարսից. և զհարկս նմա միայն տալ:
Իբրեւ լուաւ զայս կայսրն, կոչեաց զնա 'ի Պոստանդ-
նուպոլիս. յանձնելով զօրավարաց, զի եթէ սչ յօժա-
րեսցի դալ, ունիլ զնա կապել և բերել կապանօք:

Արարդգատ ըն յաւուլ, թէ կարէ արդարացունել զանձն իւր, զնաց առ կայսրն: Բայց կայսրն առանց տեսութեան, հրամայեաց կապել զնա երկաթի կապանօք և վարել յաբտրս ՚ի Թուրս կղզի:

Հ. Այլ իշխեայ զինի Արարդգատայ ՚ի վերայ Հայոց:

Պ. Տեսեալ կայսեր, զի միշտ Թագաւորք Հայոց վտարանջին յինքննէ, խորհեցաւ կացունել զերկուս Թագաւորս, որպէս զի տկարացի զօրութիւն նոցա, և եթէ մին խորհեցի զապստամբութիւն, միւսն հաւատարիմ մնացէ. վասն այսորիկ զերկուս որդիս Պապայ՝ զԱրշակ և զԱրշակի կացոյց Թագաւոր ՚ի վերայ Հայոց: — Արշակ բնակեցաւ ՚ի Ղուկն: Իսկ Ապարշակ Աշկեղեաց գաւառի ՚ի քաղաքն Արշիլա, որ չեւ եւ Թագաւորեալ զամ մի, փոխձանեցաւ: Իսկն ժամանակի Շապուհ արքայ Պարսից զհաշտութիւն խօսեցաւ ընդ Յունաց և որոշեալ վճռեցին — զի Արշակեան մասն Հայաստանի լցի թ իշխանութեամբ Պարսից, իսկ Արշակեան մասն թ հարկատուութեամբ Յունաց: Արշակ Պ. ոչ կամեցաւ կալ ընդ իշխանութեամբ Պարսից, փոխեաց զաթոռ իւր յԱրշիլա, և շատ իշխանք գնացին ընդ նմա: Յայնժամ Շապուհ Թագաւորեցոյց ՚ի մասն բաժնին Պարսից զԽոսրով Պ. և անդ արար նախարարաց՝ յետս դառնալ և տրել կալուածոց իւրեանց: Իսկ նոցանէ բանի մի նախարարք ՚ի ժամ դարձի իւրեանց հանդիպեցան գանձու Արշակայ, զոր յամբողջն Անույ տանէին ՚ի Նոխաց դաւառ. յախշտակեցին զայն ամենայն, և տարան առ Խոսրով: Արշակ Պ. խնդրեաց ՚ի նմանէ զգանձն. բայց յորժամ Խոսրով ամենեկն ոչ անսաց բանից նորա, յայնժամ Արշակ խաղաց սրտմտութեամբ ՚ի պատերազմ ՚ի վերայ Խոսրովու: Պրգռեցաւ մարտն. ահեղ գոչեցին ձայնք երկրքին կողմանց. տապաւառ անկան անդ յերեսս փաշին քաջք ՚ի քաջաց: Հուսկ ուրեմն Արշակ բոլորովն ՚ի պարտութիւն մատնեցաւ, և դարձ արարեալ Աշդնկայ հիւանդացաւ, և զինի Թագաւորելոյն ամս հինգ կամ եւթն զբաւեցաւ ՚ի կենաց: Այլ անմիաբան՝ զանիրաւութիւնս դործեալ

ընդդէմ ազգակից եղբօրն, իրաւունս կարծէ, փոխանակ պատժելոյ զաւաղական զկեալն նոցա 'ի Թիւկունս փառս անձին համարի, և 'ի տեղի կոտորելոյ զԹնամիս, զազգ իւր կոտորելով՝ փքացեալ պարծի՝ Տէս. զհանդէ վնասակարէ ընել իշխան 'ի վերայ ազգին, երբ ինքն ոչ կարէ իշխել 'ի վերայ կրից իւրոց:

§ Ի Լ.

Հ. Օխարդ եղև զկնի մահուան Արշակայ Գ. վել ճակ մասին Հայաստանի, որ կայր ընդ իշխանութեամբ Յունաց:

Պ. Կայսրն՝ 'ի տեղի արքայի առաքեաց զՅոյն կոմս. ընդ որ զայրացեալ նախարարաց չուեալ գնացին առ Խոսրով: Յայնժամ Խոսրով Գ. խնդրեաց 'ի կայսերէ, զի 'ի բաժնին Յունաց ինքն և թագաւորեսցէ, տալով զհարկս: Երկեաւ կայսրն, զի եթէ միաբանեցին, ասէ, Հայք, կարեն զգիտաւորութիւն իւրեանց 'ի զլուս հանել. ուստի հաճեցաւ 'ի խնդիր նոցա: Եւ այսպէս սկսաւ Խոսրով Գ. տիրել բոլոր Հայոց, տալով զհարկս — զկէսն Յունաց և զկէսն Պարսից:

Հ. Կարաց Խոսրով Գ. մինչև ցվերջն Թագաւորել:

Պ. Ոչ. զի այր՝ որ անխոհմարար գործէ, անակնունելի փորձանաց հանդիպի: Յորժամ մեռաւ Ասպուրակէս կաթողիկոս, կացուցին 'ի տեղի նորա ըզՍահակ Պարթև զորդի մեծին՝ Աերսիսի: Ինդ այն աւուրս ոմանք 'ի նախարարաց՝ որք ունէին յոս ընդ Խոսրով արքային, չորան, զըզուեցին զՇապուհ, թէ Հայք զապտամբութիւն խորհին 'ի քնն. որովհետև առանց Պարսից արքայի եղին զԿաթողիկոս իւրեանց: Շապուհ հաւատացեալ ընդ այս, հրամանագրեաց առ Խոսրով Գ. զի ելեալ գայցէ 'ի Ղուռն. բայց Խոսրով առանց քննելոյ զսկիզբն և զվերջ յանդիմանեաց զգեսպանս Շապհայ, և 'ի բաց վանեաց. և իսկոյն հրեշտաճառաւորեալ առ կայսրն Արկադէս խնդրեաց, զի օգնական լըցի ինքեան. բայց նա ոչ յանձն էառ:

392 Դի սմին ժամանակի Շապուհ՝ զԼճատաշիր որդի իւր բազմած իւ զօրք առաքեաց ՚ի վերայ Հայաստանեայց. Խոսորով յուսահատեալ և անճարացեալ ել և գնաց առ Լճատաշիր: Իսկ նա ծանր շղթայիւք կապեաց զնա, և ՚ի տեղի նորա կացոյց զՍաւաշապուհ եղբայր նորա, ընկէյ և զսուրբն Սահակ ՚ի կաթուղի կոսութենէ. և զզօրաւորագոյն իշխանն զՎաղառն Սամաւրական, խաբէութեամբ կալեալ կապեաց շղթայիւք և յետս դարձաւ: Յայնժամ Շաւարշ եղբայր Վաղառնի և նախարարն Պարթե՝ առեալ լիւրեանս զեւթն հարիւր արոքաջս, ՚ի ծածուկ ճանապարհաւ յանկարծ յաճակեցան ՚ի վերայ բանակին Լճատաշիր, առ ՚ի աղաւթէլ զԽոսորով. այլ աւանդ զի համեմատ քաջութեանց ոչ գտին զյաջողութիւն. վասն զի ամրապինդ շղթայիւք էր կապեալ Խոսորով Վ. Սակայն ինքեանք զմեծ շփութութիւնս յարուցին ՚ի մէջ բանակին, զբազում ճապաղիս արեան գործեցին. և ՚ի հարուստ ժամն ընդ դիմամարտեալ վերաւորեցին զՇաւարշ ՚ի մահ. և զՊարթե անճարացեալ ՚ի ժամ վախճանեան կալան, և հրամանաւ Լճատաշիր տիկ հանին զմարթ նորա. ապա զԽոսորով արան ՚ի բերդն Լճոյուշ, և կացուցին առաջի նորա զմարթ քաջին Պարթեի: Լճ. զիւշ կսկիծ մեծ և անտանելի. զմեջ թշուառութիւն անբուժելի: Սակայն առ իթ տարաւ անխափանութիւնն և եթ:

Հ. Սաւաշապուհ կարաց խաղաղութեամբ վարել զթագաւորութիւն իւր:

Պ. Սաւաշապուհ գոյով այր խաղաղասէր, ջան եղեալ գնն գործէր ցուցանել զհպատակութիւն Պարսից. և զազգն խաղաղացուցանել: Սաւաշապուհ արքայ Պարսից կամելով իւր շահել զսիրտ Սաւաշապուհոյ, ետ հանել զԽոսորով Վ. Եւնոյուշ բերդէն, և սահէր առ իւր պատուով:

Յաւուրս սորա տեսեալ սրբոյն Սահակայ, զեաշխարհ մեր վայելէր ՚ի խաղաղութեան, ձեռն արկ նորոգել զեկեղեցիս և վարատել յազգէն զխաւար տըգիւտութեան, որ է առ իթ ամէնայն անկարգութեանց. ուստի միաբանեալ ընդ սրբոյն Ստորոպայ, սկսան

զամենայն հնարս 'ի գործ գնել, և տեսեալ թէ մեծ արգելք իմն է ազգին չունելն զհայկական տառսնախ սուրբն Սեբորայ աստուածային իմն յայտնութեամբ եգիտ զշննագիրս Հայոց, 'ի 406 թուականին Վաթ 406
 րիստոսի: Այա ժողովեալ զբազում մանկունս կրթեցին յուսմունս գիտութեանց, և առաքեցին զմանս յԱղիքսանգրիս, յԱթենս, 'ի Կոստանդնուպօլս, և յայլ երևելի լուսաւորեալ քաղաքս, և ջանագիր եղեն թարգմանել զամենայն հարկաւոր գրեանս, որով և սկսաւ մուծանիլ 'ի Հայս սկիզբն գիտութեան: Սբաւաւ պուհ բարեպաշտ գնացիւք և խաղաղական կենօք թագաւորեալ ամս քսան և մի մեռաւ: Սրովհետեւ որդի նորա Արտաշէս էր տակաւին տասնամեայ, ուստի նախարարք մեր 'ի ձեռն սրբոյն Սահակայ աղաչեցին զՅազեկերտ արքայ Պարսից, զի զԽոսրով Գ. թագաւորեցուցէ 'ի վերայ Հայոց. մինչ ցհասանել մանկանն Արտաշէսի յարբունս հասակի:

ՏԻՐ.

Հ. Խոսրով Երրորդ զքանի՞ ամս թագաւորեաց երկրորդ անգամ:

Պ. Խոսրով հազիւ թէ ամ մի թագաւորեաց և մեռաւ: 'Ի սկիս ժամանակի ալեկոծեալ ծիւիւր Հայստան, ամենայն կարգադրութիւնք և օրէնք առնան հարեալ ջրեցան: Անկարգ բնութիւն ազգի մերոյ՝ աստուածային թոյլատրութեամբ օր ըստ օրէ առաւելեալ 'ի սկզբանէ ցլախճանն՝ ոչ տայր թոյլ, զի մարդկութիւնն և իմաստութիւն հանդերձ աստուածպաշտութեամբ ծաղկեացի 'ի միջի իւրեանց:

Հ. Որպիսի՞ պատճառաւ ազգ մեր սասանեցաւ յետ մահուան Խոսրովու Գ.

Պ. Յազեկերտ արքայ Պարսից՝ խորհելով դարձուցանել զՀայս յորեւապաշտութիւն, թագաւորեցոյց 'ի վերայ Հայոց զՀապուհ զսրգի իւր, և պատուիրեաց նմա, զի տօնախմբութեամբ Պարսից զբաղեցուցէ ըստ նախարարս մեր: Հայք ահամայ կամօք բնիպան դայի,

406

413

415

419 և իբրև բնդ անարգ իշխանի վարելին ընդ նմա, Շա-
պուհ սրտմտեալ լէ արարս նոցա, և յորժամ լուաւ,
Թէ հայր իւր հիւանդացեալէ՝ դարձաւ 'ի Պարսկաս-
տան, և պատուիրեաց զօրագլխի իւրում, զի կալեալ
զմեծամեծ նախարարս առաքեսցէ զինի իւր: Եւ ինքն
աճապարեալ չորսու 'ի Տիւրոն, անդ լուաւ զթոթ մա-
հու հօր իւրոյ Յաղկերտի, ուստի ծառայք իւր դա-
ւով սպանին և զՇապուհ. ապա Թադաւորեցուցին
զՍլաւա՝ Բ. 'ի վերայ Պարսից: — Իբրև լուան նա-
խարարք Հայոց զհրաման Շապուհոյ, միաբանամենե-
քեան ելին 'ի Ճակատամարտ ընդդէմ զօրսցն Պարսից,
սպանին զզօրագլուխն և զբազումս 'ի զօրաց նորա, իսկ
զմնացեալսն 'ի փախուստ վարեցին, և ինքեանք երկու-
ցեալ 'ի Սլաւայ՝ խոյս տուեալ ամրացան 'ի բերդս
և յամրոցս: Ոչ, որպիսի անխոհեմ արարք են: Եւրդ՝
լաւէ, ամենեւին չունեն զիշխանս, քան յայսպիսի ան-
միտ իշխանաց կառավարիլ, զի բաց 'ի չառնելոյ զօ-
գուտ հայրենեաց և ազգի, Թոյլ ոչ տան նոցա կեալ
'ի մէջ Թշուառութեան իւրեանց: Մասն Հայաստա-
նի՝ որ կայր լէ իշխանութեամբ Պարսից, գոլով անդ-
լուխ և անտերունչ, եղև ստնակոխ: Սլաւա՝ առ 'ի
առնուլ զլիւծ՝ 'ի միւս կողմանէ գործեաց զբազում
չարիս: Եւրդ տեսեալ սրբոյն Սահակայ, Թէ բարձաւ
խաղաղութիւն 'ի մէջ բաժնին Պարսից, եւ և գնաց
'ի մասն Յունաց. անդ Թէպէտ զառաջինն Յոյն իշ-
խանք Թոյլ ոչ ետուն նմա. բայց սուրբն Սահակ հը-
րաման էառ 'ի Թէոդոս կայսերէ և սկսաւ ծաղկե-
ցուցանել զգլխութիւն Հայոց:

Հ. Օխարդ կարացին Հայք ունիլ զԼռշակունի
Թադաւորս զինի մահուան Խոտորովու Գ.:

Պ. Սլաւա՝ Թադաւոր Պարսից՝ տեսանելով Թէ
Հայաստան կայր և մնայր անտերունչ. և հարկք ար-
քունի օր քան զօր նուազէին, հաշտութիւն խօսեցաւ
ընդ Թադուցեալ նախարարաց, և զԼռտաշէս Գ. շոր-
դի Սլաւա՝ Շապուհոյ 'ի տասն ամեայ հասակի Թադա-
ւորեցոյ 'ի վերայ Հայոց, և կրէաց զմնուն նորա Լռ-
տաշէր: Թէպէտ նախ ուրախացան ընդ այս նախարարք,

բայց Արտաշէս Վ. գոյով ընտրեամբ մտել և հեշտասեր, զի երեսուրդ սրբոյն Սահակայ ոչ ուղեացող վարս իւր՝ եղև ատելի նախարարաց, մինչև ցայն վայր, զի ագիտութիւնն, ազգատեցութիւն և անկարգութիւն թագաւորին միաբան շարժեցին զսիրտ նախարարաց, որ ցանկացան ոչ ունել զթագաւոր 'ի վերայ ինքեանց, այլ բոլորովն կեալ ընդ իշխանութեամբ Պարսից: Եւ թէպէտ սուրբն Սահակ շատ ջանայր, զի համոզեցէ զմիտս նոցա, այլ չեղև հնար. քանզի ոչ ծանեան, թէ ատել զազգն և չարիս խորհել վասն ազգին, և վախագիլ փոստու անձին և արկանել զինքն կամու 'ի թշուառութիւն: Վնային ապա առ Առամ՝ ամբաստան եղին զԱրտաշէս և խնդրեցին, զի ջնջեցէ զթագաւորութիւն աղգին. և դիցէ 'ի վերայ ինքեանց զՊարսիկ իշխան 'ի կառավարել: Եւ օրինակ անմշտութիւն 'ի մէջ աշխարհի երբեք չէ երևեալ ուրեք: Առամ կոչեալ առ ինքն զթագաւորն և զուրբն Սահակ և հարցց ցնոսա. թէպէտ Արտաշէս քաջ արդարացոյց զանձն իւր, զի ընդդէմ Տէրութեան և կառավարութեան չէր գործեալ ինչ. և սուրբն Սահակ բարուք պաշտպանեաց զնա. բայց Առամ՝ կամեով բառեալ զտէրութիւն Հայոց, զսուրբն Սահակ արկ 'ի բանտ, և զԱրտաշէս Վ. արքայաց 'ի խորս Պարսկաստանի 'ի Խուժաստան, յետ թագաւորելոյ նորատան վեց, և անդ մեռաւ յուսահատութ՝ զինի քանի մի ամաց: — Իսկ Առամ արքայ կացոյց զԱրհմիհրշապուհ մարդդան 'ի վերայ Հայոց. և զնախարարսն դարձոյց սուսառ պարզեւք 'ի տեղն իւրեանց:

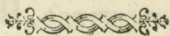
428

Եւ յայնս անխմանալի և ոարսախելի ազգատեցութեամբ Հայք զթագաւորութիւն ցեղին Արշակունեաց ջնջեցին 'ի սպառ յազգէ մերմէ 'ի 428. Թուականին Վրիտանոսի, յետ տեւելոյ ընդ ամենայն ամս 580: Եւ ինչ բարգաւաճեալ ծաղկէր 'ի միջի իւրեանց ուսումն գիտութեան 'ի զուարճութիւն աղգին, ագիտութիւնն զայնպիսի նսեմ խաւար տարածեաց 'ի վերայ աղգին, յորմէ զերծանին անմարթ եղև մինչև ցայսօր ժամանակի:

ԵՐԿՐՈՐԴԻ ՄԱՍԻՆ

Ի ԱՆՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԶՊԱՆԱՑ

ՏԻԹ.

Հ. Օրհնէ անցք անցին 'ի ժամանակս մարզա-
նութեան Սիհմիհրշապհոյ:

Պ. Սիհմիհրշապհոհ առաջին մարզպան, գորով պը
խոհական և բարեբարոյ, բարեք հառաքարութեամբ
խնամարեաց զաղքն ամա չորեքտասան: Ի ամին ժա-
մանակի արք անպիտանք սկսան հրամանաւ Պարսից
նստուցանել զայլս յաթոռ կաթուղիկոսութեան 'ի
տեղի սրբոյն Սահակայ. ուստի և բազում անկարգու-
թիւնք լինէին 'ի մէջ ազգին. մինչև ճանճրացեալ ոմանց
նախարարաց խնդրէին 'ի Սահաւ արքայէ Պարսից քչ-
սուրբն Սահակ, և որովհետեւ բազում ոչ հաճեցան
բնդ այն, այլ միշտ ցանկային զհորձանութն ազգի իւ-
րեանց. ուստի Սահաւ հրամայեաց՝ զի միայն սուրբն
Սահակ հստարեացէ զձեռնադրութիւն. բայց մի ձեռ-
նամուխ լինիցի 'ի հառաւարութիւն ազգին: Սկիսի
եւթն ամաց այսպէս տեւելոյ՝ վերստին ժողովեցան նա-
խարարք աղայեցին զսուրբն Սահակ. զի դարձեալ յան-
ձըն առցէ զկաթուղիկոսութիւն: Եւ նա հրաժա-
րեալ անտի յոյտ արար զտեոխն. զոր տեսեալ էր
վսան բառնարոյ յայնմհետէ քահանայապետութեան
'ի տանէ սրբոյ Սուսուրչին և թագաւորութեան յազ-
գէ Նշահուհեաց. նաև թէ՛ արարտին նորա զպատիժ
ապիրատութեան և զանդգամութեան իւրեանց կրել
իւսկին: Եւ ինքն մեկնեալ գնաց 'ի գիւղն Նշուր և

զինի միոյ տարւոյ փոխեցաւ առ Լատուած:

Հ. Ո՞վ յաջորդեաց Սիհմիհրշապհոյ 'ի մարդպա-
նութեան:

Պ. Սատակ Սիւնի՝ որ թէպէտ գոլով Հոյ ազգաւ 442
պարտէր խնամել զազգն, և լինիլ առ ի թ ուրախու-
թեան, սակոյն բոլորովն եղև ընդ հակառակն: Յոր-
ժամ Յազկերտ Բ. թագաւորեաց 'ի վերայ Պարսից՝
'ի մօտ եղ զՀայս, զԼըւանա և զՍիրս դարձուցա-
նել 'ի կրօնս Պարսից. առ որ առաւել ևս գրգռեաց
զնա Սիհրնեսուհ հազարապետնորա: Յայնժամ Սա-
րազվազան փեսայ Սատակայ Սիւնոյ, ոխս ունելով ի
Սատակայ, չորաւ 'ի Պարսս և ուրացաւ զհաւասան.
և սկսաւ ամբաստանել զՍատակայ և յորդորել զթա-
ղաւորն Պարսից, զի հանցէ զհրաման դարձուցանելոյ
զՀայս 'ի պաշտօն հրոյ, ակն ունելով այնու հասա-
նիլ մեծի փառաց: Յայնժամ առաւել ևս գրգռեալ
կատաղեցաւ Յազկերտ, և խորհուրդ առեալ 'ի մո-
գուցն, եհան զհրաման. զի Հայք, Լըւանք և Սիրք
հանգերձ մեծամեծ նախարարօք զօրս օգնականս առա-
քեոցն առ ինքն: Լյոպէս խորհէր կորուսանել զազ-
գապետս, զի դիւրին լիցի ապա դարձուցանել զազգն
ողջոյն: Եւ որպէս զի հաճոյ երեւոցի յաչս Հայոց,
ես Սատակայ Սիւնոյ զպատիւ մարդպանութեան:
Լյո եղև սկիզբն հռչակաւոր մեծի պատերազմին Սար-
գանանց: Լյոս Յազկերտ զՍատակ կոցոյց մարդպան
'ի վերայ Հայոց, և զՍարգան Սամիկունեան բազմա-
թիւ դօրօք առաքեաց մէկ զպատերազմ 'ի հօրուստ
ժամանակս ընդ դէմ Հայաց:

Լյոպանօր սկսաւ Յազկերտ յորդորել զնախա-
րարս Հայոց յուրացութիւն հաւատոյ: Բայց բանք
և յոյս նորա 'ի նանիր ելին, ուստի զպրացեալ ձեռն
էարկ չարչարել զամենեւին զնոսա:

Իբրև տեսին նախարարն Լյոմ և Սանաճիհր՝
թէ միտք Յազկերտի հակեալ է 'ի չարին կողմն, ա- 449
ռին զդօրս իւրեանց և յետս դարձան: Յազկերտ զհեռ
նոցա առաքեալ զդօրս նահատակեաց զամենեւին:
Եւ զոմանս 'ի նախարարաց, որք առ իւր էին, մատնեաց

’ի չարչարանս, զամանո զինի տանջանաց արգել ’ի բանտի, զամանս սպառնալեօք զարհուրեցոյց. զի թուլացեալ դարձցին ’ի Քրիստոնէական հաւատոյ: Յետ վճարելոյ դգործ պատերազմին արձակեաց զգորսն. և զՎենչապուհս ոմն առաքեաց ’ի Հայաստան իբր քննել, որ զբազում նեղութիւնս հասոյց Հայոց: Բայց յորժամ այսու ամենայնիւ չեղև հնար խախտել զոք ’ի քրիստոնէութենէ, (Յազկերտ խորհրդով մոգուց և նախարարաց իւրոց գրեաց թուղթ առ Հայս. զի կամ ընկալցին զազանդն Պարսից և կամ թղթոյն սայցենս պատասխանի: — Յայնժամ Յովսէփի կաթուղիկոս արարեալ զժողով յԼրտաշատ քաղաքի, և հաւանութեամբ ժողովոյն գրեաց զպատասխանի թղթոյն լի իմաստութեամբ: Պարսիկք հիւացան՝ զարմացան ընդ իմաստուն պատասխանիս, բայց Յազկերտ զայրացեալ կատաղութեամբ կոչեաց զամենայն նախարարս Հայոց ’ի Վաւուհ և եգ ’ի բանտի. և սկսաւ խոտութեամբ ստիպել զնոսա. զի ուրացին զհաւատս, ապա թէ ոչ անշուշտ վարեացին յաքսորս յաշխարհ յոյժ հեռի. յետ որոց Հայաստան մնացեալ անտերունչ մատնեցի ’ի ձեռս մոգուց: Իբրև նախարարք այսպէս ’ի նեղանկան, ոմանք ’ի նոցանէ, որք արգէն կային թուլութեամբ ’ի հաւատս, խորհեցան զխորհուրդ, և որպէս առ ’ի խաբել զթագաւորն՝ առ երեսոս յանձն առին զմոգութիւն, և ընկալեալ զմեծ պատիւ ’ի Յազկերտէ դարձան ’ի Հայս հանդերձ բազմութեամբ մոգուց:

Իբրև լուսն Հայք զամենայն եղեալն, և տեսին զբազմութիւն մոգուց, որք խորհէին լիակել զգրունքս եկեղեցեաց, խռովեալ սկսան ընդդէմ՝ կալ մոգուց, և զբազումս ’ի նոցանէ վիրաւորեցին: Յայնժամ եկն Սարգան քաջ. և անկաւ յոտս Յովսէփի կաթուղիկոսի՝ յայտ արարեալ զմիտս և զկամս իւր, սկսաւ ընդ այլ նախարարաց ունիլ զդէմ զորաց Պարսից: Բայց Ստոպի մարդպան Սեւնի, որ ’ի սրտէ ուրացեալ էր զՔրիստոս, սկսաւ նենդութեամբ յորդորել զբազումս, առ ժամանակինչ թող տալ մոգուց,

մինչև ինքն յուղի արկցէ զնոսա յաշխարհէ անտի, Եւ
այսպէս ձեռն արկին մոզք 'ի բազում տեղիս շինել
զկրօնատունս, և մուծանել զմօխրապաշտութիւն 'ի
Հայոս — Օայս տեսեալ Սարգանայ Սեծի բորբա-
քեցաւ վառեցաւ 'ի սէր Վերիտոսի, և միաբանեալ
ընդ այլ նախարարաց՝ սլացաւ որպէս զարծուի 'ի վե-
րայ միաբանեալ զօրոյն Սասակայ. 'ի սուր սուսերի
մաշեցին զբաղմութիւն զօրացն, և զՍասակ ձերբա-
կալ արար: Բայց յաղտել նորա և յերդնուլ յԱե-
տարան սուրբ՝ վասն հաստատուն ունելոյ զՎերիտոսն
ութիւն յարձակեաց զնա: Սերստին ժողովեցան ան-
ձինք՝ իւր հարիւր հազար 'ի Հահապիւլան քաղաք:
միով հոգևով յանձն առին զմահ մարտիրոսութեան
վասն 'ի բաց վանելոյ զՎարսիկս: և սկսան քանդել
կործանել զկրակատունս և սպանանել զմոգս: Սինչ
գեռ այսպէս պատաղեալ էին Հայք, լուան զն առա-
քեալ էր Յաղկերտ զմոգս յերկիրն Լիւրանից. ուս-
տի և Լիւրանք աղաչեցին զՀայո ձեռնտալ ինքեանց.
առ այս Հայք խնդրեցին զգոնութիւն 'ի Ռեդոոս կայ-
սերէ Յունաց: Բայց նա ոչ կարաց օգնել: Յայնժամ
չգտեալ Հայոց զօգնութիւն յումեքէ, ապաւինեալ
յՍտուած՝ յերկն գունդս բաժանեցին զզօրս իւ-
րեանց — զմին ետուն 'ի ձեռս Երբշտակոհ Լեթրու-
նոյ. զն կացցէ ախոյեանս ընդդէմ Պարսից: — զերկ-
րորդն 'ի ձեռս Սասակայ. զն պահանեսցէ զՀայաս-
տան — իսկ զերրորդն հառ Սարգան խաղալ 'ի սահ-
մանս Լիւրանից: Իբրև բաժանեցան 'ի միմեանց Հայ-
կադեան զօրք և զօրապետք. և այն ինչ Սարգան զօրքն
խաղայր յՍիւրանս, 'ի ճանապարհին հանդիպեցաւ
նմա խուսի մի մեծ զօրաց Պարսից: Ընդ քացաւ ա-
րիւնահեղ պատերազմն, ուր անվեհեր քաջութեամբ
սլացեալ Հայոց հարին, ջարդեցին և ցրուեցին զզօրս
Պարսից. և անցեալ գնացին յՍիւրանս, և զամենայն
մոգս, որք էին անդր, ընդ սուր անցուցեալ ազատե-
ցին զաշխարհն զայն: Լպիս դիմեալ անտի անցին դէպ
'ի կողմն Հոնաց, ուր շինեալ էր Յաղկերտի զբերդս,

Հիմն 'ի վեր տապալեալ Կործանեցին զայն, և զդաշն միաբանութեան հաստատեցին ընդ Հոնաց: Բնդ այն ժամանակս անորէն իշխանն Աստակ վերստին ուրացեալ զհաւատն, հիմն 'ի վեր առնէր զՀայաստան: Իբրեւ լուաւ զայս Արքան՝ մեծաւ տրամութեամբ վաղվաղակի դարձաւ 'ի Հայաստան. և արար զմեծ կոտորած ընդդէմ՝ Աստակայ, և որք ընդ նմա էին միացեալք: Եւ ապա խորհորդ արարեալ սոցա, թէ ան միաբանութեամբ ոչինչ վճարի 'ի զլուխ, դեսպանս առաքեցին առ Յազեկերտ և ծանուցին նմա այսպէս. « Եթէ ոչ ստիպեցես զմիզ 'ի բաց կալ 'ի քրիստոնէութենէ, վերստին պատրաստ եմք կալ 'ի հնազանդութեան քում, ,: Տեսեալ Յազեկերտի զամենայն եղեալ չարիս, առ երեսս յանձնէաւ զբանախօսութիւնն. բայց գիտեալ Հայոց զմիտս նորա՝ ոչ քակտեցան 'ի միաբանութենէ: Յայնժամ յառահատեալ Յազեկերտի, լի բարկութեամբ առաքեաց անթիւ զօրք զհարապետն Սիհրներոսէ 'ի վերայ Հայաստանեաց — կամ դարձուցանել զնոսա 'ի կրօնս Պարսից, և կամ անխնայ կորուսանել զամենեսեան: Սիհրներոսէ նախ 'ի ձեռն Աստակայ նենգութեամբ ջանաց վճարել ըզգործն. բայց իբրեւ ոչ յաջողեցաւ. և տեսեալ թէ Աստակ հաստատուն հաւատարիմ է 'ի չարութեան, յանձն արար նմա զզօրոն ամենայն, և ինքն դարձաւ առ Յազեկերտ. և զամենայն յանցանս արկ 'ի վերայ Աստակայ: Իտմին ժամանակի հրամանաւ մեծին Արքանայ իբր վաթսուն և վեց հազար զօրք ժողովեցան 'ի քաղաքն Մրտաշատ. անտի անցեալ խաղաղին և հարին զբանակս իւրեանց 'ի դաշնս Մարայր գեղջառ Տղմուտ գետով. և մեծաւ ջերմեռանդն սիրով զօրացան և վառեցան 'ի սէր Քրիստոսի. տալ զանձինս 'ի մահ 'ի վերայ հաւատոյ և վրկութեան եկեղեցւոյ 'ի պարծանս երկնաւոր Թագաւորին:

Եւ 'ի վաղիւ անդր՝ որ եւթներորդ օր էր ասնի Հոգեգալստեան, սկիզբն եղև մեծի պատերազմին, բայց հոգեք իբր հինգ հազարք, որոց սիրտ մի էր ընդ Աստակայ, յարուցեալ զաղմուկ շփմթի 'ի մէջ զօրա-

ցըն գարձան 'ի վախուտ: Իսկ մնացեալքն արևարտ
 յառաջ մէկեցին զմարտն մինչև ցերեկոյ, ուր և երանե- 451
 լն քաջն Սարգան վերաւորեալ անկաւ, և զօրքն վա-
 տակեալ 'ի մրցանացն գլխովն շոթեցան, ուստի մեկ-
 նեալ գնացին վախստեայ և ամբացան յայլ և այլ տե-
 ղիս: 'Ի սմին պատերազմի անեան 'ի Հայոց ընդ ա-
 մենայն երկու հարիւր խննստն և վեց հոգիք: Իսկ
 յայնմ աւսւր հազիւր առաւել քան զեօթն հարիւր
 և քառասուն մեռան 'ի մէջ այլ և այլ պատերազմաց,
 և եղև թիւ ամենեցուն հազար երեսուն և վեց: ԸՆԴ
 'ի Պարսից անեան յայնմ աւուր երեք հազար հինգ
 հարիւր քառասուն և չորս հոգիք: Օսյոսչափ չարիս
 ոչ բաւական համարեալ Սատակայ՝ սկսաւ խորհու-
 թեամբ զբազումս ըմբռնել: Կալաւ և զՀոմեհի կա-
 թողիկոս և զայլ քանի մի երիցունս, հարկ 'ի շղթայս:
 Օայս ամենայն տեսեալ ալոյցնախարարաց բաժանեալ
 'ի խումբս խումբս զզօրս իւրեանց յարձակեցան յաշ-
 խարհն Պարսից, սկսան քանդել զբաղաքս, ջարդել
 զբազումս, և վարել 'ի գերութիւն զոչ սակաւս: Ինդ
 այս գործ Հայոց՝ դառնացեալ Սուշեան՝ Նիւսալա-
 ւորտ զօրավարին Պարսից գրեաց առ Յազկերտ և
 հարկ զամենայն եղեալ միասն 'ի վերայ Սատակայ:
 Օայրացեալ ընդ այս Յազկերտի, զի փառաբութիւն, 452
 իւր ոչ յաջողեցաւ, ոչ գիտէր զնչ պարտ իցէ առ-
 նել, ապա յղեաց պատգամ, զի Լարորմիդդ վերստին
 եղիցի մարդաւան, և թոյլ տացի Հայոց պաշտել զիրօնս
 իւրեանց, բայց զմեծամեծս Հայոց նենգութեամբ
 յղեսցէ 'ի Բուռն, որպէս թէ առ 'ի խօսիլ վասն դը-
 նեւայ զնորանոր կանոնս և զկարգո, պահայն միտք և
 նպատակք նորա այն էին, զի բարձեալ զմեծամեծս 'ի
 միջոյ, զայսն գիւրաւ հանգարտեսցէ:

§ 1.

Հ. Յորպիսո՞ւմ վիճակի մնաց խռովութիւն Հայաստանի 'ի ժամանակս մարզպանութեան Ատրորմիզդայ:

Պ. Ատրորմիզդ եկեալ՝ զքահանայս, արկեալս 'ի շրջութայս, առաքեաց առ Յազկերտ: Այնպէս և նախաբարձ՝ առեալ 'ի նմանէ զերգումն, ելեալ չորան 'ի Պարսս. Թէպէտ և յայտնի գիւղէն յեաքէութիւնն: Ապա Ատրորմիզդ հրաման եհան վասն Հայաստանեայց, զի իւրաքանչիւրը պարապեսցի 'ի գործս իւր, և աներկիւղ պաշտեսցեն զօրէնս Վրիտանութեան. Թէպէտ և 'ի տեղիս տեղիս անխախտ մնային կրակադուհը և անկարգութիւնք: Իսկ նախաբարձ իբրեւ ժամանեալ հասին առ Յազկերտ. ամենեքեան եղան 'ի բանտի. հուսկ ապա Յազկերտ նստաւ յաթոռ դատաստանի, զէնի շատ քննութեանց յամենայնի յանցաւոր եգիտ զանօրէնն զԱլասակ, զոր և եդ 'ի բանտ մահապարտից: Ընդ Ալասակ յուսահատեալ, և որդնալից եղեալ մեռաւ չարաչար:

Գնացէ որք լսեն զթշուառ մահ Ատտակայ, դըթացեալ վշտացին 'ի վերայ նորա. բայց որք ընթեռնուն զվարս նորա, Թէ զորպիսի չարութիւնս հասոյց աղբի մերոյ անիծակութր առնեն զնա:

Յազկերտ Թէպէտ ոչինչ յանցանս կարաց գտանել 'ի վերայ նախաբարձաց և քահանայից, այլ զնոսա ևս էարկ 'ի բանտ. և հրամայեաց՝ զի Թէ ուրացին զհաւատս Վրիտանսի ազատեացին 'ի կապանաց: Բայց իբրեւ ոչ ըստ կամս յաջողեցաւ պատերազմն ընդ Հունաց, զայրացաւ և 'ի ծածուկ հրամայեաց սպանանել
 454 զքահանայսն: Օնախաբարձս յետ տանջելոյ 'ի բանտի զամս չօրս, աղաչանօք Շողամշապուհ իշխանին ա
 456 զատեաց 'ի բանտէ. այլ ոչ ետ հրաման դադնալոյ 'ի հայրենիս: Յերկրորդ ամիս մեռաւ և ինքն Յազկերտ. և իբրեւ յաջորդեաց նմա փոքր օրդի իւր Պերոզ, յամս ութ աշխատեցոյց զնոսա 'ի գործս իւր,

և յորժամ կացոյց զԼտրվնասայ նոր մարդպան 'ի տե-
ղև Լտրորմիզդայ և առաքեաց 'ի Հայս, որ ձակեաց
զնայխարարս Հայոց ընդ նաւ երթեալ 'ի Հայաստան:
ԼՀա այսպէս դժոխք զամենայն զօրութիւն իւր
'ի կիր էարի. սակայն ոչ կարաց խախտել զհաւատս
Հայոց: Վտրութեան արժանի է կրօնատիրութիւն Հա-
յոց. բայց սգեոց կարօտի ընկերսիքութիւն նոցա: Եթէ
կրօնապիրութեամբ յաղթեցին Պարսկահան աղանդոյն,
և զէրօնս իւրեանց դարձեալ հաստատուն պահեցին,
ուրեմն ընկերսիքութեամբ ևս կարողէին, յաղթելով
տէրութեան Պարսից, զտէրութիւն և զկրօն իւրեանց
առաւել ևս հաստատել: Եւ եթէ որչափ այսպա-
կասութիւն եղև իրաւաբեր նաև կրօնատիրութեան իսկ,
աղաչեմ զընթերցողդ, զի մանրամասնաբար որոճալ
զմի մի 'ի յօդուածոց սլառմութեանո, և 'ի միտ բե-
րել զպատճառս գործոյն: Ե՛յլ թէպէտ ողբումն 'ի վե-
րայ անցելոց ոչ վերագարձագանէ զայնս, սակայն գու-
ցէ 'ի նմանէ շարժեալ սիքա ընթերցողին, ինքն ևս
գործալք իւրալք ոչ 'ի նորոյ դարան գործեսցէ վասն
ազգի իւրոյ:

Հ. Օխարդ վարեցին Հայք զկեանս 'ի ժամանակս
մարդպանութեան Լտրվնասայայ:

Պ. Դարձան նախարարք և սկսան խաղաղութեամբ
զհետ լինել գործոց իւրեանց: Եւն Հմայեկի եղբոր
մեծին Սարգանայ չորս որդիք — Սահան, Սասակ,
Երապէս և Սարգ: Յորոց Սահան յոյժ գերազանց
գտաւ բարեւաւութեամբ բարուց, խոհանան խորհր-
դով և անպարտելի քաջութեամբ. ուստի եղև պան-
ծալի յաչս ամենեցուն, նա և նոյն իսկ Պերօզի թա-
գաւսրին Պարսից: Սահան այսորիկ ուբացեալ նախա-
րարք, որք փախաւին գաւանէին 'ի Հայաստան. նախան-
ձեալ ընդ նա սկսան ամբաստանել զնմանէ առաջի
Պերօզի: Յայնժամ Սահան, որպէս զի մի անկցի յա-
չաց Պերօզի, գնաց և նա ևս բւրացաւ զհաւատն, բայց
'ի վերջոյ խղճահարեալ սկսաւ վարել զկարի անհան-
գիստ կեանս: Եւ եղև 'ի գիմել Պերօզի պատերազ-
մաւ 'ի վերայ Հեփթաղաց, պատգամ առաքեաց առ

Լտրվնասայ, զի առեալ զզօրս Հայոց գնասցէ իկողմանս Լղուանից: Յորժամ յանկ ել պատերազմն. և յետս դարձաւ բանակն Հայոց, և բնակեցաւ 'ի գաշտին Եփրատայ. անդ 'ի մէջ զօրացն գտանելով բազում ուրացեալ նախարարք արհամարհէին և անգոսնէին զԲրիտաննայս: Եւ համբաւ 'ի մէջ բանակին թէ՛ Սխառանի արքայ վրաց աստամարեալ 'ի Պարսից պատրաստի 'ի մարտ պատերազմի, կոչելով 'ի թիկունս զբազում զօրս Հոնաց: Ինդ այս լուր սրտացն դեալ քրիստոնեայ նախարարաց, որ միկուսի յուրացողաց էին բանակեալ, խորհուրդ արարին 'ի միջի իւրեանց նշխահել զՊարսս, և զիւսնս իւրեանց եղեալ 'ի վերայ սուրբ եկեղեցւոյ, մտքել հեղմամբ արեան իւրեանց զՀայաստան 'ի կռապաշտութենէ: Սահան եղև գլուխ ամենեցուն. զի արացցէ զբարիս փոխարէն ուրացութեան իւրոյ: Բայց մի սմն 'ի նախարարաց անտի Սարազապուհ անուն չորաւ և մատնեաց բանակին Պարսից: Լտրվնասայ զահի հարեալ, զի մի լիցի վատանդ ինչ, աճապարեալ փախեաւ 'ի Պարսկաստան: Իբրև իրազեկ եղևն Սահանեանք, զհետ պնդեցան փախստէիցն, և զքանի մի արս 'ի մնացելոց ընդ սուրանցուցեալ դարձան 'ի քաղաքն Պուլն: և եղին զՍահակ Բաղրատունի մարզպան 'ի տեղե Լտրվնասայ. իսկ զՍահան ընտեցին ապարապետ. և սկսան տեսանել զպատրաստութիւն պատերազմի: Լտրվնասայ վերստին ժողովեալ զուրացեալսն եւ թն հազար զօրք եկն մինչև 'ի սահմանս Սախիջեանայ: Իբրև ետես Սահան զգունդն, զի յոյժ նուաղ էին, որք յարէին 'ի նա, և չիւր ինչ համբաւ 'ի կողմանէ Սրաց. միմիայն ապուինեալ յաճ զզօրս հազար արս իւր 'ի չորս խումբս որոշել առարեաց ի դէմ թշնամեաց 'ի գիւղն Բրիտոն: Եւ իբրև սկսաւ պտերազմն, Պարջոյլ նախարար առեալ զհարիւրսն իւր անց 'ի կողմն թշնամեաց: Յայնժամ մնացեալքն առաւել ևս ցառուցեալ դիմեցին 'ի վերայ, և սասակացուցին զիսիւն, և զքնտիր ընտիրս 'ի նոցանէ դիւթաւալ յերկիր կործանեցին ընդ որս և զմարդ պանն Լտրվնասայ, և արիաքար ցրուեալ զբանակն որ

ջոյն, ուրախութեամբ դարձան 'ի Ղուին քաղաք:

ՅԼԱ

Հ. Ղաթի՞ն արդեօք Հայք ղևաղաղութիւն 'ի ժա-
մանակս մարդսնութեան Սահակայ խազրատունոյ:

Պ. Սէ. քանզի ամբարանութիւնն արմատացեալ
էր 'ի նոսա, թէպէտ նշկահեցին զՊարսս: Բայց ոչ կա-
րացին զխաբդ և իցէ անդորրանալ: Այսին զի Սահան
սպարապետ՝ տեսեալ զյաջողութիւնսն, ազդ արար
քանի մի երևելի նախարարաց, զի եկեալ ժողովեցին
առ ինքն. առ այս կոչ նորա՝ ոմանք յօժարակամ՝ ելին
և գնացին, իսկ այլք արհամարհեցին զնա, և չերթան
խրեանց չհամարհելով բաւական չորիք, անդեցան ըլ-
հետ այլ գնացողացն և պատերազմաւ կամէին արգե-
լով զնոսա յեթմարտ: Սակայն 'ի քաջութեանց նոցա
յաղթեալ՝ և սաստիկ կոտորածս կրեալ, զհնդնիկց և
ամօթապարտ յետն դարձան: Իբրեւ լուսն թագաւորն
Պարսից զամենայն ելեալոն, զօր բազում տուեալ 'ի
ձեռս Խորենրսեհի առաքեաց 'ի Հայոս, հրաման տա-
լով զի զՍահան ըմբռնեալ կենդանի անցնին առ ին-
քն. իսկ զԱրդ եղբայր Սահանայ եդ 'ի կապանս
բանտից: Սէ կարացեալ Սահանայ սպարապետի միա-
բանել ընդ իւր գեւորք Հայոս, հառ զուսկաւաթիւն զօ-
րըս իւր, և ընդ Յովհաննու Հայրապետին Սանդա-
կունոյ, որոյ յաղթս և եթ ապաւինեալ էր, խա-
ղաց գնաց և բնակեցաւ 'ի գիւղն Ներսէհապատ մերձ
բանակին Պարսից:

Իբրեւ առաւօտ եղև, սկիզբն արաբին սաստիկ
կռւոյն հարին և հարան, իսկ յառաջնն նուագի յաղմ-
կիւ զօրաց, ետես Սահան զի ընկերք իւր, խորհէին
'ի փախուստ դառնալ, կնքեաց զինքն նշանաւ խաչի,
եմուտ կայծակնաբար ընդ մէջ թշնամեաց, և յօրինա-
կէ նորա ամենեբեան խրախուսեալ սրացան ընդ նմա 'ի
կռիւն, տապալատ արկին զամենայն մեծամեծ իշխանս,
և զըմանակն բովանդակ ցիրեցան կացուցին: Յայժմ
ժամանակի Արդ եղբայր Սահանայ հրաշեպ իմն զեր-

ծեաւ եկն առ նոսա, այնպէս զի ոչ գիտէր, թէ զեւորդ զերծեալ իցէ:

Հ. Ահա հանեանք գտնին զօգնութիւն 'ի Ալաթանկայ յարքայէ Ալբաց, որպէս և յուսացինն:

Ա. Այլ սպէ լիտանակ գտանելոյ զօգնութիւն, առաւել ևս ընկալան քվտանդա, վասն զի Ալաթանկ գոյով ապստամբեալ 'ի Պարսից, և յուսահատեալ վասն ոչ ունելոյ զկար ընդ գիմամարութեան, և իմացեալ զօգնութիւն և զմարանութիւն Հայոց, համբաւ է հան թէ՛ բազում զօրք 'ի Հանաց հասոնելոյ են յօգնութիւն իւր, կարծելով եթէ Հայք միանգամ և եթ զբգուցին բաւական են ձեռնառն ընել ինքեան, յիրաւի իսկ և իսկ յաջողելոյ էին խորհուրդք Ալաթանկայ, եթէ անմարանութիւնն Հայոց ոչ ընէր խափան. որովհետեւ մեծ մասն Հայաստանի փառագէին վտանգիլ և անպիտանալ ազգի իւրեանց, առաւել քան զՊարսիկս: Հայանի երեւի, թէ խորհէին ջնջել զազգն տղայն, զի ինքեանք միայն կացցեն 'ի մէջ ազգին. ինքեանք միայն զօրաւոր լըցին, և յօտար ազգաց վառաւորեացին, ոչ գիտէին՝ զի եթէ ոք ոչ վնասուրեսցի յազգէ իւրմէ, առնելով նմա զբարիս, զոր կարէր, յօտար ազգաց լիտանակ փառաց և պատուոյ նախատինս ստանայ և զօրէն գերւոյ 'ի ծառայութիւն վարեն զնա, որպէս հուսկ ուրեմն փորձեցին և ծանեան, բայց մինչև ցայսօր առանց խրատու...: Աւստի յորժամ լուաւ Պերող զյաղթութիւնս Ահահանեանց, առաքեաց Սիհրան բազմաթիւ զօրք 'ի վերայ Հայոց և Ալբաց: Օտայս իմացեալ Ալաթանկայ՝ որպէս 'ի վերոյ ասեցաք, ազգ արար Հայոց, զի օգնեացն ինքեան, սուտ խոստմունս առնելով՝ թէ Հոմք անթիւ զօրք անշուշտ պարտին գալ 'ի թիկունս իւր: Ահահան ոչ յետս ընկրկեալ 'ի գաշանցն, էառ զզօրս իւր խաղաց գնաց 'ի գաւառն Ամագարաց: Ալաթանկ պատ 'ի պատ բանիւ թարթափեցուցաներ զնոսա, թէ զօրք Հոնաց յամեցան, և աղաչէր սպասել դոյզն ինչ մինչև եհաս անդր Սիհրան բազմութեամբ զօրաց և փրկաց: Իբրև տեսին Հայք զսակաւութիւն իւրեանց, և

ընդ հաւառակն զըազմութիւն թշնամեաց, և զխաբէ-
ութիւն Ստեփանիայ, շուարեցան. և ոմանք 'ի ծա-
ծուի բանս եղին ընդ Պարսից. և միացան 'ի սրտէ:
Իսկ 'ի խառնիլ անդ սաստիկ պատերազմին սկսան
Հայք զանակաւնելն կոտորածս առնել Պարսից.
Բայց յորժամ Ստեփանի զօրք իւրովք 'ի վախուտ
դարձաւ և բաղումք անցին 'ի կողմն Պարսից. մնա-
ցեալքն վաստակեալք 'ի կուղի խոյս ետուն 'ի կողմանս
Տայոց 'ի գիւղն Մկնառինջ հարիւր արամբք, ոչ իբրեւ
զյաղթականն իս և ոչ իբրեւ զպարտեալ: Ըստ նահապա-
կեցան Սահակ ասպետ, և Ստակ եղբայր Սահանայ:

Սիհրան զհետ պնդեալ Սահանայ կամէր ձեր-
բակալ առնել, կամ հաշտութեամբ հնազանդեցու-
ցանել: Բայց զի սիրտ Սահանայ էր մեծ, ինքն վե-
հանձն, և քաջութիւնն անյաղթ, թէպէտ և անկեալ
էր յերեսաց Հայոց, այլ սաստիկ պատասխանի գրեաց
սո Սիհրան, , , թէ ոչ խոտանաս ազատութիւն քը-
րիստոնէութեան. ոչ կամիմք հնազանդիլ, , : Սինչեռ-
այալիտի բանախօսութիւնք ընէին 'ի միջն իւրեանց,
Սիհրան յետս կոչեցաւ 'ի Պերոզայ:

Չգիտեմ ընդ ո՞ր յողումս պատմութեանս ա-
ռաւել պնդեալ զարմանալ, ընդ հաստատութիւն հա-
ւատոյ ոմանց, թէ ընդ յանդգնութի կիսոց, ընդ ան-
միաբանուն բազմաց, թէ չէ վախճանատութիւն այլոց,
ևս և չէ եղբայրատեցութիւն յուրից. նա թէ 'ի վեր-
քան զամենեւեան չէ խորին ազիտութիւն ամենեցուն, որք
առանց չըջանկատութեան գործէին ըստ բերման և ըստ
կրից, ոչ գիտեալ՝ թէ ուստի և զինչ ծնանին. և
այսպէս 'ի միւր խորխորատէ անկեալ 'ի միւսն, ոչ կա-
րացին կալ անգործու:

§ Լ. Բ.

Հ. Սահան և Հայք կարացին արդեօք կեալ 'ի
հանգստեան յետ վերադարձի Սիհրանայ:

Պ. Թէպէտ Հայք կային 'ի թշուառ վիճակի այսր
և անգր ցան և ցիր եղեալ, սակայն Պերոզ ցանկալով

զԱլաճանն 'ի ձեռս բերել, դարձեալ բազմաթիւ զօրօք յարձակեաց շահարաւոխտ Օարմիհը, պատուէր տուեալ նմա, զի ըմբռնեացէ զԱլաթմանի արքայ Ալայք և զԱլաճանն: 'Ի սմին ժամանակի գուրջ Ալաճանայ 'ի 'Կուլին քաղաքի, ետես զի 'ի պատճառս իւր մեծ վնաս հասանելոց է քաղաքին, խորհեցաւ ընդ ընկերս իւր, և ելին երկու երկու 'ի քաղաքէն, և զմի կողմն բանակին Պարսից հարեալ քաջութեամբ դնալին 'ի գաւառն Շաղաղոմ, և անկան յամուրն Արալարոյ:

483

Շահարաւոխտ անտեալ զյանդգնութիւն Ալաճանեանց, ոչ զիտէր զենչ արացէ քանդի զօրք նորա զահի հարեալ զընկերան Ալաճանայ կարծէին արսեր կաթեղէն իջեալս յերկնուտ: Շահարաւոխտ զհետ նոցա պնդեալ, եհաս 'ի բերդն Արալարոյ, բայց ոչ եղիտ անդ զԱլաճանն: Եւ ինքն յետ դարձաւ հրամանաւ Պերտիկ եղեալ մարգպան 'ի վերայ շայոց զՇապուհ Պարսիկ Սիհրանեան:

Շ. Օրնչ կորաց առնել Շապուհ Սիհրանեան ընդդէմ Ալաճանայ, և զեմըդ խնամ կալաւ 'ի վերայ շայոց:

Պ. Շապուհ իրրեւ զիտաց զտեղին, ուր էր Ալաճան, դնոց զինի նորա 'ի գաւառն Բըշարունեաց, և եկաց զօրք հանդերձ առ միով գետով: Զործամ լուաւ Ալաճան զգալուտ Շապուհ, ժողովեաց զլինականն և տուեալ զվաճան 'ի ձեռս նոցա, 'ի գիշերի տալաւ կացոյց զնոսա կարգաւ յանդիման թշնամեաց, և ինքն զօրք դարձաւ ընդ այլ գաղանի ճանապարհ յանկարծ 'ի վերայ նոցա յարձակեցաւ: յարոյց յաղջամուղջ գիշերի անդ զմեծ խռովութիւն 'ի միջ նոցա, մինչ զի սկսան զմիմեան խողեսողել: այսպէս վեց հարիւր արք 'ի տապաւառ անկան 'ի նոցանէ. իսկ մնացեալ երեք հազար արքն դարհուրեալ ցիրեցան եղին Օայրացեալ Շապուհ Սիհրանեան, առաւել ևս յոգնախուր զօրք գիմեաց 'ի վերայ Ալաճանայ, 'ի մտի դնելով զի կամ մեռցի և կորիցէ, և կամ կորուսցէ զնաջմանգամայն: Տեսեալ Ալաճանեան արանց զմե-

Ժողովին վաճառքին, ղենընկեց եղեալ վաճառան. մինչ
'ի հարիւրոց հազիւ մնացին միայն երեսուն արբ: Սա-
կայն տեսեալ Պարսից զգաւաւութիւնն նոցա կարծեցին
թէ խելագարեալ գան 'ի մահ, և այսպէս մինչդեռ
նորա յանհոգս կային, Սահանեանք յանկարծակի իբր
զվաթորիկ մտին 'ի մէջ նոցա, և սաւանեցուցեալ զբա-
նակն ողջոյն, հարին և կատարեցին զբազմութիւն զո-
րացն, ընդ որս և զՎդիհան Աւենի, որ զլաւաւորն էր ու-
րացելոցն. և յինքեանց արբ չարք միայն անկան 'ի մար-
տի անդ. իսկ այլքն աներկիւղ անցեալ ընդ մէջ բա-
նակին՝ գնացին 'ի տեղիս իւրեանց: Յաւո ք յայնմիկ
եհաս զուժկան առ Շապուհ Սիհրանեան, թէ Պե-
րոզ սպանաւ 'ի Հեկթաղոց, սւրաի Շապուհ յետս
դարձաւ ճեպով յուսով թագաւորելոյ. բայց թա-
գաւորեաց Սաղարշ եղբայր Պերոզի: Ընդ առաջի
Սաղարշայ խօսեցեալ զքաջագործութեանց Սահանայ
և զընկերաց նորա, և իմացեալ զպատճառս ընդդի-
մամարտութեան նորա հակառակ Պարսից, զիրաւունս
ետուն Սահանայ 'ի միջի իւրեանց. և բան եղին, զի
զնա հանդարտեցուցին՝ սրով խաղաղացի Հայաստան,
և մի ինչ արդելք ըցին հարկոց:

Հ. Օխաղդ հաշտեցաւ Սաղարշ արքայ Պարսից լէ
Սահանայ:

Պ. Սաղարշ կացոյց մարդպան 'ի վերայ Հայոց քա-
ղխիւոր Սնասարգատ անուն, զայր խաղաղատէր և քա-
բարեխորհուրդ, և հրամայեաց առնել ղխաղաղութիւն
ընդ Սահանայ. եկն Սիւրբ 'ի Հերգաւառ, և պատ-
գամաւորս առաքեաց առ Սահան վասն հաշտութեան:
Իսկ Սահան խորհուրդ արարեալ ընդ ուխտապահ
նախարարս, պատասխանի ետ, եթէ զայս երկս բանս
յանձն առնուս անշուշտ հաշտիմ և հնազանդիմ:
Ամ. Թողուք զմիկ յորէնս քրիստոնէութեւ, է. զարս
հաւատարիմն միայն պատուել, Գ. առանց լսելոյ
զգատ երկուց կողմանց չառնել ինչ վճիռ: Յոր-
ժամ Սիւրբ հաճեցաւ ընդ երկս խնդիրսնորա. Սա-
հան եւ նախարարք հանդերձ գնաց առ Սիւրբ, և
'ի մտանելն 'ի բանակ նորա հրաման ետ իւրոցն հար-

կանել զփող պատերազմի: Նիսոր զահի հարեալ, զի մի զխաբէութիւն խորհիցի քաջն Սահան, վաղվա զակի աղգ արար նմա, թէ չէ ումեք օրէն զայդպիսի փող հարկանել, բայց 'ի սպարապետի Լրեաց (Պարսից): Սահան անվեհեր հոգւով պատասխանի ետ. Նախ արա զիս ծառայ Լրեաց տեսն, և ապա զիտեմ ես զԼրեաց աշխարհի զկարգ և զարժանն: Սովա կամէր յայտ առնել թէ իբր զյաղթող և զվրէժինդիւր արգարութեան գայ զհաշտութիւն խօսիլ, և ոչ իբրեւ ըզյաղթահաբեալ: Լնդ ցնծալից ուրախութեամբ տեսին զմիմեանս, և հաստատեցին զգաշն սիրոյ: Հուսկ յետոյ Սահան չորաւ 'ի Ղուռն Պարսից, առեալ զերգումն յարքայէն, և պատուով ընդհանուր սպարապետութեան յետոս դարձաւ 'ի Հայաստան 'ի Սաղարշապատ քաղաք, և եղև մեծ ուրախութիւն համօրէն ազգին:

ՏԼԳ.

Հ. Եկաց Սահան հաստատուն 'ի սպարապետութեան, զոր ընկալաւ 'ի Սաղարշայ:

484 Պ. Ու. այլ առաւել ևս մեծացաւ, վասն զի Սաղարշ յետ անուանելոյ զՍահան սպարապետ, առաքեաց մարդպան 'ի վերայ Հայոց զԼնդեկան անուն Պարսիկ ոմն, որ զինի ոսկիաւ առուրց վաճի անհրաժեշտ գործոց երթեալ 'ի Ղուռն այնչափ գովեաց ըզՍահան, մինչ զի Սաղարշ փոխանակ սպարապետութեան նորա, առաքեաց առ նա զհրովարտակ մարդպանութեան: Նաև աղաչանք Սահանայ ետ կացուցանել զՍարգ եղբայր իւր սպարապետ Հայոց: Ընդ այս գործ զուարճացաւ հայրապետն Յովհան Սանդուխտի, և 'ի լինել հրաշափառ հանգիսի, 'ի մայր եկեղեցւոյ 'ի Ղուին քաղաքի, ասաց զընդարձակ ճառ ուրախութեան 'ի վերայ մեծի ողորմութեան Լստուծոյ:

Ապա Սահան բոլորովին եբարձ 'ի Հայաստանէ զկրակատունս, և ջնջեաց զխառտակ նոցա, իսկ 'ի տե-

ղի նոցա յառել շնեւ զեկեղեցիս. սկսաւ և զայլ բա-
զում կարգադրութիւնս առնել 'ի մէջ Հայաստան 485
նեայց:

Յետ մահաւան Աղաբաշտի՝ յորժամ թագաւորեաց 'ի
տեղի նորա Կաւատ, թիպէտ զառաջինն Հաստատեաց
վերստին զմարզպանութիւն Ասհանայ. բայց ապա յոր- 490
դորեալ 'ի մոգուց առաքեաց զՊարսիկ մարզպան բա-
զում քրմօք, զի կրկին ուսուցեն Հայոց զմոգութիւն,
և սկսան 'ի բաղում տեղիս Հայաստանի շնեւ զիւր
բախտունս, և նեղել զՀայոս Լըդ և թէ ոք ոչ կա-
րէ առնել նեղութեանց, 'ի վերայ եկելոց յազգակցէ
և 'ի կրօնակցէ իւրմէ, նաև 'ի հաւատարակցէն. ապա
ղիւսիք և կարէ համբերել աննշանացն անխնայ տուե-
լոց յօտարէ, և յանկրօնէ: Հայք զայս խոհեմութիւն
ոչ 'ի կիր արկին, այլ կամաւ զինքեանս մատնեցին
'ի ձեռս օտարի: Բայց ահա բազմադիմի փորձովք ծա-
նեան, թէ զըրպիսի անխոհեմ գործ գործեցին. այլ
աւանդ, զի ոչ զգոտտացան: Ասհան տեսեալ զայս
պիտի անկարգութիւնս, և զայլ հնարս ոչ գտեալ,
միաբանեալ ընդ նախարարաց յարձակեցան 'ի վերայ
զօրաց և մարզպանին Պարսից, արիւարաւ զամենեւին
զնոսա 'ի սուր սուսերի մաշեցին. և զամենայն կրակա-
տունս քակտեցին:

Օչոյս ամենայն իւրեւ լուաւ Կաւատ, կամէր
վրէժխնդիր լինել, բայց յաղաքս խռովութեանց Պարս-
կաստանի, ինքն զրկեցաւ յաբքայական ամօռոյ: Թի-
պէտ վերստին թագաւորեաց Կաւատ, սակայն յա-
մենայն կուտէ թշնամիք գոռային 'ի վերայ նորա, ուս-
տի 'ի դիմէն իւր պատերազմաւ 'ի վերայ Յունաց,
'ի դիւրութիւն իւր խօսեցաւ զհաշտութիւն ընդ Հա-
յոց, և առեալ 'ի նոցանէ զօրս յադնահանութիւն,
խաղաց համարձակ 'ի վերայ Յունաց: Ասհան խոհեմ
և իմաստուն կառավարութեամբ զամս իբր քսան և
վեց վարեալ զմարզպանութիւն, վախճանեցաւ բարե-
պաշտ կենօր:

Հ. Այլ եկաց մարդպան 'ի վերայ Հայոց զինի Ատ-
հանայ, և զնազդ եղև վիճակ Հայոց:

Պ. Վարդ կրասեր եղբայր Ատհանայ եկաց մարդ-
պան 'ի վերայ Հայոց, բայց սրպէս սուղբութիւն է Հա-
յոց, նախանձելով և ընդ նա ամբաստան եղին զնմա-
նէ առ Վաւատ. խնդրելով զի զՎարսիկ ոմն գիշէ
մարդպան 'ի վերայ ինքեանց. ուստի Վարդ յետ վա-
րելոյ զմարդպանութիւնն. զգամ չորս միայն, կոչեցաւ
առ Վաւատ, անկաւ 'ի մարդպանութենէն իսկ 'ի
տեղի նորա եկաց Բուրջան պարսիկ այր անպիտան, որ
յառն երեք վարեալ զմարդպանութիւն, տանջեալ չարչա-
րեաց զՀայո: Յաւարս արա զօրք Հանաց աքձակե-
ցան 'ի վերայ Հայոց, և սկսան զբազում չարիս գոր-
ծել: Իւր իրեն ժամանեցին 'ի Սասուն գաւառ, յայն-
ժամ Սժէժ Վնունի զօրք իւրովք ել ընդ դէմ նո-
ցա, ջրուեաց և 'ի յախուստ վարեաց զամենեւին. ա-
պա միաբանեալ ընդ ինքեան զամսն 'ի նախարարաց
բոլորովին խաղաղացուցին զՀայաստան: Վաւատ լուեալ
զքաջութիւնս և զհաւատարմութիւնս Սժէժի, 'ի տե-
ղի Բուրջանի կացոյց զնա մարդպան, որ արար զբարե-
կարգութիւնս բազումս, և զամս երեսուն վարեաց ըզ-
մարդպանութիւնն:

Հ. Օխազդ կառավարէին Հայք մասին Յունաց.
'ի ժամանակս մարդպանութեան Հայաստանի:

Պ. 'ի ժամանակս մարդպանութեան Հայոց. չէին
պահաս խռովութիւնք 'ի մէջ մասին Յունաց. երբեմն
նախարարք յառնէին ընդդէմ միմեանց. յորոց դղը-
ղիւր ազդն, իսկ երբեմն 'ի բռնութենէ իշխանաց և
կիւրապապատաց Յունաց տանջեալ ընէին: Սակայն
միշտ գտանէին քաջ և արի անձինք ոմանք, թէ 'ի
մէջ զօրաց Յունաց և թէ 'ի Հայաստան. բայց զինչ
օգուտ 'ի քաջութենէ, յորժամ չիք ճանաչել զօգուտ
ազգին, և ոչ սէր միաբանութեան. և ոչ որ գիտէր
թէ պարտք են իւրարանջիւրոց զօգուտ ազգին նախա-
պարիւ համարել քան զօտարինն:

§ 1. Դ.

Հ. Ո՞վ եղև մարդպան 'ի տեղև Միգի Վնուհոյ,
և զեղև երևելի գործս արար:

Պ. Խոտրով արքայ զՎենչապուհ Պարսիկառաքեաց 548
մարդպան, ձեռն էաքի ճնշել և նեղել զՀայս, կա-
մելով մուծանել 'ի նոսա զերազապաշտութիւն:

Բնդ այն ժամանակս Սուլէս Բ. կաթողիկոս 551
Հայոց, նորագեաց զառմարն. և հաւատառեաց զնոր
թուական Հայոց Եւջհանդուրժեալ սորա 'ի վերայ
անորէն գործոց Վենչապուհ, գրեաց թուղթ աղերսա-
նաց առ Խոտրով արքայ Պարսից, յիւշ առնելով նմա
զնամակ հաշտութեան Աղաբշայ արքային, որ խոս-
տացեալ էր, մի երբեք նեղել զՀայս վասն հաւատոյ:
Խոտրով հաճեալ ընդ բանս խնդրոյ նորա, առաքեաց
զայլ մարդպան Աշուս Ատհրամ անուն, յետ որոյ նո-
տաւ Արաղդատ պարսիկ, և ապա Սուրեն Ճիհր,
որ յարոյց վերստին զհալածանս 'ի վերայ աղդին, և
սպան զՍանուէլ զեղբայր երկրորդին Արդանայ Սա-
միկոնեան:

Հ. Որչանի եկող Սուրեն Ճիհր 'ի մարդպանութեան
զկնի մահուան Սանուէլի Սամիկոնեան:

Ձ. Յոյժ սակաւ. վասն զի Արդան Բ. Սամիկո 564
նեան յոյժ զայրացեալ ընդ մահ Սանուէլի, խորհուրդ
արար ընդ նախարարս Հայոց նշխհէլ զՊարսիկս:
Յաղագս պսորիկ գրեաց թուղթ առ Յուստիանոս
կայսր, զի ձեռնառւ լիցի ինքեան, և խոստանայր տալ
նմա այնուհետեւ զհարկ աշխարհին: Եւ վստահացեալ
ընդ խոստմունս Յուստիանոսի կայսեր, յանկարծակի
գիմեալ 'ի Վուին քաղաք, կալաւ զմարդպանն Սու-
րեն և խողտողեաց զնա, ընդ որում միանգամայն ջըն- 571
ջեաց զգործակալս նորա, զամենայն մագան, և զօրն
Պարսից: Իրեւ եհաս այս լուր առ Խոտրով, բորբո-
քեցաւ բարկութեամբ, և առաքեաց 'ի Հայաստան
զգորս բազումս և զպատերազմական փիղս, 'ի սպառ-
ջնջել զՀայո: Յորժամ լուաւ Արդան զյարձակունն

զօրաց Պարսից, բաժանեաց զզօրս իւր յերկս խումբս, յորոց ղերկուսն եդեալ 'ի գարանի, միով խմբիւ սկըսաւ պատերազմիլ:

Եւ 'ի ժամ սաստիկ հուռոյն՝ յարձակեցան 'ի վերայ և միւս գունդքն 'ի ձախմէ. անդ ահագ ինս որստալով հարին 'ի հարուածս սաստիկս և ցրուեցին ըզ զօրս Պարսից: Բնդ այս՝ առաւել ևս դառնացաւ, կատաղեցաւ Խոսրով յանձն իւր, ուստի միւսանդամ գումարեալ զօր բազում արձակեաց 'ի վերայ Հայոց: Տեսեալ Արքանայ, զի Հայք՝ զքնական վատութիւնս իւրեանց 'ի ձեռս առեալ, ոչ կամին միաբանիլ, լէ այլ քանի մի նախարարաց գնաց 'ի Կոստանդնուպօլիս, և խնդրեաց զօգնութիւն 'ի Յուստիանոսէ կայսերէ, ապա զբազում զօրս Յունաց, նա և զՅովհան նախարար հրամանաւ կայսեր առեալ ընդ ինքեան, եկին ընդ դէմ Պարսից, և ցրուեցին զքանակն միջոյն. Բայց Արքան երկուցեալ 'ի մատնութենէ Հայոց, կրկին դարձաւ 'ի Կոստանդնուպօլիս:

Խոսրով կամելով զվնէժ առնուլ անձամբ անձին եւ 'ի պատերազմ ընդդէմ Յունաց և Հայոց, հարկէր հազար հետեակօք և քառասուն հազար հեծելովք, բազմցս հարին և հարան, այլ 'ի վերջոյ հաշտեցան ընդ միմեանս. Թողեալ զՀայաստան ընդ իշխանութեամբ Պարսից, յետ կալոյն որ անկախ զումեքէ զամս եօթն:

Հ. Օհարդ եղև վիճակ Հայաստանի երբ վերստին անկաւ ընդ իշխանութեամբ Պարսից:

578

Պ. Խոսրով վերստին առաքեաց մարզպան ՂԱԽՏՐ Աղան, որ զամս հնգետասան կառավարեաց խաղաղութեամբ զՀայոց: Բնդ այս ժամանակս Խոսրով Բ. արքայ Պարսից հալածեայ ի Ահհրամայ զօրավարէ իւր մէ, խնդրեաց զօգնութիւն 'ի Սորիկ կայսերէ: Եւ կայսրն առաքեաց զզօրս զօրավարութեամբ Սուլեղայ Սամիկոնեան, Ներսիսի Բասենցոյ, և Սմբատայ Բաղմայաղթի, որք չորսն և սպանին զԱհհրամ, և բազմեցուցին վերստին զԽոսրով յարգայական անթոռ:

Օ.

Ի նշան շնորհակալութեան խոսորով զՍմբատ անուա-
նեաց զօրավար Պարսից, իսկ զՍուշեզ Լճատ իշխան:
Լճատ վասն բաղձօրինակ քաջագործութեանց Սմբատայ
խոսորով կացոյց զնա մարզպան. և յանձն արար նմա
զաշխարհ Սրկանայ: Յորժամեկն Սմբատ ՚ի Սրկա-
նըս, եգիտ անդ զբազում Հայո, որք մոռացեալ էին
զեզու և զգիր Հայոց, կոչեաց վասն նոցա զառուցիչո,
զի վարժեցոցն զնոսա ՚ի լեզու Հայոց, և ետ ձեռ-
նագրել յեպիսկոպոս Սրկանայ զերէց ոմն Լ.բէլ ա-
նուն: Լճատ կառոյց սոյն Սմբատ զհոյսակապ եկեղեցի
մեծ ՚ի Գուրն քաղաքի, և զբազում քաջութիւնս ա-
րեւրեալ մեռաւ, վաթեալ զմարդպանութիւն ամառութ:
Յետ մահուան Սմբատայ Բաղմայաղթի ոչ այլ ևս
նոսան ՚ի Հայո Պարսիկ մարզպան, մինչև զօրացան
Տաճիկք և վաղվարակի տարածեցին զբազուկս իւրեանց
՚ի վերայ Հայաստանեայց, և ՚ի ձեռն Ոստիկանաց
կառավարէին զՀայաստան:

ՅԼԵ.

Հ. Ո՛ր ևզ ևզ մարզպան Հայոց զնի Սմբատայ
Բաղմայաղթի:

Պ. Դաւթի Սահառունի, որ զնի Սմբատայ ա-
ղաչանօր նախարարաց ընտրեցաւ մարզպան Հայոց: Յա-
ւուրս մարդպանութեան սորա թշնամացեալ խոսորովու-
րնդ Սուշեզ Լճատ իշխանին Սամբիանեան. զՍիհ-
րան քեռորդի իւր առաքեաց զօրք ՚ի Տարսն գաւառ:
Սուշեզ ինքնին ոչ համարձակեալ ելանել ընդդէմ
նորս, առաքեաց զԳայլ Աւհան զաղգական իւր:
Սոյն Գայլ Աւհան բազում հնարիք և պատ ՚ի պատ
բանիք սարսն զՍիհրան և զհամայն զօրս նորս: Արտ-
մեալ խոսորովու առաքեաց ՚ի վերայ Աւհանայ զօ-
րու ծանու զԱտիթանիկ. իսկ ՚ի գրգռել ահեղ մարտին
եհար Գայլ Աւհան զօրս Պարսից ՚ի հարուածս
սաստիկս, յետ այսորիկ հիւանդացեալ մեռաւ և թա-
ղեցաւ ՚ի վանս Գլակայ:

607 ի Մեռանիւ Ղալ Սահանայ յաջորդեաց նմա
որդի նորին Սմբատ, որ ապա՛ն զԱլիսիմանի և զայլ
զօրավարս: Եւս յորժամ թագաւորեաց Յաղկերտ
վերջին. Սմբատ զհաշտութիւնս խօսեցաւ ընդ նմա,
625 Խաի Ղաւիթ Սահառուն՝ յետ վարելոյ զմարդպա-
նութիւնն ամս քսան և չորս, կասկածեալ ՚ի չարա-
խօսութենէ ամանց, եւ և գնաց ՚ի Աստանդնուպօլիս:
Եւ ՚ի տեղի նորա Խօսքով կացոյց մարդպան Հայոց
զԱլարաղտիրոց Բագրատունի զորդի Սմբատայ Բագ-
մայակթի, որ զինի ամս եւթն վարելոյ զմարդպանու-
թիւն զահի հարեալ ՚ի մարդպանէ Բարպատականի
եւ հանդերձ ընտանեօք և չորս յաշխարհ Յունաց:

Հ. Ո՛վ զինի Ալարաղտիրոցի Բագրատունեոյնս առ
մարդպան ՚ի վերայ Հայոց:

Պ. ՚ի ժամանակս խոյս տալոյ Ալարաղտիրոցի ՚ի
Յունաստան, յարուցեալ էր ՚ի մէջ Պարսկց խռովու-
թիւն մեծ, և Հագարացիք զօրացեալ յարձակեցան
՚ի վերայ և տիրեցին բոլր Պարսկաստանի:

Բնդ այն ժամանակս Հայք՝ փոխանակ հաստա-
տելոյ խոհեմութեամբ ՚ի միջի իւրեանց զհարգաւորեալ
տէրութիւն, խնդրեցին ՚ի կայսերէ Յունաց, զի բզ-
632 Ղաւիթ Սահառունի առաքեացէ կիւրապաղատ իւ-
րեանց: Եւ յետ երկց ամաց մերժեցին Հայք զՂա-
ւիթ, և սկսան յառնել ՚ի վերայ միմեանց և վեր ՚ի
վայր արարին զաշխարհս մեր: Ամսն որոյ Հագարացիք
դիպօղ ժամ գտեալ արշաւեցին ՚ի Հայս յանդուգն
զօրութեամբ:

636 Թէոդօրոս Ուշտունի տեսեալ զվրդովումն աշ-
խարհին՝ ժողովեալ զզօրս սկսաւ խնամել զազգն իւր
զզօրավարս: Օչոյսու ժամանակու Հագարացիք սկսան
դիմել ՚ի վերայ աշխարհին Տարօնոյ: Ահա՛ն Ասա-
նարական ութն հազար արամիք պատրաստեալ էր տալ
զպատերազմ. ուստի գեսպանս առաքեաց առ ամենայն
նախարարս Հայոց՝ զի եկեալ ՚ի միասին կալցեն զգեմ
նոցա, բայց ամենեքեան և ուրհամարհեին զնա: Եւ
՚ի պատերազմիւ զօրաց Ահա՛նայ Ասանարականի ընդ
թշամին, Ահառու Լինձասցի՝ մեղսեալ իւրովքն ՚ի

բանակէն Հայոց, խառնեցաւ ընդ թշնամիան. և դարձոյց զսուր իւր 'ի Հայոց: Այնքա՛ն թաւաթիւն մատնելոյ զօրաց Սահանայ, Հագարացիք աւարածեալ 'ի Հայոս զբազում կոտորածս արտօրին 'ի անդին տեղիս, բազմօք մնառեալ Հայաստանի: Այնքա՛ն թաւ 'ի Պաւսին քաղաք, ուր զինի կոտորելոյ զբազումս 'ի գերութիւն վարեցին զերեսպան և հինգ հազար ոգիս: Տեսեալ Աղբի կաթողիկոսի զթշուառութիւն աշխարհին 'ի սուգ եմուտ, և 'ի բազում ցաւսց սրտի իւրոյ հիւանդացեալ անկաւ 'ի մահիճս և մեռաւ: Պաւսին տորա նստաւ Աերոն կաթողիկոս, կոչեցեալն Շինող, որ զբազում կործանեալ տեղիս նորոգեաց, և խնդրեալ 'ի Կոստանդէ կայսերէ Յանայ կացոյց զՍարգիսիոց, կիւրապարտ 'ի վերայ Հայոց, որ զինի միոյ տարւոյ մեռաւ, և նստաւ 'ի անդինորա որդի նորին Սահաւ:

640

644

§ 1. 9.

Հ. Օ խաղաղ անցուցին Հայք զսուրս իւրեանց 'ի Ժախնախ կիւրապարտութեան Սահաւոյ:

Պ. Օ ինի հանդարտելոյ Հայաստանի զամս երկուս, վերստին յարձակեցան 'ի Հայոս բազմութիւնք զօրաց Հագարացոց, և գիմեալ 'ի ներքս հարին 'ի բերան սբւյ և կոտորեցին Աղբաւաքիս և Ղարնունիս, և անտի անցին յԱրտրաս աշխարհ: Յայնժամ տեսեալ նախաքարաց մերոց, զի անհնարին է միաբանութիւն նոցա, ըսւ ևս համարեցան լինիլ ծառայ Հագարացոց՝ քան թէ ընտրել զոք 'ի միջոյ իւրեանց և հնազադել նմա միով հոգեով. ուստի ելին ամենեքեան ընդ առաջ նոցա՝ և խոստացան տալ զհարկս աշխարհին, 'ի բայ կոլով 'ի հպատակութենէ Յանայ: Յորժամ ըսաւ կայսրն Կոստանդ, թէ Հայք եղեն հաշկատու Տաճկաց, բարկացաւ յոյժ, և բազում ջօրօք եկն 'ի Հայաստան 'ի սպառ նկուն առնել զնոս: Սարգիսի գնաց ընդ առաջ նորա Աերոն կաթողիկոս, և զպատճառն եղեալ առաջի կայսեր զիջոյց

647

652 զբարկութիւնն նորա : Լայա կայսրն Կոստանդ յետ
գարձաւ թողեալ 'ի Դուին քաղաքի զպահպան զօրս
Օպյս իբրեւ լուսն Հագարացիք վերստին գիմեցին 'ի
Հայաստան, և միջնորդութեամբ Աստակայ պատրիկի
առեալ 'ի պատանդ առաւել քան զհազար ողիս զը
նացին յաշխարհն իւրեանց : Ի յաջորդ ամի մեռաւ
Սիբատ կիւրապաղատ, կեցեալ յելլանութեայն ամս
առնն :

Հ. Ո՛վ նոստաւ կիւրապաղատ զկէի Սիբատայ, և
զիւրդ եղև վիճակ Հայոց :

654 Պ. Համադասպ Մամիկոնեայն. որ յետ երկուց ա-
մաց 'ի պատճառս ծանրակիր հարկայն եմաւ տ վերստին
ընդ իշխանութեամբ Յունաց : Օպյս իբրեւ լուսն Լվի-
բապետն Հագարացւոց իսկոյն ետ խողտողել զամենայն
պատանդս առեալս 'ի Հայոց, և կամէր ինքնին դալ
'ի վերայ Հայաստանեայց, բայց ոչ յաջողեցաւ նա
այս, զի ինքն սպանաւ յերոցն : Բայց յառաջ Աս-
ւեսայ յաջորդի նորա մտին Հայք վերստին ընդ իշխա-

659 նութեամբ Հագարացւոց : Իսկ Համադասպ կացեալ
յիշխանութեան յամս հինգ մեռաւ, և Պրեղոր Աս-
միկոնեան եղբայր նորա կարգեցաւ 'ի տեղի նորա. որ
յամս քսան և չորս վարեալ զիշխանութիւն իւր՝ ան-
կաւ 'ի պատերազմին ընդդէմ թշնամեաց և մեռաւ :

685 զկնի որոյ իբր յամս երկու բոլորովին տանակոխ եղև
Հայաստան մինչև ցԼշտ Բագրատունի. որ յարեաւ
և սկսաւ մարանչել ընդդէմ թշնամեաց, և ապա ի
Հագարացւոց զհաշտութիւն խօսեցաւ : Յոյնմամ
Յոյնք սկսան վերստին ցասնուլ 'ի վերայ Հայոցման
կռելոյն դառն ընդ Հագարացիս, և այսպէս հետ զհետեւ
մերթ Յոյնք և մերթ Հագարացիք գուն գործէին ոտ-
նակոխ առնել զՀայաստան : Յայսմ ժամանակի Հա-
յաստանն նմանիւր անգլուխ մարմնոյ, որ կենդանիէ՝
բայց ոչ կարէ կառավարիլ :

693 Յոյսմհետեւ առաւել քան զառաւել զօրացան
Հագարացիք. և 'ի 693 թուականին Քրիստոսի սկսան
Ոստիկան անուամբ զՀագարացի ոմն առաջել վերա-
կացու Հայաստանեայց, որք բազմոց՝ ընդդէմ կամաց

Լճերապետի իւրեանց նեղէին չարչարէին և կեղեքէին զազգ մեր:

Հ. Ո՛ր եղև առաջին ոստիկան առաքեալ 'ի Հա-
գարացոց և զիմրդ վարեցաւ ընդ ազգին:

Պ. Բաջինն ոստիկան եղև այլ ամբ Լճգլա անուն,
որ նենգութեամբ կայեալ զբաղումս 'ի նախարարացն,
նաև զՍահակ կոթողիկոսեդ 'ի շղթայս, և առաքեաց
'ի Գլամասկոս Իսկ Սմրաթ Երաստեան՝ փախուցեալ
'ի միջոյ նախարարաց, խնդրեաց օգնութիւն 'ի Յու-
նաց, և զգորս իւր խառնեալ ընդ զօրաց Յունաց պըն-
դեցան զՀեռ Լճգլայ, հարին չարաչար զգորս նոքա,
և զԼճգլա 'ի փախուստ վարեցին: Սմրաթ կարդեալ
'ի կայսերէ կիւքապաղատ Հայոց եկաց խողաղութեամբ
իրբ ամս երկու, մինչև եւ Սահմատ զօրավար Հադա-
րացոց 'ի պատերազմ 'ի վերայ սորա, և սկսաւ վը-
նագ մեծ հասուցանել Հայաստանի: Յայնժամ Լեր-
սեհ Ապմադախան միաբռնեալ ընդ Սահակայ յանկար-
ծակի յարձակեցաւ 'ի վերայ Սահմատայ, և բաղում
նախճիրս արեան գործեալ հալածեաց զՍահմատ:
Չքաւ Սահմատ ագ Լճերապետն, որոյ հրամանաւ
Ժողովեալ զանհամար բաղմութիւն զօրաց դարձաւ 'ի
Հայաստան առ 'ի առնուլ զվրէժ: Իայց Սահակ կո-
թողիկոս առաքեաց ագ Սահմատ դեսպանս 'ի Գլա-
մասկոսէ, և խնդրեաց հրաման երթալ պա նա, ոս-
կայն մինչդեռ 'ի ճանապարհի հր անկաւ 'ի սաստիկ
հիւանդութիւն, ուստի գրեաց զգիր աղաչանաց առ նա
և մեռաւ: Իւր իրրև եկն Սահմատ առ դի Երանե-
լոյն՝ յայնժամ հրաշուք իմն մարմին սրբոյն մատոյց
նմա ձեռօք իւրովք զթուղթն և արար զխաղաղութիւն:
Իսկ ինքն Սահմատ դարձաւ 'ի Գլամասկոս և հաւա-
նեցուցեալ զԼճերապետն արձակեաց զհամայն գերիսն:

Հ. Օ՛ր առաքեցին Հագաբացէք զինի Լճգլայ
ոստիկան 'ի վերայ Հայոց:

Պ. Օհնի պաշտելոյ Լճերապետին զդերին աղա-
չանօք Սահմատայ առաքեաց ոստիկան շայր ամն Կաշմ
անուն, որ հնարիւք իմն Ժողովեալ զբաղմութիւնն
խորարաց և աւագաց այրեաց զնոսս յեկեղեցւոյ Լա-

խիջեանայ: Բայց Սմբատ կիւրապաղատեալ և այլ քանի մի նախարարք զերծեալ 'ի ձեռաց Վաշմայ փախեան 'ի մասն Յունաց. և տեսեալ զի Յոյնք փոխոնակօգնելոյ ինքեանց եպերէկն զինքեանս, վասն որոյ յաւարի առին զքաղաքն. յորում նստէին, և կողապետալ զեկեղեցիս նոցա՝ դարձան 'ի Հայաստան: Յոյնք դառնացեալ ընդ այս նպովս կարգեցին 'ի վերայ Հայոց, զոր և ամի ամի կարգային 'ի Օտակին: — Ո՞ր կարէ պատմել զչափս յաւաք եկեալս յանմիտ վրէժխնդրութենէ:

§ 1. Ե.

Հ. Ո՞ր յաջորդեաց Վաշմայ ոստիկանի:

717 Պ. Օհնի չորեքտասանամեայ ոստիկանութեան Վաշմայ եկն 'ի տեղի նորա Սելմ, և զինք յաջորդելոյ
742 նմա՝ քանի մի ոստիկանաց եկն Սբուան. որ յերկրորդում ամի ոստիկանութեան իւրոյ յանձն արար զՀայաստան Լշտոյ Բազրատուհոյ, կոչեալ զնա Պատրիկ. և ինքն չորսաւ 'ի Ղաւթուկոս, և յաղթող գտեալ Թշնամեաց նոտաւ Լմիրապետ: Լշտ Բազրատունի գիտաւ քաղաք խնամել զազգն, այլ յետ քանի մի ամաց 'ի մեռանիլ Սրուանոյ Լմիրապետի, Հագարացիք առաքեցին զնոր ոստիկան Լյիտ տնուն, և յաւելեալ զհարկ աշխարհին, ձեռն առին յոյժ նեղել զՀայոց: Յորոց անհարկնս քաղնապետ Հայոց խորհեցան վտարանջել յԼմիրապետէն. բայց Լշտ Պատրիկ ընդդէմ հայր կամաց նոցա՝ Վրիգոր և Ղաւթի Իշխանք Սամիկանէից, որք արդէն յոյժ նախանձեալ էին ընդ վառս նոցա գիմեցին 'ի վերայ Լշտոյ և բրեցին զսպ նորա:

758 Հ. Յետ կուրացուցանելոյ զԼշտ կարացին արդեօք կատարել զխորհուրդ ապստամբութեան:

Պ. Ոչ. քանզի խորհուրդ՝ որ ոչ հայի յօղուտ հասարակաց, և գոյժի թեթևամտութեամբ՝ առանց խորհելոյ զվախճանն, ցոյն վայր ընթանայ մինչ հաստացէ զտրիս. և անդէն զգեղի առնու: Ինքեանք էին 'ի նե-

զուժեան, և զԼշտ պատրիկ տեսնէին ՚ի մէջ դոյն
 փառաց, ուստի ի կրից նախանձու զապտամբութեան
 խորհէին զնորհուրդ, որպէս զի գնացէ գիպեալ բախ-
 արի հառանկցին պատուոյ: Բայց երբ զնա ևս արկին ՚ի
 Թշուառ վիճակ քան զԼեւոնացն, յայնժամ սիրտ նո-
 ցա պաղեցաւ, և վախար ապտամբութեան ևս դա-
 դարեցաւ: Եւ Լշտ յետ երկուց ամաց չարչարելոյ
 զՀայս կոչեցաւ յետս: Եւ զԱբաա Բագրատունի ա-
 նուանեաց Պատրիկ, որ էր այր բարեպաշտ և խոհեմ
 և ինամէր զազն, բայց չէին պակաս ՚ի Հայաստա-
 նեայց ամպատանիք և հարկք ծախուի: Ի վեցերորդ
 ամի իշխանութեան Սահակայ Պատրիկ Սուլէյման
 կողմնակալ Սիմլերին կարկեցաւ ոտտիկան Հայոց:
 Յետ այսորիկ նստան այլ ևս ոտտիկանք և շնորունա-
 կարար չարչարէին զՀայս: Եւ անաւել քան զամե-
 նեսին Հասան ոտտիկան սկսաւ չորաշար տանջել զազ-
 մեր, աստ և անդ ասպատակս առաքելով: Երբեմն
 յորժամ զօրք նորա ասպատակս իւրեալ էին զհորմորմք
 Տարենայ, քառնացեալ յոյժ Սուլէյայ Սամիկ նէի
 յարձակեցաւ ՚ի վերայ նոցա: Եւ սպան զոգ իսկ ըկերին, և
 ապա յետ կոտորելոյ միւսանգամ զբազումս դուռաց
 ՚ի Վուլն և ՚ի վախուստ վարեաց զՀասան ոտտիկան:
 Բնդ այն ժամանակս այլ ևս ոմանք ՚ի Հայոց միա-
 բանեցան ՚ի մի սիրտ և ՚ի հոգի արբերեալ հինգ հա-
 զարք, և սկսան զգէմ ունիլ Հագարացոց: Յայն-
 ժամ ժողովեալ Հագարացոց աւելի քան զերեսուն
 հազար արանց ընկեցին ՚ի վերայ Հայոց, և կոտո-
 րեալ աւելի քան զերիս հազարս ՚ի նոցանէ, զմնա-
 ցեալսն վախստական արարին: Լշտ կոչեցեալն Սա-
 կեր ժողովեաց վերստին զարս կորովիս, և զբազում
 կոտորածս արար ՚ի զօրս Հագարացոց: Եւս վեր-
 դովումն տեսաց զամս վեց, մինչև եկն ՚ի Հայս նոր
 ոտտիկան Եղիտ Բ. և նուաճեաց զամենեսին, և առ
 զբազում պատանդս, յաւել զհարկն և նեղէր զնոսս:
 Հ. Ո՞վ յաջորդեաց Եղիտայ Բ. և ցոյր աստիճան
 էհաս Թշուառութիւն Հայոց:

818

760

780

786

Պ. Ի ժամանակս Եղիտայ Բ. Թշուառութիւն 798

818

Հայոց հանց առաւել քան զայլն: Եղևնայ Երկրորդի յաջորդեաց Խուլիմա ոստիկան. որ դուրս խաղաղասէր նուաճեաց զըւնութիւնս այնոցիկ, որք ը դէմ համայ Լիւրապետին նեղէին զՀայո, և պահանջեաց զաղգն 'ի խաղաղութեան: Սմա յաջորդեաց Հոլ: որ թէպէտ էր այր խաղաղասէր, բայց Աւագայ անուն ոմն 'ի Հագարացուց կին առեալ 'ի տանէ Բագրատունեաց, կրամեցաւ տիրել աշխարհին Հայոց. և բն զումք 'ի նախարարաց միաբանեցան ընդ նմա: Ուստի ոստիկանն Հոլ 'ի ծածուկ լուեալ զխորհուրդս նորա. ժողովեաց առ ինքն զորս հզօրս իբր հինգ հազար. և յանկարծուստ ուժգին զօրութեամբ յարձակեալ 'ի վերայ նոցա կոտորեաց զամենեւին, և զնացեալ բոզըքեաց առ կաթողիկոսն Պաւլթ, որոյ միջնորդութեամբ վերստին հաշտեցաւ:

§ 1. Բ.

835

Հ. Ո՞ր 'ի տեղն Հոլայ նստաւ ոստիկան, և զնոց նոր թշուառութիւնք դիպան Հայոց:

848

Պ. Յորժամ Հոլ ոստիկան դարձաւ յետո, անշահնօք ոմանց նախարարաց ընտրեաց փոխմանակ իւր պատրիկ 'ի վերայ Հայոց զԲագրատ Բագրատունի: Յաւուրս սորա Պարսիկ ոմն Բաբան անուն՝ իշխան սէգ և խրոխտ կամէր տիրել Հագարացուց, Բագրատ ել ընդդէմ նորա զօրք Հայոց յօգնութիւն Հագարացուց, զոր և 'ի պարտութիւն մատնեցին: Բայց ապա սոյն Բագրատ հաւատարմով մտապատիր բանից ոմնեց անօրինեցաւ ընդդէմ Յովհաննու կաթողիկոսի, և 'ի դուրծս տէրութեան գտեալ յանցաւոր անկաւ յաջաց ամենեցուն: Ինք մյն ժամանակս Լպուսէթ ոստիկան եկն 'ի Հայո. և նենգութեամբ կալեալ զԲագրատ կապեաց 'ի շէթայմ. և առաքեաց առ Լիւրապետն. ուր կամեցիալ սորա աղմտիլ 'ի ցածմանէն ուրացաւ առ երեսս զհաւաան: Իբրեւ լուան Սասունք զմեռնուն Բագրատայ բորբոքեցան սրտմտութեամբ յոյժ. մինչև սպանին զոստիկանն Լպուսէթ և ցրուեցին զա-

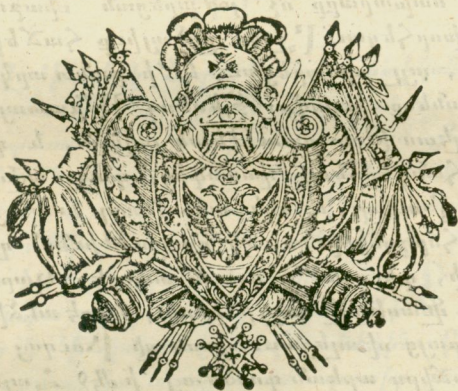
մենայն բաղմութիւն զօրոյ նորա: Ինչոյս ցասուցեալ
Լիւրապետին առարեաց 'ի Հայս զԲուլղոս ոստիկան
անհամար զօրօք: զի կալեալ զբոլոր նախարարս Հայոց
առարեոցէ առնա, իսկ զայնոսիկ՝ որք կարող են սուր
'ի ձեռին առնուլ՝ կամ սատակեոցէ անխնայ, կամ
դարձուցէ յօրէնս Հաղարացոց: Օրայու ժամանա
կաւ երկու զօրաւոր նախարարք Բարկէն Սիսական և
Գրիգոր Սուփան հախառակեցան ընդդէմ միմեանց.
և երկուքն ևս զօրաժողով լեալ սկսան կտորել զմի
մեանս, յուսարի առնուլ զքաղաքս իրերաց, և գերեալ
զքաղուսն 'ի մահ մահանել: Եւ երկուքն իշխանք բըւ-
նաւորք ոչ անուցին խրատու և յորդորանաց, մինչև
Գրիգոր Սուփան վերաւորեցաւ 'ի մահ, և Բարկէն
տիրեաց համայն երկրի նորա:

Իբրև եկն Բուլղայ սկսաւ արեամբողդել զՀա-
յաստան: Թէպէտ Լշոտ Լըծրունի մեծ իշխան կա-
մեցաւ պատերազմել 'ի մարտ ընդդէմ Բուլղայի. բայց
ետեո զի նախարարք ոչ յօժարեցան միաբանիլ ընդ
իրեան, խորհեցաւ Լշոտ ընծայիւք հաճել զմիտս
Բուլղային, այլ պատրեցաւ, և 'ի բանտ արկաւ ամե-
նայն ընտանեօք իւրովք: Տեսեալ Սմբատայ սպարա-
պետի զաղէսու Թշուառութեան ազգին, և զահի հա-
րեալ 'ի հանդերձեալ վտանգից, գնաց անխիւ ընծա-
յիւք առ Բուլղայ, և եղև առաջնորդ նմա յամենայն
ճանապարհորդութիւնս, զի զարութիւնս՝ զոր եղեալ
էր 'ի մտի, դիւրաւ 'ի գլուխ տարցէ: Կարծէր Սմ-
բատ՝ Թէ վտանելով ազգի իւրոյ, կարէ ամէն առնել
զօգուտ, բայց սխալեցաւ. վասն զի Բուլղայ յետ բա-
ղում՝ նախաճիրս արեան գործելոյ 'ի մէջ Հայաստանի,
ոչ զՍմբատ, այլ զՇէխի անուն Պարսիկ ոմն եղ վե-
րակացու Հայաստանեայց, և ինքն զամենեւեան, ը-
որս հաճեալ էր կենդանւոյն գերի վարեալ տարաւ
'ի Բաղդատ ('ի Բաքէլէն) ընդ որս և զՍմբատ իշխան:

Իբրև ետես Լիւրապետն զգերինս յետ խափա-
յանդ իմանելոյ զնոսա հրամայեաց զամենեւեան ընդ
Սմբատայ գնել 'ի բանտ, և յուսայր զի ուրացին ըզ-
հաւատս Վերստաննութեան. Եւ Թէպէտ բաղումք 'ի

նոցանէ առ երեսս ուրացան, և ոմանք ևս նահատակեցան. բայց Սմբատ ստրջացեալ 'ի վերայ անխոհեմ մատնութեան իւրոյ, հապտատուն մնալով 'ի Հաւատըս իւր, մեռաւ 'ի բանտի անգ, յիսն ուրոյ և կոչեաւ Խոսրովանոց:

Եւ օգուտ անմիաբանութեան, ահա պտուղ չճանաչելոյ զազգն, ահա հետեանք սնապարծութեան և յանդգնութեան: Սիով բանիւ ստբա են գործ անխոհեմութեան և խորին տգիտութեան, որովք ինքեանք զմիմեանս ճանաչել ոչ կամէին: Եւ ներհակ այսմ, յորժամ սկսան զդոյզն ինչ զխոհեմութիւն 'ի կիրառնուլ, յայնժամ կարացին 'ի վերջին թշուառութենէ անտի զազդն վերստին յոտին կացուցանել, և զնոր Թագաւորութիւն 'ի ձեռս բերել:

ՄԵՍՆ ԵՐՐՈՐ Դ.

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ

§ 1 թ.

Հ. Օ. Խորդ սկսաւ Թագաւորութիւն Բագրատունեաց:

Պ. Աշոտ իշխան Բագրատունի՝ որդի Սմբատայ Ա.Ծ.Բ. խոտովանողի, ՚ի ժամանակս վերակացուԹեան Շէխեսայ ձեռն հարկ խնամարկել զաղբն, նորոգելով զաւերեալ տեղիսն, և զամենեւեան ՚ի խաղաղութիւն յոր գործելով. նաև հաւատարիմ զանձն իւր ցուցանէր առաջն տէրութեան հաճկաց:

Ի ուեալ Ամիրապետին զգործս Աշոտոյ՝ կացոյց զնա ՚ի տեղի Շէխեսայ վերակացու Հայաստանեայց. Յայնժամ Աշոտ բազմացոյց զզօրս իւր, և զԱբաս եղբայր իւր արար սպարապետ զօրացն, և ՚ի բաց վերեաց զԹշնամիս ՚ի Հայաստան աշխարհէ:

Ինդ այն ժամանակս յորժամ նստաւ նոր Ամիրապետ ՚ի Բաղդատ, գերի վարեալ նախարարք Հայոց խնդրեցին Մ.Ամիրապետէն, ազատեցան յարգեալ նաց և դարձ արարեալ եկին ՚ի Հայաստան. ուր միաբանեալ ընդ Աշոտոյ՝ գուն գործէին կարգաւորել ըզՀայաստան:

859

Օհնի քանի մի ամաց նախարարք խորհուրդ արարեալ ընդ Պէտրգ կաթողիկոսի խնդրեցին Մ.Ամիրապետէն, զի Թագաւորեցուսցէ զԱշոտ Ա. ՚ի վերայ Հայոց. խոտանաղով կալ և մնալ հաւատարիմ յամենայնի: Ամիրապետն վաղագոյն գիտելով զարեւուծիւն Աշոտայ, հաճեցաւ ընդ խնդրիս նոցա, և առա-

քեաց առ Աշոտ զԹագ փառաւոր և զճիջանի արքայ-
յական:

885 Իսկ Աշոտ յետ քաղում արեւական գործոց՝ զա-
թոռ Թագաւորութեան իւրոյ եղ 'ի քաղաքն Ռազա-
րան, բոլորովն յաղծեաց Թշնամեաց. և եղ ամենայ-
նի զնոր կարգ և կոնոն: Եւ ապա եւ և շրջեցաւ 'ի
բոլոր Հայաստան, գնաց ևս 'ի փոքր Հայո, և անախ-
անց 'ի Պօլս 'ի յարգութիւն Ասնի կայսեր, և մե-
ծաւ փառք յետս դարձաւ:

Իբրեւ եհաց Աշոտ 'ի գաւառն Բիրակայ, ան-
կաւ 'ի հիւանդութիւն մեծ, և փախճանեցաւ. յետ
Թագաւորեալ յամս հինգ. ընդ ամենայն փառեալ զիշ-
խանութիւն յամս երեսուն: Այս քարձեալ զմարմին
նորա մեծահանգէս յուղարկաւորութեամբ Թաղեցին
'ի Ռազարան: Իյուովսպէքը նուաղեալ էին, ժողո-
վուրդն 'ի նախկին Թշուառութեանց սարսափեալ,
և քանի մի իոհեմ իշխանք եղեալ զլուխ ազգին, վե-
րստին սկսան ամբառնալ զգլուխ իւրեանց և փառա-
ւորիլ. բայց երանել Թէ 'ի մէջ խաղաղութեան այսպէս
մային հաստատուն:

Հ. Ո՛ր նստաւ Թագաւոր Հայոց 'ի փեղն Աշոտոյ
Առաջնոյ Ռազարատունոյ:

Պ. Որդի նորին Սմբատ Առաջին. բայց Աբաս եղ-
բայր Աշոտոյ կամիւով Թագաւորել տալտամբեցաւ.
զորս գումարեալ եւ 'ի պառքերաքմ ընդդէմ Սմբա-
տայ, և սկսան յերկուց կողմանց հաքիւնել զերեսրս,
և բաց սրտամառութեան նոցա տոչորեաց զգեղեցկութիւն
նորոգ ծաղկեալ Թագաւորութեան: Սինչև Գեորգ
կաթողիկոս ընդ մէջ մտեալ հաշտեցոյց զԱբաս, ա-
ռեալ զեքզումն 'ի նմանէ. բայց ի վերջոյ Աբաս առ-
ոտն էհար զերդումն իւր: Յայնժամ Սմբատ վերստին
գիմեաց 'ի վերայ նորա՝ և նուաճեաց զնա:

Աբաս տակաւին յուղեւ 'ի խորհուրդս փառու-
թեան ընդդէմ կաթողիկոսին, և 'ի պատուհասիլ
մխաբանեալ ընկերաց իւրոց, ինքն ևս զղջացաւ, և յետ
տակաւու մեռաւ: Ուստի Սմբատ կացոյց 'ի փեղննո-
րա ուպարապետ զեքայր իւր զՇապուհ:

§ Խ.

2. Օճնէ երեւիլ գործս արաք Սմբատ Բագրա-
տունի 'ի Թագաւորիւն իւր:

Պ. Սմբատ՝ որչափ խոհեմութեամբ և քաղցրութեամբ
կամէր կարգաւորել զաւերութիւն իւր, այնչափ առա-
ւել ցաւոյ հանդիպեցաւ: Քանզի Լիւշին ստիկան
Պարսից նախնական ընդ համբաւ բարձրութեան Սմ-
բատայ, կամեցաւ նուաճել զնա: Եւ ընդ առաջ նո-
րա Սմբատ երեսուն հազար ընտիր զօրօք, և արանց
պատերազմի քաղցրութեամբ իւրով զիջոյց զցատումն
նորա, և արարին զհաշտութիւն: Հայտմ ժամանակի
բնակիչք Պաւին քաղաքի ապստամբեցան, գնաց Սմ-
բատ 'ի վերայ նոցա պաշարեաց զքաղաքն և նուաճեաց:
Բայց յետոյ 'ի ապստիկ երկրաշարժութենէ կործանե-
ցան բազում շինուածք քաղաքին՝ յորմէ և բազումք
կորեան:

Յետ երկուց ամաց Լիւշին գարձեալ զբզգեցաւ
'ի վերայ Սմբատայ. և սուտ համբաւ տարածեալ Թէ
'ի Հայաստանէ անցեալ պարտի երթալ յայլ սահ-
ման, եմուտ 'ի Հայագտան: Սմբատ ոչ ունենով ըզ-
պատրաստութիւն՝ նախ խոյս ետ յամուր տեղիս ցեղ-
գովիլ զօրացն. և ապա եհաւ զօրօքն 'ի Լախիջնան՝ ան-
կաւ 'ի վերայ Լիւշին եհար զպօրս նորա, և զմնացեալ
սըն պարս ցիրեցան՝ իսկ զԼիւշին վարեաց 'ի Ժախուստ:

Լիւշա քեռորդի Սմբատայ իշխան Սասաուրա-
կանի՝ տեսեալ Թէ Լիւշին թշնամացեալ է ընդ Սմ-
բատայ և կամի գարան գործել նմա, խորհեցաւ սո-
վաւ փառս ստանալ: Ուստի ապստամբեցաւ 'ի Սմբա-
տայ և գնաց քաղաքն ընծայի ք առ Լիւշին յոռով
Թագաւորիւնէ: Բայց յայս նորա եւ 'ի նանիր. զի Լի-
շին ոչ երեսս արարեալ բանից նոցա, գարձոյց զնա
յետա 'ի տեղի իւր ունայն:

Բնդ այս գործ Լիւշտայ գեղմեալ աներ նորա
Սյուգիկ՝ կպեալ կապեաց զնա հանդերձ երկու եղ-
բարբք նորին և եղ 'ի բանտի, և ինքն տիրեաց Սա-

պուրական աշխարհին:

896 Եւ այսորիկ Ահմատ ոստիկան Սիջագետաց
 ապստամբեցաւ յԱմիրայեան իւրմէ, և սկսաւ խաղալ
 'ի վերայ Հայաստանի: Սմբատ ևս եւ ընդդէմ նորա
 վաթառն հազարօք: Իսկ Վազիկ աներ Աշոտոյ բանս
 եղ զանխուլ ընդ Ահմատայ, մասնել զչորս Հայոց
 'ի ձեռս նորա զի Թերէս ձեռամբ նորա հասցէ թա-
 գաւորութեան: Եւ խորհուրդ ետ Սմբատայ զի բանա-
 կեսցի մօտ 'ի գիւղն Հողս, և ապա Թագուն ծանոյց
 Ահմատայ զյարմարաւոր տեղին դարանի: և ինքն ա-
 ռաջնորդեալ Սմբատայ էած զչորսն 'ի մացառուտ և
 յապառաժ վայրս, մինչ զի զգիշերն ողջոյն վաստակա-
 բեկ ուղեորութեամբ հազիւ հազ ընդ առաւօտն հա-
 սին 'ի տեղն մի մօտ 'ի բանակն Ահմատայ: և իբրեւ
 կամէին ոգի սոռնուլ և ննջել, յանկարծակի եհաս 'ի
 վերայ նոցա Ահմատ: և Թէպէտ անակնունելի դի-
 պուածոյ պատահեցան զօրք Սմբատայ, սակայն քա-
 ջութեամբ պատերազմեալ յապտեցին:

Տեսեալ Վազկայ Թէ յոյս իւր 'ի նանիր եւա-
 նէ, նենգութեամբ զերկիւղ եցոյց յինքեան, և յոր-
 դորեաց զամենեսին դառնալ 'ի վախուտ, այսու խո-
 րամանկութեամբ նորա ցրուեցաւ բոլոր բանակն Հա-
 յոց: Ահմատ ևս զահի հարեալ զի մի յոյլ և այլ
 կողմանց 'ի վերայ յարձակեացին Հայք, դարձաւ գնաց
 'ի տեղն իւր: Իսկ Վազիկ ընկալաւ զփոխարէնն չա-
 րութեան իւրոյ: զի 'ի կատարել նոքա զուարճութեամբ
 զհանգէս ուրախութեան զնդ անզգամութիւն իւր
 քեռարդի Սմբատայ սպան զնա յառարարիցի տնդ:

Հ. Օրն նշ չարիս գործեաց Արշին ընդդէմ Սմբա-
 տայ յետ պարտելոյն 'ի նմանէ:

Պ. Արշին զինի պարտելոյ 'ի Սմբատայ ոխս ու-
 ներով ընդ նախ, Ժամ պատեհ որսնէր նուաճել զնա,
 առաժ յորժամ լուաւ զվտարանջլ և զցրուիլ զօրաց
 Սմբատայ, դարձեալ եկն բազմութեամբ 'ի վերայ նո-
 րա: Սմբատ կամէր ունիլ զդէմ նորա: բայց ո՞վ քե-
 նա ճանաչէր Թագաւոր ինքեան: Թէպէտ Թագաւորն
 ծանոյց վաղվաղակի նախարարաց իւրոց, զի եկեալ ժո-

գովեսցին 'ի մի. ստիպին ոչ որ անասց բանից նորա, և ոչ շարժեցան 'ի տեղւոջէ իւրեանց: Ասան որոյ Սմբատ ստիպեցաւ զհաշտութիւն խօսիլ ընդ Լիւնի տալով նմա պատանդ զորդի իւր և զեղբոր որդին: Լիւն յափշտակեաց զԹագուհին և զհարսն Թագաւորին: Եւ յորժամ զառաւել ևս չարիս խորհէր հասուցանել Սմբատայ, ինքն չարաչար սատակեցաւ. և 'ի ձեռաց նորա թղատեցան պատանդքն և Թագուհին:

§ 10 Լ.

Հ. Յետ քահուանն Լիւնայ կարաջ Սմբատ Թագաւորեւ անդորր:

Պ. Ուշ. քի Թեպէտ ոտտիկանն փոխեցաւ, բայց ազգիւր 'ի նոյնութեան կայր և մնայր: Նոտաւ 'ի տեղի Լիւնի Յուսուրի եղբայր նորա՝ այր չար և նենգաւոր Սմբատ արքայ կամէլով աղտոտ կալ յոտտիկանաց, որովհետեւ զհարկ աշխարհին 'ի ձեռն ոտտիկանաց առաքէր, խնդրեաց յԼիւնի ապեալէն զհարկ աշխարհին ուղղակի առ նա առաքել: Ընդ այս ղարեալ Յուսուրայ, դուռնարեալ առ ինքն զզորս գիմեաց 'ի Վուրի քաղաք. բայց Սմբատ խաղաղացոյց զնա, և եդեալ ընդ նմա զգաշն սիրոյ յետս դարձոյց մեծարանօք:

Յետ քանի մի ամաց խաղաղութեան երկրի մերոյ Թագաւորն Եգերացւոյ խաղաց զորօք դէպ 'ի Հայաստան. յայնժամ Սմբատ միաբանեալ ընդ Լորնեւսհի արքային Սրաց, զոր ինքն Թագաւորեցոյց, 'ի նեղ արկին զնա, և իբրեւ խնդրեացնս զհաշտութիւն, Սմբատ առաքեաց առ նա զԼորնեւսհի հանդերձնախարարօք Հայոց 'ի հաստատել զգաշն. բայց Լորնեւսհի ետ ըմբռնել զնա և երեր առ Սմբատ Սմբատ գորով 'ի բնէ գթասիրտ և իմացեալ զի Եգերացիք վտացեալ տեսանեն զնոր պատրաստութի. յետ չորից ամսոց պահելոյ զնա փառօք 'ի մէջ Լիւնի ամրոցի՝ արձակեաց. զի երթեալ Թագաւորեսցէ 'ի վերայ աղգի իւրոյ. Ընդ այս զայրացաւ Լորնեւսհի. և բազումք 'ի նախարարաց Հայոց արդէն Թշամացեալ գորով լը-

դէմ Սմբատայ, միաբանեցան ընդ Լաւրերսեհի ե խորհէին սպանանել զՍմբատ. բայց ինքեանք անկան 'ի նոյն որոգայթ ծաղր և ծանախ եղին, և սկսան յայտնի պատերազմիլ, և բոլորովին յաղթեցան: Յայնժամ Լաւրերսեհ ապաւինեալ 'ի գլխով իւն Սմբատայ՝ հառ զթողութիւն յանցանաց իւրոց, և մասնեաց 'ի ձեռս Սմբատայ: զապստամբ նախարարս, զորս կուրացցց Սմբատ:

Զ. Սնի յաղթելոյ Լաւրերսեհի 'ի Սմբատայ ո' 'ի նախարարաց զլարիս խորհեցաւ ընդդէմ Սմբատայ:

Գ. Գագիկ Լըծրունի քեռորդի իւր՝ 'ի գոյղն ինչ հանգրաթիլ Սմբատայ, ապստամբեցաւ 'ի նման և գնաց առ Գուսուկ ամբաստան եղև զՍմբատայ: Գուսուկ 'ի մօր ունելով զնուովութիւն իմն յարուցանել 'ի Հայաստան, զԳագիկ թագաւորեցցց: Սայս լուեալ Սմբատայ՝ ծանեաւ զվտանգ աշխարհին, առաքեաց առ Գուսուկ զՅովհաննէս կաթողիկոս բազում պարգևօք, հաշտեցուցանել զնա ընդ իւր: Գուսուկ եդ զՀայրապետն 'ի խաւարային բանախ, և 'ի գալ դարնայիոյ առեալ ք իւր զԳագիկ դիմեսց 'ի Հայոս սկսան հիմն 'ի վեր տապալել զաշխարհս մեր, հարկն և հարան, և զբազում անմեղ արիւնս հեղին, յուրով 'ի գերութիւն վարեցին: ուստի և բազումք յիշխանաց յուսահատեալ անձնատուր եղին Գուսուկ: յորոց մի էր Լշոտ սպարապետ՝ եղբօր որդի Սմբատայ:

Տեսեալ Սմբատայ թէ չիք դարման չարեացն՝ խայտէտ յաշխարհն Գուգարաց, և անդ թագեաւ:

Յերկրորդում ամի Գագիկ և Գուսուկ պատրաստեցան 'ի կռիւ ընդդէմ Սմբատայ. Սմբատ զգորս ժողովեալ ետ 'ի ձեռս երկուց որդւոց իւրոց Լշոտայ և Սուշեղի. որք ուժգինս հարին զթշնամիս. բայց Սեաւորդիք կանխաւ բանս եղեալ ընդ Գուսուկայ 'ի ժամ գոռ մարտին 'ի գեղէ իւրեանդ ելին, և սկսան 'ի փախուստ դառնալ: Յայնժամ Լշոտ և Սուշեղ առկաւաթիւն զօրօք արիւմբար ձեղքեալ զգունդ թշնա-

909

մեաց, անցեալ ընդ մէջ նոցա փախեան: Բայց ոմանք 'ի Սեաւորդեաց 'ի դարանի մտեալ, կալան զՍուշեղ և տարան առ Յուսուփ. զոր ընդ այլ բազում անձ նատուր նախարարաց ետ սպանանել: Եւսկ զօրք նորա սիրեալ ընդ ամենայն տեղիս, արեամբ ոռոգեցին զգ բոլոր աշխարհո մեր:

Հ. Սրպէն վարեաց Սմբատ Բագրատունի զվերջին աւուրս կենաց իւրոց, և որպիսի՞ մահուամբ մեռաւ:

Պ. Սմբատ՝ յետ մատնելոյ Գագիկոյ Լըծրունւոյ զինքն, ոչ եգիտ զհանգստութիւն մինչև ցվերջին կետ ողբալի մահուան իւրոյ: Իշխանք Սասալուրականի՝ Գագիկ և Գուրգէն եղբայր նորա տեսեալ զի միտք Յուսուփոյ 'ի չարիս հակամտեալ էին, և կամի սպանանել զնոսա: Խորհելով զօգուտ անձանց իւրեանց, բայց 'ի տարաժամու 'ի ծածուկ յայտ արարին Սմբատայ՝ Թէ կամին լինել նմա օգնական: Սակայն Սմբատ յուսահատեալ էր. և զօրք իւր ցրուեալ էին. ուստի ոչ գտեալ զայլ իմն հնարս՝ մեկնեցաւ 'ի բերդն Վապոյտ, որ 'ի գաւառին Լըարատայ:

Ի սմին ժամանակի Յուսուփ կամելով ինքն լինել տէր Հայաստանի, դիմեաց նախ 'ի վերայ Սմբատայ և սաշարեաց զբերդն Վապոյտ: Յորժամ՝ ոկսաւ ոստիկ կոտորած յերկուց կողմանց, Սմբատ առեալ զյետկար երդման 'ի Յուսուփոյ, զի մի վնաս ինչ առնիցէ ինքեան, եւ և գնաց առ Յուսուփ: Յուսուփ առ երեսս զՍմբատ պատուով ընկալաւ. բայց կասկածեալ Սմբատայ հրաման էառ 'ի նմանէ և չոքաւ 'ի գաւառն Շիրակ, հուսկ ուրեմն Գագիկ և Գուրգէն զերծեալ 'ի Յուսուփոյ փախեան 'ի Սասալուրական աշխարհ. և անկան յամուր բերդս իւրեանց: Ընդ այս գառնացեալ Յուսուփոյ կապեաց 'ի շղթայս զմնացեալ նախարարսն, և եդ 'ի բանտի: Իսկ զՍմբատ խարդախութեամբ հրաւիրեալ առ ինքն, կապեաց 'ի շղթայս և տարաւ ընդ իւր 'ի Գուրին քաղաք. և եդ 'ի խոր բանտի: Օկնի տանջելոյ անդէն Սմբատայ առանց անկողնոյ գետնախշտի միայն լոկ հացիւ և ջրով զամ

մի. Յուսուփի հառ զնա ընդ իւր և գնաց զօրօք 'ի վերայ ամրոցին Երնջակայ. ուր զօղեալ կային յողով նախարարք: Եւ իբրեւ ոչ կարաց ստնանել ամրոցին կացոյց զՍմբատ յանդիման Հայոց եղելոց 'ի նմա. և հրամայեաց գան հարկանել զնա, այսին առնել և ծիծաղել զնովաւ. և ապա ետ 'ի ձեռս դահճաց, զեչարաչար տանջեսցեն զնա, մինչև ուրաացի զհաւատս կամ մեռցի. և այնպէս խողտուեալ հատին զգլուխնորա, և տարեալ զմարմինն 'ի Դուին պրկեցին 'ի փայտի իբրեւ 'ի խաչի. յորմէ բազում սքանչելիք եղեն, և ոմանք 'ի Տաճկաց դարձան 'ի հաւատս Վրլիստոսի:

Եւ յայիսի խոհեմ, խաղաղասէր և բարեպաշտ Թագաւորն զամս քսան և չորս դժբաղդութեամբ Թագաւորեաց. իւրով Թշուառութեամբ բազում սրտից ցաւ և սարսափ պատճառեալ մեռաւ. ինքն ընկալաւ զվարձս իւրոց վաստակոց. բայց ազգն առաւել ևս անկաւ 'ի Թշուառութիւն. ինքն որչափ ջանաց զբարիս առնել ազգին, այնչափ ազգն ընդդէմ եկաց նմա: Եւ եթէ ուշ ուշով զմտաւ անցուք՝ սպանողք Սմբատայ այնչափ դառն տանջանօք էին նախարարք մեր. իսկ Յուսուփի էր միայն գործի կամաց նոցա:

§ ԽԻ.

Հ. Օխարդ եղև վիճակ Հայոց յետ մահուան Սմբատայ:

Պ. Ի մեռանիւ Սմբատայ արքայի՝ Հայք ևս սկըսան ջանալ առաւել քան զառաւել Թշուառացուցանել զինքեանս: Ի միւսմ գիշերի 'ի ծածուկ մահանեցին զբերդն Երնջակի 'ի ձեռս զօրաց Յուսուփայ, որք մտեալ 'ի գերի վարեցին զօրս կամեցան և զմնացեալն առ հասարակ կոտորեցին. այնուհետև Յուսուփ պահապանս եղեալ 'ի վերայ ամենայն քաղաքաց, հառ զբազմութիւն գերեաց և դարձաւ յԼորպատական գաւառ:

տայ (որ Երկաթն կոչուր) միայն զվեց հարիւր արս հը-
 զորս գտեալ ընդ ինքեան միաբան, դիմեաց ի ամենայն
 կողմանս աշխարհին Հայոց, մի առ մի եհար կոտորեաց
 զզօրս Յուսիայ, և ինքն եգեալ պահապանս յամենե-
 սին սկսաւ տիրել Հայաստանեայց: Օչայս տեսեալ
 ոմանց 'ի նախարարաց Հայոց, ժողովեցան, իմաստին և
 Թագաւորեցուցին զնա 'ի տեղն հօր իւրոյ: Թէպէտ
 արարք Մշտոյ Երկաթի 'ի վեր էին քան զմօտս, և
 Թշուառ ազգի իւրոյ մեծ ինչ միսիթարութիւն: Բայց
 յայտ է՝ զի Թէ և լուցեա զմեծ բոց, սակայն զինի միոյ
 աւուր 'ի պահասիլ նիւթոյ շիջանի: այլ ոչ երբէք
 շիջաւ հրդեհ չար նախանձու ազգի մերոյ, և ոչ դա-
 դարեցաւ յայրերոյ զանձինս և զաղզն ողջոյն: Ոմանք
 'ի նախարարաց նախանձեցան ընդ Մշտ Երկաթ, և
 սկսան յառնել 'ի վերայ միմեանց և 'ի վերայ Մշ-
 տոյ, և այսպէս արեամբ ողողեցին զՀայաստան:

Լուեալ Յուսիայ զայն ամենայն՝ վերստին դի- 916
 մեաց զօրօք 'ի Հայաստան, և զանպատմել չարու-
 Թիւնս հասուցեալ ազգի մերոյ՝ ստիպեաց զամենեսին
 յուրացութիւն հաւատոյ, ուր և բազումք մարտիւրո-
 սացան: Տեսեալ շրջախայ ազգաց զաւերած Հայաստա-
 նի, ինքեանք ևս յարձակեցան 'ի վերայ. 'ի միոյ կող-
 մանէ Յուսուի, և 'ի միւսմէ կողմանէ օտար Թշնամիք,
 իսկ 'ի ներքուստ նախարարք գոգ խորհրդակցեալ ի
 միմեանս սկսան հիմն 'ի վեր տառալել զՀայաստան.
 և ծծել զարիւնս միմեանց: Լյսու պատճառաւ երկ-
 րագործութիւնն բոլորովն դադարեցաւ և եղև սով
 սաւառիկ, յորմէ բազումք մեռան:

Հ. Օչնչ վախճան կալաւ Վազիկ Լըծրունի
 բռնի Թագաւոր կարգեալ 'ի Յուսիայ:

Պ. Վազիկ բռնաւոր՝ յետ յարուցանելոյ զբազում
 խռովութիւնս, ոչ կարացեալ համարձակ տիրել հա-
 մօքէն ազգի մերոյ, բռնի ինքնազուլս իշխեաց 'ի վե-
 րայ մասին նախարարութեան իւրոյ 'ի Սապուրա-
 կան գաւառի: Սբստ Թագաւոր՝ որ զնստղաղութիւն
 և զհանգստութիւն ազգի իւրոյ որոնէր, ծանեաւ՝ զի
 միտք Վազիկայ ձկտի զհետ փառասիրութեան, և ան-

մարթ է համոզել զնա, յետս կալ 'ի բռնաւորութե-
նէն. վասն որոյ զհաշտութիւն խօսեցաւ ընդ նմա. և
այնպէս Պաղիկ և որդիք իւր մի զկնի միոյ Թագա-
ւոր անուամբ ինքնագլուխ տիրեցին Սասապուրականի,
ջանալով բազմամարդացուցանել և պաշտպանել զըն-
կերս իւրեանց 'ի Թշնամեաց որչափ ձեռնհաս լինէին.
Յորժամ մեռաւ Պաղիկ, նմա յաջորդեաց որդի նո-
րա Պերենիկ ամս տառն և վեց. յետնորա Թագաւո-
րեաց կրտսեր եղբայր նորա Լբուսահլ համառապ ամս
տառն և ինն. Սմա յաջորդեցին երեք որդիքն 'ի միա-
սին Լշոտ, Պաւրգէն և Սենեքերիմ. Յորժամ Սե-
նեքերիմ մնաց միայն. զտէրութիւն իւր յանձնեաց
Յունաց և ինքն գնաց նստաւ 'ի Սերտոտիա քաղա-
քի. Լնդ յաջորդեաց նմա որդի իւր Պաւլիթ, և յետ
Պաւլիթ կալան զԹագաւորութիւնն որդիք նորա Լ-
տոմ և Լբուսահլ. և անդանօր դադարեցաւ արքա-
յական յեղն Լքծրունեաց և ընդ նմա անուն Թագա-
ւորութեան:

Հ. Երբ Հայաստան ալէկոծեալ ծփիւր Լշոտ Եր-
կաթ յաւմէ եղիտ զօգնութիւն ինքեան:

921 Պ. 'Ի Կոստանդին կայսերէ Յունաց Պերիեռու-
ժէնայ. որ աղաչանօք Յովհաննէս կաթողիկոսի կո-
չեաց զԼշոտ առ ինքն. և մեծ պատիւ ցուցեալ նմա,
բազմութիւ զորօք Յունաց առաքեաց 'ի Հայս զի մաք-
րեցէ զՀայաստան 'ի Թշնամեաց, — Բայց երբ Թշ-
նամիք տանն ընտանիք նորա իցեն, զոր օգուտ կարեն
բերել օտարք:

Վանդի յորժամ դարձ արաբեալ Լշոտոյ Եր-
կաթի գայր 'ի Հայաստան. բնակիչք Կողբ քաղաքին
գիմամարտութեամբ վառեցան ընդգէմ նորա. սակայն
Լշոտ յաղթեալ նոցա եկն և եգ զաթոռ իւր յԱ-
րազգաւորա: Յայնժամ զահի հարեալ Յուսիայ' Թէ
Լշոտ օգնականութեամբ զօրաց Յունաց զբոլոր Հա-
յաստան կորզելոց է յինքենէ. և ծանուցեալ իսկ էր
զընութիւն Հայոց. զի երբէք միմեանց ոչ հաւանին,
այլ միշտ յօժարակամ են զմիմեանս հալածել և ծա-
րայել օտար ազգաց: Սասն այսորիկ զԼշոտ զհօր

եղբօր որդի Լշտոյ Լըրկաթի անուանեաց թագաւոր. և առաքեաց զնա 'ի Հայաստան, զի Հայք զմիմեանս կոտորելով տկարացին և անկցին 'ի զօրութենէ. և ինքն ըստ հաճոյից իւրոց խաղ առնիցէ զնորօք:

Յնրում արտումէ գրեալ է, թէ 'ի ժամանակս աստ-
տիկ թշուառութեան ազգի փոխանակ միաբանութեան և զգէմ թշնամեաց ունեւոյ՝ ինքեանք 'ի միջի իւրեանց յարուցանիլն զնոր իմն առ ի թ թշուառութեան, նըս-
տուցանելով և զայլ ևս երկուս բռնաւոր թագաւորս հակառակ միմեանց: Ողորմելի ազգն ոչ գիտէր ար-
գեօք որմւ թագաւորի հնազանդեացի. ընդդէմ որոյ պատերազմեացի, և 'ի բռնութենէ որոյ անձնապահ լինիցի. մանաւանդ յայնմ ժամու յոգժամ 'ի չորից կողմանց պաշարեալ էր յօտար թշնամեաց: Ուստի վառեցաւ բորբոքեցաւ 'ի մէջ նոցա պատերազմ սաս-
տիկ: 'Ի սմին ժամանակի Սասակ իշխան Գուգարաց ապստամբեցաւ 'ի միւս կողմանէ և սկսաւ պատերազմիլ: Եւ այսպէս զինի բազումս կոտորելոյ զմիմեանս Յովհաննէս կաթողիկոս հաղիւ հաղ կարաց զհաշտու-
թիւն առնել 'ի մէջ նոցա: Բայց Լշտ բռնաւոր վե-
րստին սկսաւ պատերազմիլ, մինչև Յովհաննէս կա-
թողիկոս միւսանգամ ընդ մէջ մտեալ խաղացոյց:

§ 109.

Հ. Յորչարի ժամանակս մնաց Հայաստան 'ի մէջ խաղաղութեան զինի հաշտութեան Լշտոյ Լըրկաթի ընդ բռնաւոր Լշտոյ:

Պ. Կարի սակաւ: Սասն զի յայնմ ժամանակի երբ զայլն ինչ խաղաղութիւն տիրեաց Հայաստանի Լշտ Լըրկաթ կատարեաց զհանդէս իւրոց հարսնու-
թեան և Յաւուրի 'ի մտի ունեւոյ ապստամբիլ յԱ-
միրապետէն արար զսերտ քարեկամութիւն ընդ Լշ-
տոյ, և զթագաւորի առաքեաց արհա զթագ: Օհնի
սուղ ինչ աւուրց Լշտ բռնաւոր նորոգ երրորդ ան-
գամ ապստամբեցաւ, և երաց զպատերազմ ընդդէմ
Լշտոյ Լըրկաթի. յորմէ եղև մեծ կատարած յերկուց

կողմանց. մինչև վերստին Յովհաննէս կաթողիկոս հաշտեցոյց զնոսա ընդ միմեանս, Յայնմ ժամանակի ապա տավրեցաւ Սալէս իշխան Ուտէացւոց : Աշոտ յետ բազմիցս համոզելոյ զնա, իբրեւ ոչ անսաց նմա, դիմեաց 'ի վերայ նորա, եհար և խորտակեաց զգորս նորա, և զՍալէս վերաւորեալ կարաւ 'ի մարտի անդ, և կուրացոյց զաչս նորա : Բայց ինքն Աշոտ ամենեւին ոչ եգիտ զհանգստութիւն. քանզի ոգի ապստամբութեան մտեալ էր 'ի սիրտս ամենայն նախարարաց. մինչև Աբաս եղբայր իւր նախանձեալ ընդ նմա ապստամբեցաւ. և հաղիւ Աշոտ երկիցս փրկեաց զանձն իւր քաջութեամբ 'ի մեծ վտանգից, և ապա բարձի թողի արարեալ մեկուսացաւ հարիւր արամբ 'ի Սևան կղզի :

Հ. Ո՞րք են վտանգք. յորոց ազատեցաւ Աշոտ Երկաթ իւրով քաջութեամբ :

Պ. Առաջինն է՝ յորժամ Սասակ իշխան Գուգարաց ապստամբեցաւ և կայր յամուր բերդն Շամշուդէ, Աշոտ արքայ խաղաց 'ի վերայ նորա. և ոչ կարացեալ յառաջնում նուագի առնուլ զբերդն, սրբաւեաց զգորս իւր յայլ և այլ տեղիս առ 'ի գտանելոյ զպաշար կերակրոյ, և ինքն երկերիւր յիսուն արամբ չորս մօտ յամուրն Ասկուրէթ և ոգի առնոյր. զայս իմացեալ Սասակայ հապճեպ չորս հազար արամբ եկեալ պաշարեաց շուրջանակի զԱշոտ արքայ : Շուրեցաւ Աշոտ՝ և միանգամայն արիացաւ յորդորեաց զիւր սրն, յարձակեցաւ 'ի վերայ թշամեացն և 'ի քթթեւ ահան շփոթեալ զթանձրութիւն ամբոխից նոցա վանեաց և մգեաց զնոսա ընդ կրունկն. և յաղմկիլ նոցա մաշեաց զբազումս 'ի նոցանէ 'ի բերան սրոյ, զբազումս ձերբակալ աբար 'ի նոցանէ. և զանհաւատից կտրեաց զունչս և գտիանջս. իսկ զհաւատացեալն մեքիացուցեալ յամենայնէ արձակեաց 'ի բաց : Յայնմ փայրի Սասակ զղջացաւ, և եկն ինքնին առ Աշոտ խնդրել զթաղութիւն. Աշոտ ներեալ յանցանաց նորա վերստին կացոյց զնա իշխան աշխարհին Գուգարաց :

Երկրորդ՝ իբրեւ լաւաւ Աշոտ Երկաթ թէ Սա-

հակ աներ իւր ապստամբեալ ուլթն հաղար արամբ
զբազում վնասս չարեաց գործէ 'ի գաւառին Ուտեաց-
ւոյ. նաև գրաւեաց յինքն զբերդն Աշոտոյ զՎայեան
(Վրդէլան) ինքն ևս հարիւր քաջարի զօրօք եհաս տագ-
նապաւ 'ի Զորավոր գաւառ. և զի վնասակեալ էին
զօրք իւր, եւ 'ի քարաժայռ բլրակին և դադարեցաւ
անդ. իսկ 'ի ծագիւլ արշալուոյ գետալանս արձակեաց
Աշոտ առ Սահակ՝ զեպիսկոպոս իւր զի դադարեացի
'ի չարեաց իւրոյ: Իսկ Սահակ արգելեալ առ ինքն
զպատգամաւոր զեպիսկոպոսն յանկարծակի ամենայն
զօրօք իւրովք յարձակեցաւ 'ի վերայ Աշոտոյ, և պա-
շարեաց զբլրակն: Ոչինչ լքաւ Աշոտ 'ի պսկուցա-
նող տեսարանէն, այլ թողեալ անգր 'ի վնասակա-
րեկ զօրաց իւրոյ զհարիւր արս, և ինքն էջ մանտի եր-
կերիւրօք միայն, և հանեալ 'ի ծոցոյ իւրմէ զյետկար
երդման զտուեալն 'ի Սահակայ տարածեաց առաջի
Արաուծոյ. և ապա կապեալ զայն 'ի պստուանդան
սրբոյ խաչին յարձակեցաւ 'ի վերայ նոցա. և զբազում
նախճիրս արեան գործեալ կալաւ զՍահակ և զորդի
նորա զՎրդիգոր կուրացոյց զաչս նոցա. և արձակեաց
գնալ ուր և կամիցին:

Եւրորդ քաջութիւն Աշոտոյ եղև այն, զի յոր-
ժամ ապստամբեցաւ յինքենէ Յլիկ Ամրամ իշխան
Ուտեացւոյ, Աշոտ Երկաթ ոչինչ գիտելով զնմանէ
չու որար գնալ յՈւտի աշխարհ իբր 'ի զբօսանս. և
անդ իբրև լուաւ զապստամբութիւն նորա, չոքաւ առ-
աւրբայն Եգեբացւոյ, հառ 'ի նմանէ զզօրս յօգնակա-
նութիւն և դիմեաց 'ի վերայ Յլիկայ՝ որ կայր 'ի դա-
րանս բազում զօրօք 'ի մէջ անտառախիտ մոյրեաց:
Հայնժամ կամելով Աշոտոյ զանկասկած տեղի ընտ-
րել 'ի դադար զօրացն՝ եւ ընդ անցուկ կիրճս և ե-
մուտ յամրոց մի: Օտյս իմացեալ Յլիկ Ամրամայ
եկն և կալաւ զկիրճսն, զի Աշոտ ոչ ունեւով զպա-
շար փութով անձնատուր լիցի: Տեսեալ զօրացն Ա-
շոտոյ զվտանգսն, առ ժամայն զչարութեան խորհեցան
զխորհուրդ 'ի միջև իւրեանց. կապել յայնմ գիշերի
չԱշոտ և տալ 'ի ձեռս Ամրամայ, զի ինքեանք ա-

զատեցին: Իմացեալ Աշոտյ Երկաթի զմիտս զօրաց իւրոյ, 'ի մջ գիշերի յանկարծ հեծեալ յօդապարիէ երելար իւր գիմեաց յանցս ամրոցին ճեղքեալ հախ զօրս իւր՝ որ կալեալ էին զանցս կըճին, և նհաս 'ի բանակ Թշնամւոյն եհար ցրուեաց զամենեւեան և անց դնաց յամրոցն Վաքաւաքար. և անտի առեալ ը իւր զհարիւր արս, չորաւ առանձնացաւ 'ի Սեան կղզի. և սկսաւ ողբալ զԹշուառութիւն ողգի իւրոյ, զանհնազանդ բնութիւն ժողովրդեան, զնախանձոտ և զանմիաբան կամս իշխանոց, ևս և զանհաւատարմութիւն զօրաց: Իսկ այլ նախարարք մեկուսացեալ յերկիր իւրեանց կային յանհոգութեան, առաւել 'ի միմեանց զարհուրեալք քան Թէ 'ի Թշնամւոց:

Արթուրթիւնն է՝ որ սանձահարէ զգազանաբարոյ կատաղութիւն մարդոյ, և առաջնորդէ 'ի կիր առնուլ զքաղաքավարութիւնս. ճանաչել զմեծութիւն Աստուծոյ, զկարգ ամենեցուն և զչափ անձին իւրոյ: Ի պակասիլ կըթուրեան անդրէն կորուսանէ մարդ զչափ իւր, և սկսանի գաղանաբար միասել աղգի իւրոյ. սիւրէ զչարիս գործել անձին իւրոյ և բնկերացն:

Յայսմ ժամանակի Պէտրգ Սարգսեանի քրտան արամբ շրջէր աստ և անդ. և երբեմն յանկարծ շահառակեալ 'ի վերայ Թշնամւոց զբաղում կոտորածս առնէր:

§ ԽԴ.

Հ. Օրմարդ կառավարիւր Հայաստան զկնի մեկուսանալոյ Աշոտյ Երկաթի 'ի Սեան կղզի:

Պ. Յուսուփ ոստիկան Պարսից առաքեաց 'ի Հայաստան զվերակացու ոմն Նըսր անուն. միտք և դիտաւորութիւնք այոր վերակացուի ոչ այլ ինչ էին, բայց եթէ հարկանել, կեղեքել, յախշտակել և կործանել: Յայնժամ մատեաւ առ նա Բաբկէն Սիւսկեան և չարախօս եղև զեղբօրէ իւրմէ զՍահակայ. և Նըսր կեղծեալ բարեկամութեամբ կոչեաց առ ինքն զՍահակ իշխան, և զկնի լսելոյ զառիթս կուռոցն:

գերկտին միանգամայն կապեալ 'ի շղթայս եդ 'ի բանտի. և զկաթողիկոսարանն Վաւնոյ արարեալ իւր պալատ՝ խորհէր ըմբռնել զկաթողիկոսն : Եւս իրազեկ լեալ թէ՛ Յովհաննէս կաթողիկոս առանձնացեալ է յամրոցն Բիւրակն, առաքեաց 'ի վերայ նորա զգորս : Վասեալ կաթողիկոսն, քայց բնակիչք բերդին դարձան ընդդէմ՝ զօրացն եկելոց, և զաւուրս եօթն մարտ եդեալ ընդ նոսա՝ կոտորեցին զբազումս 'ի նոցանէ. այլ մի ոմն 'ի զօրաց ամրոցին դադտնի մատնեաց 'ի գիշերի զամրոցն. և ընդ այլ բոլոր բնակչաց անօրէն մատնիչն ևս 'ի սուր սոսերի Արարայ մաշեցաւ. և բազումք ևս նահատակեցան վասն չընդունելոյ զկրօնս Սահմէտի :

'ի նոյն աւուրս յետս կոչեցաւ Նըսր. և 'ի տեղի նորա եկն Բըշր վերակացու, որ կամէր երթալ 'ի Սեան կողի՝ և ունիլ զԼշոտ Երկաթ. բայց 'ի ճանապարհի պատահեցաւ սակաւ զօրաց Վեորգայ Սարգսբեռունոյ և ընկալաւ 'ի նոցանէ զսաստիկ կոտորածս : Իբրեւ յանհնարինս կատաղեալ Բըշրայ եհաս մերձ 'ի ծովն Վեղամայ՝ Լշոտ Երկաթ տեսեալ զմօտալուս վտանգն վաղձաղակի պատրաստեալ զտառն նաւս եօթն եօթն արամբք, վարեաց զնաւսն 'ի վերայ ծովուն և պատերազմեցաւ ընդդէմ՝ նոցա նետաձգութեամբ : Իբրեւ նորա սկսան շփոթիլ սլացաւ Լշոտ 'ի վերայ նոցա էհար և ցրուեաց զբանակն ողջոյն. և զաւարս ընդումս առեալ դարձաւ 'ի կողին :

Իսկ Բըշր յետ զաւերածութիւնս և զկոտորածս առնելոյ 'ի վերայ քանի մի ամրոցաց՝ յետս կոչեցաւ յԱմրապետէն. 'ի տեղի նորա վերստին եկն Նըսր և սկսաւ դոյզն ինչ խաղաղութեամբ կառավարել զաշխարհն :

Օայսու Ժամանակաւ բռնաւորն Վագիկ կառավարէր ընդարձակաբար զերկիր իւր : Լշոտ Երկաթ տեսեալ թէ դոյզն ինչ խաղաղութիւն եղև աշխարհի մերոյ, եւ և ձեռն հարկ զհոգ տանել վասն տէրութեան, և ընդ Լքառայ եղբոր իւրոյ խօսեցաւ ըզհաշտութիւնս : Եւսպէս Լշոտ Երկաթ զկնի մահ-

ուան Սմբատայ պատերազմօք և հալածանօք Թագաւո-
րեալ յամս քսան և չորս մեռաւ: Սոյն ինքն Աշոտ
Շահնշահ (شاهنشاه) ևս կոչեցաւ, այն է Թա-
գաւոր Թագաւորաց, կամ տիեզերակալ:

Հ. Այլ կալաւ զԹագաւորութիւն Բագրատունեաց
զկնի մահուան: Աշոտայ Երկաթի:

928

Պ. Աբաս եղբայր նորա, հաւանութեամբ նախա-
րարաց օծեալ Թագաւոր, եդ զաթոռ իւր 'ի Վարս
քաղաքի: և սկսաւ բնաջինջ առնել զԹշնամիսն 'ի Հա-
յաստանեայց: Չորաւ ապա 'ի Վուկն առ նոր վե-
րակացուն, ընդ որ սիրով և խոնարհութեամբ քաղա-
քաւարեալ ետ աղատել զԵլիանս՝ կապեալս 'ի բան-
տի. և զկաթողիկոսն ևս ազատեաց 'ի ձեռաց նորա:

Բազումք 'ի Հայոց՝ որք ոստ և անդ ցլբեցան
տիրեալ էին. լուեալ Թէ եղև խաղաղութիւն 'ի Հա-
յաստան, դարձարարեալ եկին և պարապեցան յիւրա-
քանչիւր դրծս, ևս և կրօնաւորք ժողովեալ գումա-
րեցան և սկսան շինել զվանօրայս, որոց բազմօք ձեռն-
տու եղև Աբաս:

936

Յայսմ ժամանակի մեռան Աշոտ և Պապիկ
բռնաւոր Թագաւորք, և յաջորդեաց Պապիկայ Աշոտ
— Վերենիկ 'ի Սասալուրական աշխարհի: Իսկ Աբաս
խաղաղութեամբ Թագաւորեալ ձեռն հարկ հրաշարի
յօրինուածովք նորոգ կառուցանել 'ի Վարս քաղաքի
զկաթուղիկէ եկեղեցի:

Բնդ աւուրսն ընդ այնոսիկ Բէր արքայ Ափրա-
զաց և Աբաց զբգռեալ ընդդէմ Աբասայ դիմեաց
բաղմութեամբ 'ի Հայս եկն էհաս յափն Վուր գե-
տոյ, և այսպնօք իմն դեսպանս արձակեալ առ Աբաս:
Եւ « Իմէ կամիմ հո ինքնին գալ առ քեզ և զնո-
րաշէն զեկեղեցիդ հրամայել օծանել օրհնութեամբ
բոս ծխի Աբաց և ոչ Հայոց », Բնդ այս բարկա-
ցաւ Աբաս, հառ զզօրս իւր խաղաց 'ի վերայ Բէրայ,
երկեցս հարաւ սաստիկս. բայց 'ի վերջոյ յաղթեաց
բոլորովին և ձերբակալ արարեալ զԲէր, երբ 'ի Վարս
եւոյժ 'ի նորաշէն եկեղեցին իւր, և ասէ « Արդ
ահաւասիկ տէս զայն եկեղեցին, զոր կամէիր օրհնել »

ըստ ծխի ձերոյ. լաւ ե ուշիմ հայեցողութեամբ զննեալ,
զի այլ ոչ ես ունիս տեսանել զուս, : Եւ ապա հա-
նեալ չնոս արտաքս ետ բրել զայս նորա :

Իսկ Ափխազք զարհուրեալ եկին բազում ըն-
ծայիւք առ Արատ, զկապաղութեան ընդ նմա եղեալ
զուստ հանդերձ եղգմամբ առին ե տարան զկուրա-
յեալն Ռէր յաշխարհ իւրեանց : Բայց կարծեւով Յու-
նոց՝ թէ Արատ քամահեալ է զօրհնութիւն ծխից
իւրեանց, սկսան ինքեանք եւ արհամարհել զխորհուրդ
Հայաստանեայց եկեղեցւոյ որբոյ :

Արատ զկնի մահուան եղբօր իւրոյ խաղաղու-
թեամբ թագաւորեալ յամն քսան ե չորս վախճանե-
ցաւ. թողեալ զէրկուս որդիս զԱշոտ ե զԱւուշեղ :

ՏԻՒԵ.

Ա. Օրհնէ արժանայիշատակ գործ գործեցաւ յա-
ւուրս Աշոտ — Գեղեհնիկ ի թագաւորութեան Աս-
տուրական աշխարհի :

Պ. Աշոտ — Գեղեհնիկ զրգուեալ ի չարախօսու-
թենէ ոմանց ընկեց յիշխանութենէ քապարապետ հօր
իւրոյ զբաջն Ապլխարիւ չաւուհի : Բնդ այս զայրա-
ցեալ Ապլխարիւ զարթոյց ընդդէմ արքայի զիշխանն
Հերալէ ե զԱրուսնդայ. որ եկն մարա եդեալ կոտո-
րեաց զբազումս ի Հայոց, կալաւ զԱշոտ — Գեղե-
հնիկ հարկի ի բանտ. ե յամենայն աւուր յեւանել իւր
ի զօսանս տանէր ընդ իւր, որպէս զի ծառայք իւր
խաղ զնովաւ առնիցեն ի դաշտի անդ. ե ինքն զու-
արճառցի : Բնդ այս գործ նորա դժուարացեալ առաջ
նորդք վանօրէից միաբան նորմեցին զԱպլխարիւ : Յօր-
մէ զգաստացեալ սորա ստրջացաւ ե ջանայր ազատել
գլխի ինքնի : Ուստի առաքեաց առ նա ի ծածուկ զմի
ոմն, ե խորհօրդք ետ նմա ազատութեան ե ասէ .

“ Ի խաղ առնել զքեզ ծառայից իշխանին, ընթա-
նել վարաւդ դէպ ի ծովն Արմեայ ե ես ապրեցուցից
զքեզ, : Աշոտ — Գեղեհնիկ ըստ խրատու Ապլխարի-
ւայ յեւանելն ի դաշտ իրրե վազեաց ի կողմն ծովու

յանկարծ եւ Լլլլսարիւղ հանդերձ իւրովն 'ի դա-
րանէ, և կալեալ զառաջն զհետ պնդելոյն զինի՝ Ի-
րենկի, սպան զմմանս 'ի նոցանէ. իսկ յորժամ մնա-
ցեալն փախստեայ գնացին 'ի Հիւր քաղաք. և զդրու-
նըս փակեցին ընդդէմ նորա. Լլլլսարիւղ ցասուցեալ
զայրացմամբ եհան զսուր իւր և ուժգնակի էհար լը-
երկաթի դուռն մրեաց 'ի նմա խորագոյնս, և դարձ
արարեալ առ իւրան, էած զՎերենիկ և Թագաւորե-
ցոյց. արժանի գտեալ և ինքն մեծի իշխանութեան:

Ի վերայ սոյս Լլլլսարիւղայ երեւի մեծ և անվե-
հեր քաջութիւն նաեւ ուշիմութիւն. բայց գոյով իշ-
խեալ 'ի կրից իւրոց 'չ կարէր ընտրել զլաւն յանար-
գէն: Յորժամ իշխանք միայ ազգի ոչ կարեն ընտրել
զլարն 'ի բարւոյն՝ և զկիրս անգամ ըստ անդոյն 'ի
կիր աւանու, յայնժամ աղքն այն յայտնապէս է 'ի
վտանգի կորստեան:

Հ. Ո՞ր յաջորդեաց Լլլսարայ 'ի Թագաւորութեան:

Պ. Լլլլ միւր նման է աւագոյ. զի բաց յոչ միա-
նալոյ ընդ միմեանս 'ի հնչմանէ հողմաց ևս ցիւլուցան
լինի: Ի մեռանիլ Լլլսարայ փոխանակ նստուցանելոյ
իսկոյն զայլ ոմն Թագաւոր 'ի անդի նորա. բորբոքին
բարձի Թողի արարին զհառախարութիւն ազգին: Թշ-
նամբն պատրաստ 'ի չորից կողմանց սկսան արշաւել
952 'ի Հայաստան, և զերկիրն աւերել Յայնժմ Լլլոտ Պ.՝
որդի Լլլսարայ ժողովեաց զարս կորովիս երկու հա-
զար. և նորօր յարձակեալ յայլ և այլ տեղիս նուա-
ճեաց զարշաւանս նոցա. և օր ըստ օրէ բազմացուցեալ
զզօրս իւր մինչև ցքսուասուն և հինգ հազար. կացոյց
սպարապետ 'ի վերայ նոցա զորդի Պէորդայ իշխանի
զիշխանն Պոռ անուն. և սա ևս ժողովեաց զարս քսան
և հինգ հազար. և Թիւք զօրացն հասանէր մինչև ցոթ-
սուն հազար, որովք արիացեալք զահա պակուցանօղս
արկին 'ի վերայ մերձակայ Թշնամեաց:

961 Յետ զինն ամ սոյսպէս պայագաթելոյ նախա-
բարք ժողովեցան առ Լլլանիս կաթողիկոս և կոչեալ
անդր զԼլլսար Լլլուանից զՎիլիպարոս և զՅովհան-
նէս կաթողիկոս նոցա արարին ժողով Ե՛նի քաղաքի

և օճին անդ զԼշտ թագաւոր Հայոց: Իսկ Սուշեղ եղբայր Լշտոյ ամբարհաւաճութեամբ գնաց 'ի Կարս քաղաք: և անդ թագաւորեաց ինքնագլուխ: Լշտ Գ. Կախոյց զաչս կամաւ շու 'ի չարուցանել զնոր խռովութիւն: քաջ զխեղով զի ազգն՝ որ զինն ամ առանց թագաւորի եկաց, և զինքն ոչ ընտրեաց թագաւոր, առաւել ևս ցանկոյ առանց թագաւորի կեալ 'ի մէջ խռովութեան քան թէ հնազանդիլ միոյ օրինաւոր թագաւորի:

Ասան ախորիկ երբ և կամէր որ չարուցանել զապտամբութիւն 'ի մէջ Հայաստանի, դիւրաւ կարէր գտանել զհամախոհ ընկերս 'ի պատրաստի, առ 'ի հիմն 'ի վեր տապալել զաշխարհն: Աստի ցորքան կրթութիւնն չէ մոծեալ 'ի մէջ ազգիս անհնարին ետակր Լշտ ջանալ հնազանդեցուցանել զամենեւին: Վանդի զօրինակս անհաւանութեան իրերաց, անհնազանդութեան և դերի անկանելոյ 'ի ձեռս օտարաց, անջինջ նկարեալ տեսչիէր առ աջի աջաց: և պատճառորոց գներ զխառնուած ազգի իւրոյ: Մանաւանդ երբ 'ի միտ բերէր զանօգուտ դիպուածս և զկրեալ նեղութիւնս հաւուն իւրոյ Լշտոյ Լըկութի, ամենեւին ոչ ցանկայր զտհաճութեան ցուցանել զնշան 'ի վերայ Սուշեղոյ:

Երայէս Սուշեղ ընդ յորով ամս թագաւորեալ 'ի Կարս քաղաքի՝ մեռաւ: և նստաւ 'ի տեղի նորա Եբաս որդի իւր: ամս յաջորդեաց Գագիկ՝ որ չարչարեալ 'ի թշնամեաց յուսահատութեամբ յանձնարար Եռնաց զգաւառ թագաւորութեան իւրոյ:

Հ. Օխարդ վարեաց Լշտ Գ. զթագաւորութիւն իւր:

Գ. Յոյժ խոհեմութեամբ և բարեպաշտութեամբ թագաւորեաց Լշտ Գ. գուն զործելով ընդ ամենեւին առնել զկապաղարութիւն: Սոյն Լշտ կառոյց ըզբազում վանորայս, զեկեղեցիս, զհիւանդանոցս, զաղբատանոցս և անձամբ անձին ծառայէր հիւանդաց և զհնգ մեծ տանէր վասն աղքատաց: Մինչև բազում անգամ զնոսս սեղանախիցս իւր առնէր, վասն որոյ և

կոչեցաւ Աշո Բարձաւ:

Յաւուրս սորա Համարն պարապեա Տաճկոց ապստամբեցաւ յԱմիրայեան իւրմէ. և խաղաց պաւերազմաւ 'ի վերայ Հայոց: Եւ յայնժամ Աշո Բարձաւ ընդ գէժ նորա և խորատեալ զգարս նորին սպան և զնոյն ինքն զՀամարն: Ընդ այս գործ սորա ուրախ լեալ Ամիրայեանն մեծաբեաց զԱշո երեւել պարգևօք և կրկին թագիւ անուանելով զնա Շահ Աւսէն (شاه اوس) Բագաւոր Հայոց:

Աշո զամս քսան և վեց խաղաղասիրութեամբ թագաւորեալ ընդարձակեաց և զարդարեաց զթագաւորութիւն իւր զԱնի արար մայրաքաղաք իւր, նորագեաց զպարխազս նորա և ապա փոխեցաւ 'ի կենաց աստի:

Ստաքս երանելի ամուսին սոցա Խոսրովանոյշ թագուհի հեռեկեալ բարեպաշտութեան առն իւրոյ շինեաց զերիւ. հռչակուոր և զհոյակապ մեծ վանն 'ի Հաղբատ և 'ի Սանահին. որք կան 'ի շինութեան մինչև յայսօր:

ԳԻՕ:

Հ. Օխարդ եղև միճա՞ Հայաստանի յեք մահուան Աշոտի Գ. և ով յաջորդեաց 'ի թագաւորութեան:

977 Պ. Եթող Աշո Գ. զերիւ որդիս՝ զՍմբատ, ըզԳազիկ և զՎարդէն: Ընդբանին Սմբատ յաջորդեալ հօր իւրոյ կոչեցաւ Սմբատ Բ. և զհետ ելթեալ 'ի հօրէ իւրմէ աւանդեալ խրատուց և կրթութեանց պահեաց զՀայաստան 'ի խաղաղութեան 'ի բաց վանելով զհամօրէն թշուաճիս և վասն բազմադիմի քաջութեանց իւրոց անուանեցաւ Շահնշահ:

Օտան ութն անընդհատ վաստակեալ շինեաց զբարձրաբերձ և զմեծանիստ պարխազ շոք զքաղաքան Անույ. և զարդարեաց զմայրաքաղաքն բազում շքեղ շինուածովք և եկեղեցեօք. մինչ զի ասեն թէ թիւ և կեղեցեաց 'ի նմա եհաս ջհաղար և մի:

Եւ յա Սմբատ Բ. հիմն էարկ շինել զԿաթուղե- 589
կէ եկեղեցի մեծ ձեռամբ Տէրաւոր Տայազդի մեծա-
նուն ճարտարապետի: սեկայն ոչ կ'աբաց տւարտել
յաւուրս իւր զոյն շինուած:

Սմբատ ոչ կարաց կեալ հաստատուն յառաքի-
նութեան իւրում՝ որպէս սկսաւ. բաղում անգամ յա-
ջողութիւն մարդոյ տայ մոռացուցանել զառաքինու-
թիւնս: Եւ յա Սմբատ զինքն 'ի յաջողութեան, և
թէ օր ըստօրէ տաւաւել քան զառաւել արիացեալ զօ-
րանայ, յանդգնեցաւ ընդգէմ՝ եկեղեցական օրինաց
էառ կին զգուստը քեռ իւրոյ, և 'ի մեռանիլ կնոջն
ինքն ևս հիւանդացեալ մեռաւ 'ի նմին տարւոյ՝ թա-
գաւորեալ ամս տասն և երկու: (Յաւուր միում ույն
Սմբատ Թարց ճմարիտ քննելոյ ետ սպանանել զայր
ամն խելագար և հրամայեաց ոչ Թաղել զմարմին նո-
րա: Յորժամ ոմանք 'ի կրօնաւորաց գտեալ զմարմին
նորա 'ի գաշտին՝ Թաղեցին: Սա վերոտին հրամայեաց
հանել զմարմին Թաղեցելոյն 'ի շիրմէ. յայնժամ զայ-
րացեալ կրօնաւորացն գուշակեցին՝ ինքեան ևս նոյն
անցք են դիպելոց, :)

Զ. Ո՛ր յաջորդեաց Սմբատայ Երկրորդի:

Պ. Երկրորդ եղբայր նորա Վազիկ Բ. որ բարե- 589
պաշտութեամբ խոհեմութեամբ քաջութեամբ և մե-
ծագործութեամբ եղև պանծալի պարծանք տանն Բագ-
րատունեաց: Յաւուրս սորա բնաւին նուաղեալ պա-
կասեցան Թշնամիք ազգի մերոյ. վրան զի սա ինքն եղև
սիրելի իւրաքանչեւ և ահաւել օտարաց: Եւ յայնպէս ամու-
սին իւր Կատրամիտէ Թագուհի բարեպաշտ և աշխար-
հաշէն հանգիստացաւ, կատարելով զշինութիւն կաթու-
ղիկէ եկեղեցւոյն, զոր հիմն արկեալ էր Սմբատայ
Թագաւորի:

Եւ յայն ազգ զհետ օրինաց ընթանայ, և այն-
պէս գտանէ զխաղաղութիւն, և բարձրացուցանէ զԹա-
գաւորութիւն իւր 'ի փառս և 'ի զօրութիւն: Վա-
զիկ Բ. քաջ գիտելով զի այս անհարկն է ազգի մե-
րոյ, նաև գործ խրատեալ 'ի հօրէ իւրմէ յԱշոտոյ
երկրորդէ կարաց միայն զանձն իւր յարմարեցուցանել

ընդ բնաւորութեան ազգին, որով թէպէտ ոչ լինէր օրինաւոր կառավարութիւն, և ոչ գոյր յոյս աղատութեան յամենայն հարկաց, և ծաղկեցուցանելոյ զազգն ուսմամբ և կրթութեամբ. բայց ինքն օիրելի լինէր ամենեցուն և խաղաղութեամբ կառավարէր զմտաւորս 'ի նոցանէ; և ոչ տայր անիթս շրջակայ թշնամեաց ցուցանել զիւրեանցն գաղանութիւն:

Յառաջներորդ ամի թագաւորութեան սորա կին տին մտաթափ ձեյն եբարձ թէ Սմբատ Ի. ոչ է մեռեալ, այլ կենդանի է, և երեւցաւ ինձ յայտմ գիշերի. Վազիկի սակա գիւրաւ խաղաղացուցանելոյ ըդ ժողովուրդն հրամայեաց զմարմին Սմբատայ հանել արտաքս 'ի գերեզմանէն, զի ամենեքեան տեսցեն. և ահա այսու կատարեցաւ բան կրօնաւորայն:

Վազիկի Առաջին թագաւորեաց ամենայն յաջողութեամբ և խոհեմութեամբ զամս երեսուն կալեալ զամենեսեան 'ի խաղաղութեան փոխեցաւ 'ի կենաց աստի, թողեալ զերկուս որդիս զառաջինն զՅովհաննէս կոչեցեալն Սմբատ, իսկ զերկրորդն զԱշոտ:

Հ. Օրինչ երեւել անցք պատմին վասն Հայոց 'ի ժամանակս թագաւորութեան Վազիկայ Առաջինոյ:

Պ. Յաւուրս սորա վախճանեցաւ Վաւիթ կիւրապալատ 'ի գնաւաւին Տայոց. քանզի այս Վաւիթ գորով քաջ և բարեպաշտ զյորով պատիւս ընկալաւ 'ի կայսերէ Յունաց: Երբեմն այլազգիք հարիւր հազար սրամբք յարձակեցան 'ի վերայ. Վաւիթ զօգնութիւն խնդրեաց 'ի Վազիկ արքայէ Հայոց և 'ի թագաւորէն Սրաց. և ամենեքեան ժողովեցան 'ի միասին և եղեն քանն հազար այր, որք ապաւինեալ յԱստուած ելին ընդդէմ Տաճկաց ջարդեցին և ցրուեցին գնդաւ. բայց յինքեանց քանի մի վրացիք միայն մնկեալ մեռան 'ի մարտի անդ. Սովաւ անուն Վաւիթի հռչակեալ առաւել ևս մեծացաւ. վասն այսորիկ նախանձեալ ոմանց ընդ նա 'ի ձեռն միոյ եպիսկոպոսի Սրաց խառնեցին զթոյն մահու 'ի սուրբ խորհուրդն հաղորդութեան արբուցեալ նմա, բարձրին զնա 'ի կենաց: Սեռաւ Վա-

էթ տալով զթողութիւն ամենեցուն, և զտէրութիւն
իւր յանձն արար կայսեր Յունաց :

Ի մէջ պատմութեան ազգի մերոյ միշտ յայտնի
տեսանին վարք բարի և առաքինի արանց. բայց գրեթէ
միշտ 'ի տրիտուր ընկալեալ են յայլոց զչար հատուց-
մունս 'ի ձեռն կոյր նախանձու և հակառակութեան.
որոց հետեանք եղեն կործանումն և ընկճումն ազգի
մերոյ 'ի փառաց :

ՏԻՒԼ :

Հ. Յորջափ ժամանակս տեեաց խաղաղութիւն
Հայաստանի զկնի մահումն Վազկայ Լ :

Պ Լինհարին էր Հայաստանի ընդերկար մեալ 'ի
խաղաղութեան : քանզի արք խռովատէրք հետ զհետէ
բաղմանային . և հեռացեալ էր 'ի նոցանէ կրթութիւն.
որ զսպէ զկիրո մարդոյ : Ժողովուրդն միաբան կացուցին 1020
ինքեանց թագաւոր զանդրանիկ որդի Վազկայ զՅով-
հաննէս . որ թէպէտ էր այր հանձարեղ և մտացի բայց
յոյժ թանձրամարմին և ծանրաշարժ : Լշտո եղբայր
նորա գոլով քաջ և արի ցանկացաւ ինքնին թագա- 1021
ւորել . գումարեաց զզօրս սկսաւ մղել զպատերազմունս
ընդդէմ Յովհաննու : 'ի վերջոյ յաղթեալ նմա եկն և
պաշարեաց զքաղաքն Լինի : Ի սմին ժամանակի նախա-
բարք ընդ Պետրոսի կաթողիկոսի և ընդ արքայի Սը-
րաց ընդ մէջ մտեալ, հաշտեցուցին զերկուս եղբարս,
առեալ յերկոցունց ևս զյետկար երգման այսու պայ-
մանաւ — զի Յովհաննէս արքայ թագաւորեսցէ Լինի,
իշխելով արձակ իւրոց սահմանաց : Իսկ Լշտո՝ այլոց
տեղեաց իբր երկրորդ նորա : Բայց ոմանք 'ի նախարա-
րաց ռիս ունելով թ Յովհաննու գրգռեցին զՎիորգի
արքայ Սըրաց՝ որ առաքեաց զզօրս 'ի ծածուկ կալ 'ի
գարանս . որք առանց կռւոյ 'ի ժամանակի երթալոյ
թագաւորին 'ի ձմերոցս իւր՝ յանկարծակի հասին 'ի
վերայ և կալան զնա : Բայց Վիորգի քաջ գիտացեալ
զանմեղութիւն Յովհաննու և զչարութիւն նախարարաց
թ :

արձակեաց զնա. և ՚ի արիտուր էառ ՚ի նմանէ զերիս բերդս

Իսկ Աշոտ ստեալ զերգումն իւր, կամէր ժառանգել զտեղի Յովհաննու. ուստի խարդախութեամբ հիւանդ ձեացոյց զնոքն, զի Յովհաննէս միայն աներկբայ գայցէ առ ինքն յայցելութիւն. բայց առ մահճօք իւրովք պատրաստեալ էր զսրոգայթ մահու. Երբ ժամեկն Յովհաննէս ՚ի տեսութիւն նորա՝ անկաւ յորդայթ խոր, և աղաչեաց զԱշոտ խնայել ՚ի կեանս իւր. Եւ յայնժամ մեծ իշխանն Մելիքառ կոչեալ զՅովհաննէս թագաւոր կապեաց զնա իբր վասն ՚ի բանն արկանելոյ. այլ տարեալ յԱնի նստոյց յաթոռ թագաւորութեան նորա, ասելով. « Եւ ահա Հայոց ունիլ զմաստուն թագաւոր քան զանողորմ բռնաւոր, , , Եւ ինքն խոյս տուեալ յերեսաց Աշոտոյ չօքաւ ՚ի Վախի առ ամիրայն Ապուսիար, որ զկնի սակաւու սպան զնա; հաւատարմ չարախօսութեան ոմանց :

Սակայն Աշոտ ոչ զօրեաց ելանել ՚ի մարտ պատերազմի ընդդէմ Յովհաննու, քանզի ոմանք ՚ի նա խարարաց տեսեալ զանիրու բռնաւորութիւնս նորա՝ տաղտկոյեալ ՚ի նմանէ թողին զնա. Սասն որոյ Աշոտ ել և զնաց ՚ի Արտանդնուպօլիս և հաճոյ լեալ յաչս կայսեր Սարգի, առեալ զօգնութիւն ՚ի նմանէ դարձաւ ՚ի Հայաստան, պատերազմաւ տիրեաց գաւառաց ոմանց նախարարաց. և արձակեաց բազում պարգևօք զզօրս Երեսոյ սկսաւ զհետ լինել զբօսանաց և սիւսիկութեանց, մինչև մեռաւ, թողեալ զկնի իւր զբերքտասանամեայ զորդի մի Վագիկ անուն :

1024 Ինք այն ժամանակս երբ Սկիւթացիք յարձակեալ ՚ի վերայ Հայաստանեայց, զյուլով կոտորածս գործէին, զահի հարեալ Յովհաննու թագաւորի առաքեաց զՍեփորոս կաթողիկոս առ կայսրն Սասիլ հանդերձ հաստատուն նամակաւ, յորում խոտանայր զկնի մահաւան իւրոյ տալ կայսեր զԱնի քաղաք. միայն թէ պաշտպանեացէ զնոքն յարշաւանաց և ՚ի սպառնալեաց Սկիւթացւոց :

1039 Եւստ այսորիկ չիք ՚ի պատմութեան ինչ արժանայիշատակ գործ Յովհաննու արքայի, կամ Աշոտոյ

մինչև ցոր մահուան իւրեանց. որք 'ի միում տարւոջ վախճանեցան: — Թագաւորութիւն Յովհաննու այսպէս թշուառութեամբ տեւաց յամբասն: Հայապետան էր ընդարձակ և ճոխ, լինող ամենայն տեղիս Հայ բնակչօք. բայց միայն հնազանդէր այնմ Թագաւորի՝ ընդ որ հաճէր: Եւ որոնց իշխէր Թագաւորն: հազու թէ այնր և եթ դաւառի, ուր ինքն բնակէր. այնմ ևս մէջ իշխէր: քանզի յանձնեալ էր կոյսեր: Օտեողութիւն դորդն ինչ ամաց այսպիսի Թագաւորութեան արժան է 'ի կորլս հրաշից դնել, քան թէ ակն ունիլ վերստին ծաղկման և բարգաւաճութեան:

Հ. Օրնչ չարիս հասուցին Հայոց Սիւթացիք յաւուրս Թագաւորութեան Յովհաննու Սեբասի. և այլ ղնեց մասնաւոր անցք անցին արժանի յիշատակաց:

Պ. Սիւթացիք սկսան յարձակիլ 'ի կողմանս Սասաւորական աշխարհի. բեդդէմ որոց Սենեքերիմ արքայ առաքեաց զգորս. և 'ի բաց վանեաց՝ բայց 'ի միտ բերեալ զմարդարեութիւն սրբոյն Սերսիտի, և զարհուրեալ, թէ ջնջեաց անշուշտ. զտէրութիւն իւր յանձնեաց Սասի կոյսեր, և էառ փոխարէն զՍերաստիա քաղաք հանդերձ սահմանօք նորին և ամեալ ընդ իւր իւր զնորս հարիւր հազար հոգիս հանդերձ աղխիւք նոցին եկն 'ի Սերաստիա և բնակեցաւ անդ:

Իսկ իշխան Սիւթացոց Տուղրիլ զայրացեալ 'ի վերայ կառորածի զօրաց իւրոց յերեսաց Հայոց դարձաւ եկն 'ի Հայաստան. և հասեալ 'ի Սեդ դաւառ ոկաւ ատպատակ սփռել, քանդել, կործանել, և այլ բել զեկեղեցիս և զգերեալն ստիպել յուրացութիւն հաւատոյ: Յայնժամ Սասակ Պաշաուունի, որ նրատէր 'ի բերդն Բջնի, եւ ընդգէմ նոցա հինգ հարիւր արամբ: Եւ իբրեւ մերձ եղև Սասակ 'ի բանակ Սիւթացոց, եւ 'ի բանակէ անտի այր ոմն հուժկու: օր վասն առաւելութեան ուժոյն Եսթնգայլ փոջիւր, և կամէր մենամարտութեամբ նուցանել զքաջութիւն իւր: Սասակ յարձակեցաւ 'ի վերայ նորա և հար զէնս գրէ իւրն ընկէց 'ի դետին: Յայտմանէ պակասեալ Սիւթացոց դազուն որոք յարձակեցան և չարաչար հարեալ

’ի Հայոց ցիրեցան եղեն : Բայց Սասակ երբ մատուցանէր առանձին զգոհութիւնս զԼսողածոյ վասն յաղթութեանն . ոմն ’ի Թշնամեաց դարանեալ գոլով եհար քարամբ զգլուխ նորա . և սպան զնա :

Իսկ Տուղբիլ աստի անց գնաց ’ի Պարսկաստան տիրեաց բոլոր աշխարհին . և կանգնեաց վերստին զԹագաւորութիւն Պարսից :

’Ի սմին ժամանակի այր ոմն անծանօթ շքեալ ընդ ամենայն տեղիս Հայաստանեայց պղաղակէր ‘‘Լայ Խէ, Լայ Խէ,’, գուշակելով զկործանումն աշխարհին : Որպէս և քանի մի ամօք յառաջ գուշակեաց Յովհաննէս վարդապետ Սողեռն զկործանումն Հայաստանեայց :

Եւ ելլէ յաւուրսն յայնոսիկ ’ի միւռանել Սոսանգին կայսեր եղբօր Սասլի, որ յաջորդեաց նմա կոչեաց առ ինքն զմի ոք ’ի քահանայից Հայոց, ետ նմա զնամակ Յովհաննու արքայի, զոր տուեալ էր ցՍասլի վասն Լնույ . և պատուիրեաց նմա յանուն Տեառն տանիլ տալ զայն Յովհաննու արքայի : Իսկ անիրաւ երէցն զնամակն պահեաց առ ինքն . և իբրեւ Թագաւորեաց Սիբայէլ կայսր (1034) մատոյց նմա արծաթառէրն զնամակն զայն . և էառ ’ի նմանէ գանձս ոչ սակաւս : — Թէպէտ առեալ գանձն ընդ իւր կորեաւ . բայց յիշատակ անիրաւութեան նորա յաւիտեան մնաց անջնջելի ’ի պատմութեան ազգիս : Յաւուրոն յայնոսիկ պատահեցաւ սարսափելի գործն անողորմութեան . զոր գործեաց Խաբիկ Պարսիկ քաղաքապետ Բերկրի քաղաքի :

ՅԻՐԸ

Հ . Օրինչ զանողորմ չարիս գործեաց Խաբիկ ընդ գէմ բնակչաց Բերկրի քաղաքի :

Պ . Բերկրի էր մի ’ի քաղաքաց Սասաւորական աշխարհին, զոր Սենեքերիմ արքայ ետ կայսեր, և անկեալ էր ի իշխանութեամբ Պարսից . Յոյ՛ք պատերազմուելեւստին առին զայն ’ի Պարսից և կրկին յետ

գարձուցին. իսկին ժամանակի Վանձի մեծ իշխան Հայոց գումարեալ զգորս եկն և հառ վերստին զբաշաքն, և զխորիկ հանդերձ քանի միմեծամեծօր փախոյց ՚ի միջնաբերդն. և ինքն զօրօք հանդերձ սկսաւ կալ յանհոգս և խրախոսնալ ՚ի զինարբուս. Օգաջեալ զայս մերձակայ ամիրայից յանկարծ դիմեցին ՚ի վերոյ քաղաքին, և զբազումս կատորեալ ՚ի Հայոց, սպանին զՎանձի և աղատեցին զխորիկ, որ ՚ի զովոյթ կատաղի սրտի իւրոյ հրամայեալ փորել զփոս յերկրի ՚ի չափ բարձրութեան հասակի մարդոյ. և ետ զենուլ զհալանաւորսն ՚ի վերայ փոսոյն, մինչև լցաւ փոսն արեամբ. և ինքն մտեալ ՚ի փոս անդր լուացաւ արեամբն, առ ՚ի հանգուցանել զայրոյթ սրտին. Տես արդ՝ զի եթէ ՚ի պատմել ոչ ժուժե սիրտմարդոյ, ապա զնրպիսի գաղանաբարոյ սիրտուունէին գործողքն, և հրամայողքն որք վասն զուարճութեան և զքօսանաց առնէին զայսպիսի եղեռնագործութիւնս :

Հ. Օրհնդ եղև վիճակ տէրութեան Հայոց յեամահուն Զովհաննու Սմբատայ :

Պ. Օրհնի մեռանելոյ Զովհանու - Սմբատայ մնաց աշխարհն Հայոց առանց Թագաւորի յամս երկուսանհոգութեամբ և անմխաբանութեամբ իշխանաց. Սինչև Սեոտ Սարգիս իշխան Սիւնեաց սկսաւ զօրանալ և խորհէր Թագաւորել : Իբրև լուաւ Սիւքայէլ կայսր զմահ Զովհաննու արքայի առաքեաց զպատգամաւորս առ Հայս, և խնդրէր զքաղաքն Սինի և զգաւառսն ուրա. բայց իբրև ոչ յանձն առին Հայք տալ զՍինի, արձակեաց կայսրն ՚ի վերայ նոցա երիցս զօր բազում. որք սկսան վեր ՚ի վայր առնել զՀայաստան ձեռնտու ունելով ինքեանց զՍարգիս :

1040

Ն. Եւ ՚ի չորրորդում նուագի հազիւ Թէ ընգոտտուցեալ իշխանաց առաջնորդութեամբ Սահրամայ Պալհաուենոյ մեծի սպարապետի ելին ՚ի ճակատամարտ ընդդէմ Թշնամեացն և սաստիկ կատորածս արարեալ ՚ի փախուստ վաբեցին զնոսա. Բայց Սարգիս զմիտս բազմաց համոզեալ, ձեռն հարկ տիրել այսր և անդր. Յայնժամ Սահրամ սպարապետ և այլ իշխանք միա-

բանեալ է Պետրոսի կաթողիկոսի կոչեցին զՊապիկ
Բ. զորդի Նշտոյ եղբօր Յովհաննու արքայի՝ որ՛ի
չարահար նենգութենէ վնաս Սարգիսի փախուցեալ էր
այլուր, և օծին զնա Թագաւոր Հայոց ՚ի վեշտաւան
աւեայ հատակի կենաց իւրոյ:

1042

Հ. Օրանդ վարեաց Պապիկ Բ. զԹագաւորու
Թիւն իւր:

Պ. Թեպէտ Պապիկ Բ. քաջամարտ էր յուսումն
գիտութեանցն քաջ ՚ի գործադատերազմն. սակայն չէր
ժամանակ ժողովրդեան զայնպիսի ունել ինքեանց Թա-
գաւոր. ուստի և հախաւորութեամբ նստեալ յա-
Թաւ Թագաւորութեան բազում պատերազմօք վա-
րեաց ՚ի սուղ ժամանակս զԹագաւորութիւնն, և
Թշուառութիւն ժամանակն արար սքրայութեան ազգի մերոյ:

Իբրև ետես Սեաւ Սարգիս Թէ ՚ի նանիք ելին
խորհարարք իւր խոյս ետ և ամբողջաւ ՚ի միջնաքերդ
Մեծ քաղաքի. ուստի Պապիկի գնաց առնա միայնակ
ամենեւին աներկիւղ. և համոզեաց զնա մեկնել յամ-
բոյն անտի. իսկ Սարգիս ելեալ գնաց անտի ՚ի բեր-
դին Սուրմառի. բայց ՚ի մաք եղեալ խորհել զապա-
տանքութիւն, յայնժամ Պապիկ ուժգին գիւնաց զօ-
րօք ՚ի վերայ նորա, կարու զՍարգիս, և կապեալ ած-
բնդ իւր Մեծ քաղաք. բայց պատկեալ ՚ի կեղծաւո-
րութենէ նորա. և ՚ի բարեխօսութենէ անանց եթող
զնա ազատ: Եւ ինքն սկսաւ շրջել յաշխարհ տէրու-
թեան իւրոյ և նուաձել զապրտամբա, զի իննիցին մի
սիրտ և մի հոգի. քանզի ոչ կամէր վրէժ խնդրու-
թեամբ յուցանել զմեծութիւն իւր և զկատարումն կա-
մաց իւրոյ՝ այլ միայն զօգուտ ազգին. ժամն այսորիկ
խորհէր միարանել ընդ իւր զարս քաջո և կորսին:
Բայց խոհեմ և խնամաւոր Թագաւոր ՚ի վերայ ան-
կիբել ժողովրդեան այնպէս և որպէս կապերտ անթափ
՚ի վերայ հասցեալ ձորձոյ:

Ինչ աւերին է այնտիկ Սկիւթացիք անհամար
բազմութեամբ վերստին յարձակեցան ՚ի Հայաստան.
և Պապիկ տանն և վեց հազարօք միայն՝ եւ ընդդէմ
նոցա. տակուին բազումք է իւր չև էին միարանեալ,

Ինքն խոհեմութեամբ դարան գործելով յաղթեաց նոյն հզօրեղայէս, և ցիրուցան արարեալ 'ի վախճան լարեաց:

Թագաւորութիւն տորա նմանիւր հրճիգ եղեալ քաղաքի, որոյ բնակիչք ընդ թշնամեաց միացեալ գ. ին գործեն առաւել բոլորքել զհօրն, և միայնակ քաղաքացեան շուրջնակէ զքաղաքուն անկնայ՝ խնդրէ ասորեցուցանել զքաղաքն 'ի հրկիշութենէ անտի:

ՏԻՍԹ

Հ. Կարմայ Գազիկ Բ. համագել զհայտնն Յունաց Թոյլ տալ ինքեան զԼնի:

Գ. Ոչ. քանզի 'ի մեռանել Արշայէլի նստաւ 'ի տեղի նորա Սննմախոս կայտն և վալիաղակի հրեշտակ, ոռարեալ առ Գազիկ թագաւոր բռնաբարեաց տալ զԼնի: Բայց Գազիկ ղազմաց սիրով խօսեցեալ ընդ առաքեալ արանցն և ցուցեալ զսրաաճառս իւր՝ ոչ յանձն էառ զտալն Լնայ: Ասան այտորիկ երկիցս զորս 'ի վերայ նորա արձակեաց կայտն, բայց յերկուս նուազս ևս յաղթեցան՝ ծաղր և ծանակ եղեալ յետ դարձան ամօթով:

Կայտն գրգռեաց զԼպուսիաք ամիրայ զքաղաքացեան Գ. ին քաղաքի ընդդէմ Հայոց. սակայն Գազիկ բողոքմ պարգեօք և յողորմօք հաշտեցուցեալ թ իւր դարբարեցոյց ընա 'ի հանդերձեալ գործառնութենէն: Կանեաւ Գազիկ, զի Սարգիս 'ի ծանուկ զարուծիւնս գործէ, բայց անօրէնն այն արդարացոյց զինքն առաջի արքային և սկսաւ զամենայն ժառովաւրդն թշնամութեամբ յարուցանել ընդդէմ Գազկայ: Սինչ ցայն վայր զի բաղումք 'ի նախարարաց միաբանեալ թ Սարգսի 'ի ծածուկ գրեցին թուղթ առ կայտն, զի կաշեցէ՛ առ ինքն զԳազիկ: Լյլ Գազիկ ծանեաւ զխաբէութիւնս կայտն և ամենեին ոչ յանձն էառ զնալ: Լպա իշխանք զնաղաղութիւնն՝ առեալ ինքեանց պտաճառ, խաբեցին զկախողիկոսն, և յեկեղեցւոյ անդ առաջի սրբոյ պատալադին երգուեալ խոս-

տացան զկնի նորա հաւատարմութեամբ պաշտպանել զքաղաքն: Յետ այսորիկ անճարացեալ Վազկայ զքաղաքն յանձն արար հաւատարիմ արանց եւ և գնաց 'ի կոչ կոյսեր:

Կայսրն մեծաւ փառօք ընկալաւ զնա. և ապա սկսաւ բռնադատել ալ զմայրաքաղաքն Լնի: Եւ իբրեւ բոլորովին Վազիկի ոչ յանձն էառ զայն, յայնժամ արգել զնա 'ի միւսմ կղզւոջ:

Եայնմ ժամանակի միաբանեալ անօրէն իշխանացն՝ խորհէին զփականս քաղաքին և զապարանից Թագաւորին առաքել առ կայսրն. Թէպէտ բազումք ընդ գիմացան նոցա, բայց միւսքն բռնաբար առաքեցին զայնս իբրեւ ետես Վազիկ զանօրէնութիւնս այսպիսի իշխանաց յուսահատեալ 'ի սպառ՝ ոչ Թէ միայն եթող զԼնի, այլ բոլորովին հրաժարեցաւ 'ի Թագաւորութենէ իւրմէ յետ իշխելոյն զամս երէք: Եւ ապա կայսրն ետ նմա փոխանակ Լնւոյ գքանի մի քաղաքս և զկալուածս 'ի կողմանս Կապադովիոյ և անդ մեկուսացեալ Վազկայ ողբով և մեծաւ տրտմութեամբ անցուցանէր զկեանս իւր:

1045

Բաջ գիտէր Վազիկ զկառավարութիւն ազգի. ակներեւ տեսանէր զողորմելի վիճակ և զկարօտութիւն նորա. գիտէր զչափ կարօղութեան նոցա. աւանդ ասէր. Եթէ ազգն իմ ոչ ընդգիմանայր ինձ տիրէի բոլոր աշխարհի. և ողբայր 'ի վերայ անմիտ փառասիրութեան և անմիաբանութեան ազգի իւրոյ, որով արկին զինքեանս յանկարատելի Թշուառութիւն: Բայց զի՞նչ օգուտ, ազգն կամաւն ձեռամբ իւրով այս երկրորդ նուագ է, զի թագաւորութին չնորհեալ նմա 'ի տեսանէ, հարկանէ 'ի գետին: Մարթ է ողբալ 'ի վերայ անձնասպանի, բայց անմարթ է օգնել նմա:

Հ. Օրհնդ եղեն Հայք յետ հրաժարման Վազկայ 'ի Թագաւորութենէ:

Պ. Լնկան 'ի Թշուառութիւնս և յողորմելի վիճակ չքաւորութեան և մնացին անտերունչ. Հոռումք յետ բազում վնասուց և կոտորածոց գինն գործէին նաեւ զկաթուղիկոտութիւն Հայոց 'ի սպառ բառնալ. () տար

Թշնամիք ևս չՀայաստան անտէր գտեալ սկսան զԷ-
զանիլ 'ի Հայս, զորէն ամենհի գետոց. որ պատահալ
զԹումբս լեւանց 'ի սիլուռ տարածի 'ի վերայ երեսաց
երկրի. այսպէս և աշխարհ մեր լցաւ ծովացաւ պէսպէս
Թշուառութեամբ և զրկեցաւ 'ի նախկին պերճութենէ
իւրմէ:

Հուսի տալ Տուղբիլ Թագաւոր Պարսից բազ-
մեցս տրձակ համարձակ զբերուոր զորս առաքեաց
յտապատակութիւն 'ի Հայս. և 'ի վերջոյ ինքն և ու
եկն՝ գերեաց, կողապտեաց զողորմելի Հայս, և ոչ ե-
թաղ վարիս, զոր ոչ էհեղ 'ի գլուխ Հայրենեաց
մերոց:

Օայս տեսեալ Վազկայ արքայի Լբատան,
որ ընդ այն աւուրս տակաւին Թագաւորէր 'ի Պարս-
գաւառի, ել ընդդէմ նոցա տակաւածեալ զորօք: Եւ
'ի մարտնչելն ընդ Թշնամիս վտանդեցաւ ինքն և զօրք
իւր և դարձան յետս: Զարժամ Թաթուլ զօրավար
Հայոց թմբուեալ 'ի մարտի անդ՝ յանկանիլ խոց ե-
ջիվարին ածաւ առաջի Տուղբիլայ Պարսից արքայի, և
ասաց ցնա Թագաւորն վասն վերաւորելոյ 'ի նմանէ
որդւոյ ուրումն Լստրան Պարսիկ նախարարի. “ Օյ
եկե՛ պարտմիք այդ վիրտոյ (այս յոյժ ուրեմ) ճշտմի՛ օդ-
նան՛ և զգե՛. ինչեկե՛ օդրի՛ օդրեցոյցոն՛, : Եւ տալա-
տաւեանի Թաթուլ քաջութեամբ. “ Ի՛նչ ի՛նչ զօրե-
նէն չէ կենաց, : Եւ յաւուրն երկրորդի մեռաւ պատա-
նին այն, Տուղբիլ եւ խողխողել և զԹաթուլ և հա-
տեալ զաջ ձեռն նորա առաքեաց առ հայր պատանւոյն,
ասելով՝ “ Թո՛ք քե՛ս որդի բոյ ճշտա՛ն 'ի բաջ քաջի՛ն ասն
այնպիսոյ, որ երկնց ոչ հարկունէ, : :

Լստի խաղաց գնաց Տուղբիլ ամենայն զօրօք Ա-
պահունիս և պաշարեաց զՍանազկերա քաղաք. և բա-
զում մեքենայիւք և փոսս խորայատակս փորելով աս-
քաղաքաւն ոչ կարաց առնուլ զայն: Ասան զի Հայ
քահանայ ոմն խոհական դասներ զհարաւոր մեքենայո
ընդդէմ մեքենայից Պարսից. որով տկարացուցանէր
զբաղխմունս նոցին: Եւ ճարտար Վազդիացի ոմն դիւ-
քազաւ հիւթով հրէկեաց զբարանս նոցա, և բազ-

Հայց 'ի մեկեր: Այսպէս զամօթի հարեալ Տուղբիլ լի ցամառք մեկեցեալ անտի, եմուտ յԱրծկէ քաղաք, հոտորեաց զընակիչս նորա և յաւարի առեալ զքաղաքն դնաց 'ի Պարսկաստան:

Յետ մահուան Տուղբիլայ Թագաւորեաց 'ի վերայ Պարսից Ալիասլան, որ դիմեաց վերստին 'ի Հայս, հոտորելով զբազումս և կողոպտելով եհաս 'ի Ալիայի գաւառ, և եհար զբանակ իւր հանդէպ քաղաքին Անոյ: յետ ընդ երկար մարտնչելոյն Թէպէտ բաբառաւ կործանեաց զմի կողմն պարսպին. սակայն ոչ կարացեալ մտանել 'ի ներքս, այն ինչ դարձ արարեալ գնայր յետս՝ իշխանք քաղաքին զահէ հարեալ ամբառն 'ի միջնաքերդն: Եւ ժողովուրդն մնացեալ միայն առ երկիւղեալ աղաղակ բարձին, ուստի յետս դարձաւ Ալիասլան եմուտ խրոխտալով 'ի քաղաք անդր, կողոպտեաց զընակիչս նորա, կողոպտեաց զինչս նոցա, աբեամբ ողողեալ ներկեաց զմեծ քաղաքն Անի, մերկացայց 'ի շքեղ պերճութենէն, և ապա յետ աւերման քաղաքին դիմեաց 'ի վերայ Վազկայ արքայի Աբասեան, հրեշտակս առնա առաքելով զալ 'ի հնազանդութիւն իւր:

- Իսկ Վազիկ Աբասեան իմացեալ զի վտանգն
 1064 մեծ է, առ ժամայն ել և զգեցաւ զսեաւ զգետառաւորի, իբրեւ ժամանեաց առ նա պատգամաւորն և եհարց զպատճառն, ետ պատասխանի Վազիկ. «Թէ վասն մահուան Տուղբիլի հօր եղբօր Ալիասլանոյ զգեցայ զսեաւ, և մտի 'ի սուգ մեծ,», Օայս իբրեւ լուաւ Ալիասլան, զարմացաւ, շարժեցաւ 'ի գութ, եկն առնա սիրով, գիրկս հարկ և վարեալ զնովաւ հրաման ետայնուհետեւ անգորբաբար Թագաւորել 'ի Անանդա:
 1065 Բայց զմտաւ ամեալ Վազկայ Թէ ոչ ունի այնուհետեւ գտանել զհանդիստ յաշխարհին Հայոց, ետ կայսեր Յուշաց զդաւառն Անանդայ և ինքն չորաւ 'ի գղեթկն Նաանգաւ:

§ Ծ .

Հ. Օգտագ Կնքեաց Ղազիկ Բ. զվախճան Կենաց իւրոց:

Պ. Ղազիկ Բ. զրաւեցաւ 'ի Կենաց Թշուառ Կենօք և չարաչար մահուամբ: Օտնդգամութիւնս Հոռոմոց Կապադովկիոյ հակառակ Հայոց հանապաղ առաջի աչաց ունեւոյ՝ չարաչար տանջուր և ցանոյր 'ի վերայ նոցա: Իսկապա զի միտրապօլիտն Կեսարիոյ հանգոյն այլոց Հոռոմոց զանուն շան իւրոյ կոչէր Արմէն, և ոչ կարաց համբերել: Յաւուր այնմիկ առեալ ընդ իւր զբանի մի արս քաջս և անպարտելիս գնաց պատճառանօք իմն 'ի տուն միտրապօլիտն: Եւ յորժամ 'ի խնջոյս ուրախութեան բազմեալ էին կամեցաւ Ղազիկ տեսանել զուռն. առ այս շիտեցաւ միտրապօլիտն, բայց ոչ գտեալ զայլ հնարս կոչեաց 'ի ներքս զուռն Արմէն անուանելով: Իբրեւ էհարց Ղազիկ թէ ' 'այդ է անուն շանդ ոչոյրի՞, ' միտրապօլիտն ոչ իմացեալ զմիտս բանից նորա, ետ պատասխանի ' ' Եւ ասուին ժողով և վանս ոչոյրի՞ կոչեմք Արմէն, ' ' Եւ անգէն յակն արկանել Ղազկայառ ընկերոն իւր, վաղվազակի յոտս կացեալ նախ զծառայոն կապեցին և ապա կալեալ զուռն եղին 'ի պարկ մեծ: Երբս կարծեցին թէ տանելոց են զուռն. բայց քաջազունքն կալեալ զմիտրապօլիտն ևս արկին 'ի նոյն պարկ. և սկսան հարկանել զուռն, և այնչափ գան հարկն մնչև կատաղեցաւ զուռն, և խածատելով սպան զմիտրապօլիտն զայն:

Իբրեւ լուան Հոռոմք զբանս զայսոսիկ բորբոքեցան 'ի բարկութիւն և կատաղեցան ընդդէմ Ղազկայ. բայց Ղազիկ չորաւ 'ի սահմանս Տարսոնի և զգուշութեամբ շրջէր անդր, և զորս 'ի Հոռոմոց միանգամայն գտանէր բազում չարեօք տանջեալ չարչարէր:

Յաւուր միում առեալ գազկայ ընդ իւր զերիս արս, յորոց մին էր Ռուբէն աղքատիան իւր, գնաց արքայ մօտ ամրոցն Կիլիստաւայ հանդիստ առնուլ առ

պարտաւ. 'ի պարտիզն: Իսկ տեսարք ամբողին երեք եղբարք Յոյն որդիք Մանսիկայ ուրումն իբրև լուան զգալուստ արքային, նոյնժամայն եղին 'ի դարանի դարս յիսուն, և ինքեանք ելին ընդ առաջ նորա երկիրագանել նմա իբրև թագաւորի: Աւ 'ի նմին պահալ յանկարծակի յարձակեցան դարանամուտքն 'ի վերայ՝ կաշեալ կապեցին զՎազիկ և արկին յամբոցն. իսկ իւրքն շխտեալ թողին զնա և վախեանալ իբրև ազդ եղև հաւատարիմ իշխանաց Վազիկայ վառեցան օրամուտեամբ, զիմեցին առ հասարակ 'ի վերայամբոցին, մարտ եղին ընդ թշնամեացն, բայց ոչնչ կարային տոնել. զև անառիկ էր բերզն և անմատոյց: Իսկ բերդակառքն մասնեցին զՎազիկ 'ի կտանաւան ջանաց մինչ շարաշար սպանին. և հանեալ զմարմինն զա կախեցին ընդ պարխան 'ի տեսիլ Հայոց:

Ահա 'ի վերայ բերդին Արզնտոպ կախեալ կայ վերջն թագաւոր Հայկազեան ազդի. թագաւոր տեսմայնք ազդի՝ որ 'ի բազում դարս քաջութեամբ իւրով սարսեցոյց զամենեւին. պաճառացուցանելով զազդ իւր վաւոր 'ի տրիտուր փառաւոյցն տեսէք յորպիսի սասկալի և 'ի ցաւալի վիճակ է անկեալ: Օ վիճակ թագաւորին տեսեալ մարթ է առաջն տչոց նկարել և զտիւպետալի դառնութեան նորին ժողովոցոյ: Սեռաւ Վազիկ Բ. այսպիսի սարսփելի մահաւմբ 'ի հասակի յիսուն և հինգ ամաց: Օտմա երեք թագաւորեալ. իսկ զամս երեսուն և հինգ վարեաց զկեանս 'ի պանդխտութեան: Աթող միայն յաշխարհի դերկուս արդիս. որք ասա և անդ անկեալ 'ի կորուստ մասնեցան:

'ի ամին ժամանակի և այլ բռնաւոր թագաւորութիւնք 'ի սպառ բնաջնջ եղև: Ետի մինչև ցայտօր մնաց Հայաստան անտերունչ. բազումք 'ի քաղաքաց նորա դարձան 'ի զիւղ. և այլ յովով քաղաքք և անթիւ գիւղօրայք բոլորովն ամայայան. զբեթէ անթին հարիւր տարիք 'ի վերայ ժողովին՝ զև Հայաստան օր ըստ օրի յաւեր դառնայ. և եթէ յայսչափ ժամանակս աշխարհ մի՛ ոչ թէ միայն անտէր մնացեալ,

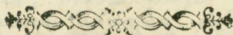
այլ և ՚ի չարից կողմանց աւերեալ և քանդեալ ՚ի
կատարել թշնամեաց, զի՞նչ վնասի կարէ ունիլ՝ զմտաւ-
ածելով մեկթէ սակաւ ինչ իմանալ. բայց ընդ գրով
արկանել կամ բանիւ բերանոյ պատմել անկարելի է
յոյժ. Յետ անհետանելոյ Բաղրատունի Թագաւորու-
թեան Հայոց սկսաւ ի վեր երևիլ Վարդ Թագաւորու-
թեան Ուրբինեանց. բայց արաւսոյ Հայաստանի ՚ի
Անիկիա:

Հ. Յորչափ ժամանակի Յոյր վարեցին զիշխանու-
թեան իւրեանց ՚ի մէջ Հայաստանեայց:

Պ. Կարի սակաւ. զի ՚ի բառնայ Թագաւորութեան 1086.
Հայոց զինի սակաւ ինչ աւուրց Անիքա՜հ արքայ
Պարսից որդի Ալիսպանայ զօրացեալ յիշխանութեան
իւրում, և տեսեալ թէ Յոյր արջաւեալ ՚ի Հայաս-
տան տիրեալ են նաև մասին Պարսից, եւ ՚ի պա-
տերազմ ընդ դէմ նոցա. և վերտին զօրոյ Հայաս-
տան սանակօխ արաքեալ՝ ամենեին հալածեաց ՚ի բաց
զՅոյնա. եհաս մինչև ցեղը Անիքիւրահան ծովու և ար-
կեալ զուր իւր ՚ի ծով անդր. գոհանալով զԲառու-
ծոյ ասաց. « Ըջ'յոսո՛ւք Անիսիւնն է որ ես ինչ րի-
շէլ ծովէ ՚ի ծով, և պարտաւիտն եմ պարածեաց մինչ ցծովն
Արաքիոյ, և Աւ սպա կարգեալ ընդ ամենայն ուրեք
զարիւնարբու պահապանս և կուսակալս զարձաւ յաշ-
խարհ իւր: Այս եղև վերջն արաւքունին Յունաց
յաշխա՜հ մերմէ. զի յայտահատն ոչ ևս համարձակե-
ցան սան կոխել ընդ մէջ աւերակացն Հայաստանեայց:

ՄԼՍՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

Ի ԸԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ԴՈՒՐԻՆԵԱՆ Տ

ՏԻՒՆ

ԱՃԻ Զ. Օ. Խաղաղ սկսաւ Թագաւորութիւն Ռուսի-
նեանց:

1080 Պ. Յորժամ ըմբռնեցաւ Պապիկ արքայ Հայոց՝
ազգական նորա Ռուբին Առաջին վախուցեալ գնաց
'ի գաւառն Արեւիկոյ. ուր բնակէին բազում Հայք.
յորոց ժողովեալ զարս հզօրս և կորովեա՝ իրախուսեաց
զնոսս զմեծս առնուլ 'ի Յունաց. և միաբանեալ ի
նոսս քաջս Թեանք տիրեաց քանի մի բերդից: Չեռն-
առս եղև Ռուբինի նաև Աստիլ իշխան որ վասն գաղա
և յանկարծ հասանելոյ 'ի վերայ Թշնամեացն 'ի պա-
տերազմի Պող Աստիլ անուանեցաւ: Յոյնք 'ի ամին
ժամանակի շփոթեալ 'ի զանազան պատերազմաց ոչ
կարացին զդէմ ունիլ Հայոց. ուստի և բազումք 'ի
Հայոց լուեալ զքաջութիւնս Ռուբինի՝ խոյս տուեալ
յայլ և այլ տեղեաց չորան 'ի Արեւիկա. և բազմամար-
դացաւ աշխարհն այն: Այսպէս տիրեաց Ռուբին Ար-
եւիկոյ զամս տաան և վեց և մեռաւ ի ազգադական մա-
հաւամբ:

Հ. Ո՛ր յաջորդեաց Ռուբինի Առաջնոյ:

1095 Պ. Որդի նորա Կոստանդին Ա. այր քաջ և մեծա-
խորհորդ: Սոս բազում զգուշութեամբ և զգաստու-
թեամբ սկսաւ մեծացուցանել զփոքր տէրութիւն իւր:
Յաւուրսս յայտնիկ 'ի դիմել Աստինացոց անհա-
մար բազմութեամբ 'ի վերայ Երուսաղէմի՝ Կոստան-

գին օգնական եղև նոցա առաջին կերակրուիք 'ի սէր Վր-
բիտոսական հաւատոյ, և հառ 'ի նոցանէ զպատել
Լսարեոս թեան:

Կոտանդին Լ. պայազատեալ զՀայս յամս հինգ 1100
մեռաւ. և յաջորդեաց նմ'որդի իւր Թորոս Լուսին:
Սա քաջագոյն գտեալ քան զհայր իւր մեկաց զյուրմ
պատերազմունս ընդդէմ Յունաց և հառ 'ի նոցանէ
զբազում քաղաքս, ընդ որս և զերեւելի քաղաքն զԼի-
արդաքա. և այսպէս ընդարձակեաց զտէրութիւն իւր
մինչև 'ի ծովն Սիւքերեական: Հուսկ ուրեմն Պարսիկք
և Սիւլեթացիք սկսան 'ի Հայաստան աշխարհէ յար-
հալիլ 'ի Արևիկա. բայց ընդդէմ երկուցունց սոցաե-
լին 'ի ճակատամարտ Թորոս և Գող Աստի. և բա-
զում կոտորածս արարեալ 'ի փախաւսովորեցին զնո- 1112
սա: Լիա դիմեաց Թորոս զհասարակ գելերաւ 'ի վե-
րայ Արզնիստեայ բերդի, ուր սպանաւ Վազիկ թա-
գաւոր, և եղ 'ի դարանի զարս կորովս 'ի հեռեակ
ջորացն, և ինքն 'ի ծագիլ առաւօտու մեկնեցաւ ան-
տի. իբրև նորա բացին զորունս բերդին՝ կարծելով
թէ յուսահատեցաւ Թորոս և ոչ ևս դարձցի յետս,
և անհոգութեամբ ելանէին և մտանէին. յանկարծա-
կի ելին դարանակալքն և մտեալ 'ի բերդն սուր 'ի
վերայ եդեալ կոտորեցին զորս միանգամ գան. Հայ-
սըմ ահաբեկ ժամու եհաս Թորոս հեծեալ զօրօքն և
միաբան ամանեքեան մտեալ 'ի ներքս հարին 'ի բե-
րան սրոյ զամենայն ընդդիմակացսն, կարն զերեսին
եղբարան, որք սպանին զՎազիկ, որոց հրամայեաց
Թորոս բերել առ ինքն զսուր և զզեւոսս Վազիկայ,
և մին 'ի նոցանէ զգողանի հարեալ յերեսաց Թորոսի,
ժախեաւ և ընկէց զինքն 'ի վայր յամբոցն և մեռաւ.
Իսկ զմիւսն սպան Թորոս հասն բրօք ասելով “ չէ
պատեհ զսոսա սպանանել սրով, . . ապա զերրորդն կա-
պանօք տարաւ ընդ իւր:

Թորոս մեծ իշխան Հայոց պայազատեալ զազոն
'ի Արևիկա զամս քսան և երեք վախճանեցաւ. և 'ի
տեղի նորա նստաւ եղբայր նորա Լեոն Լուսին:

Հ. Օրհնչ արժանայիշատակ գործք պատմին յա-

Լուրս իշխանութեան | Լոնի Լ. 'ի Վիլիկիա:

1123

Պ. Թեպէտ փարբ էր տեղութիւն Վիլիկիոյ. բայց ներքին թշուառութիւնքն նոյնորինակ էին, որք լինէին 'ի Թագաւորութեան Հայաստանեայց. քանզի սովորութիւն էր աղգի մերոյ կեալ ցիրկցան. ամենայն իշխանք առանձին զհոգ տանէին փան քաղաքի և ամբողջի իւրեանց հանգոյն ինքնիշխան Թագաւորի. և յորժամ կամէին՝ յայնժամ ձեռնառ լինէին Թագաւորին, ապա Թէ ոչ Թագաւորն ոչ կարէր հրամայել նոցա. Թեպէտ ոչ գոյր պապիսի օրէնք 'ի մջ աղգին, սակայն բռնութիւնք իշխանաց դեր 'ի վերոյ էին քան զօրէնս: Լ. յապիսի անկարգութեամբ անհնարին է լինել կարգաւորեալ Թագաւորութեան:

Լկա սկսաւ | Լոն Լ. գործել զքաջութիւնս տիրել քաղաքաց, զորս Թշնամիք յափշտակեալ էին. հուսկ ուրեմն հառ զՍամեստիա քաղաք, և ոտքսեցոյց զմերձակայ ազգսն յերկիւղ մեծ, որով սկսան ճանաչել զնա Թագաւոր Հայոց:

Ինդ աւուրսն լի այնտիկ քաղաքապետն Լ'նտիոքայ Պեթեին անուն նախանձեալ ընդ գործս | Լոնի, խորէութիւն կոչեաց զնա 'ի խնջոյսութեան Լ. և կապեալ զնա եդ 'ի բանտի: Սատի | Լոն 'ի նեղ անկեալ ետ Պեթեինայ զերկուս քաղաքս և Թողեալ զմի յորդոց իւրոց 'ի պատանդ արձակեցաւ:

Հուսկ յետոյ դիմեաց վերստին պատերազմաւ հառ զառեալ քաղաքն, և այնչափ տաղնապեցոյց զիշխանս | ատինացւոց, մինչ 'ի նեղ անկեալ յետս դարձուցին առնա զպատանդն և իփխանակ նորա ինքեանք ետուն զպատանդս և հաշտեցան ընդ միմեանս անբակտելի դաշամբ:

Բայց տեսեալ Յովհաննու կայսեր Պերսեոս ժէնայ զքաջագործութիւնս | Լոնի, 'ի մտի եդ նուաճել զնա. և որպէս զի մի պարտեսցի 'ի նմանէ, ժողովեաց զօրս քաղումս և մեծաւ պատրաստութեամբ խողաց 'ի Վիլիկիա: Ետես | Լոն զի իշխանք չեն միաբան ընդ իւր, և ինքն միայնակ ոչ կարէ զայնչափ բազմ

ժողովեան ունիլ զգէմ. ուստի խոյս առեալ ամրա-
ցաւ յանմատոյց լերինս: Եկն էհատ կայսրն տիրեաց
հափորէն Արիկիկոյ և աաստիկ պատերազմաւ և յորով
արիւնհեղութեամբ էառ զԱնարգարաւ և զամբոցն
Ալահայ: Այս զօրս առաքեաց զկնի Առնի, որք բը-
տեալ զնա յանձուկ հովտի շուքանտիկ պաշարեցին և
հալան զնա հանդերձ ընտանեօքն. և կայսրն տարաւ 1137
զնա ընդ իւր 'ի Կոստանդնուպօլիս. և եդ երկաթի
կապանք 'ի բանտի:

Այսն քաջութիւնն առնոց կարգաւորեալ տէ-
րութեան և անմխարանութեան նման է բոցոյ խուոյ.
որ ոչ վասն տեսութեան տայ զմիօրինակ լոյս, և ոչ
վասն ջեռուցանելոյ զկրակ:

Օկնի ամ մի կալոյ Առնի 'ի բանտի ամգ, 'ի
գութ շարժեցաւ կայսրն, Եհան զնա 'ի բանտէ և հան-
գատաբար պահէր զնա առ իւր 'ի պալատն արքունի.
Հաւուր միում 'ի գնալ կայսեր 'ի բաղանիս, Սու-
բէն որդի Առնի ընգզրկեաց զահագին տաղանն լի-
ջորով երբ և եդ առաջի կայսեր և ափշեցոյց զամ-
նեօին. բայց բազումք նախանձեալ ընդ Սուբէն ամ-
բաստան եղեալ զմամնէ՝ ստիպեցին զկայսրն կուրացու-
ցանել զնա. և նա հրամայեաց բրել զաչս նորա. որ
և մեռաւ 'ի ցաւոց անտի. իսկ զԱռն ընդ Թորոս
որդւոյն իւրոյ կրկին եդ 'ի բանտի. ուր Առն ցաւօք
և անմխիթար ողբովք մեռաւ: Կայսրն վերադին գլխ-
ցեալ 'ի Թորոս Եհան զնա 'ի բանտէ և պահեաց առ-
իւր. որ գեղեցիկ ձրիւք իւրովք հաճոյ եղև յաչսնորա:

Եւ իբրև թագաւորեաց Արա Սանուէլ կայսր,
գտեալ Թորոսի զհնար փախեալ 'ի Արիկեա. և յայտ-
նեաց զինքն քահանայի միում, որոյ առեալ տարաւ
զնա 'ի տուն իւր՝ պահեաց 'ի ծածուկ. և հուսկ առ-
բեմն յայտնեաց քանի մի իշխանաց, որք սիրով ընկա-
լան զնա, և ապա 'ի մի սիրտ և 'ի մի հոգի միացաւ 1144
եկաւ սկոտն վերադին տիրել Արիկիկոյ:

ՏՈՒՐ.

Հ. Օխարդ կարաց թորոս Բ. վերստին 'ի ձեռս բերել զիշխանութիւն հօր իւրոյ:

Պ. Սիւրբանեցոյց ընդ իւր զարս առաւել քան ըդ տասն հազար արկաբար դիմաց 'ի վերայ քաղաքացն Արիկիկոյ և տիրեաց ամենայն տեղեաց: Ասան այսու ըիկ կայսրն Արա Սանուէլ առաքեաց զԼ'նդրոնիկոս զհօր եղբօր որդի իւր բազմութիւ զօրօք ի վերայ թորոսի, պատուէր տուեալ նմա նիւն առնել զամենայն Հայս՝ բնակեալս 'ի Արիկիկա: Թորոս դեսպանս առաքեաց առ Լ'նդրոնիկոս, և ասէ “ Ես հազանգեմ կայսեր, եթէ իշխեսցէ իրաւամբ և արդարութիւն, , , բայց Լ'նդրոնիկոս ետ պատասխանի “ Լ'նդարութիւն կայսեր այս է. զի կապեցից զքեզ նովին շղթայ իւր, որով կապեցաք զհայր քոյ , , : Արտմտեալ ընդ այս թորոսի էառ զօրս իւր, եղ 'ի դարան զհետեակսն 'ի կիրճս ուղղոյն՝ ընդ որս հարկ էր անցանել Յունաց. և ինքն բազմութեամբ զօրաց եհաս 'ի վերայ նոցա 'ի յետուստ: Եյսպէս յանկարծակի ընդ մէջ առեալ զբոլոր զօրս Յունաց՝ հարին զնոսա 'ի սուր սուսերի և զկոտորած մեծ արարեալ ցրուեցին զնոսա, կալեալ զբազում իշխանս Յունաց: Ընդ այս յոյժ գառնացաւ կայսրն, և 'ի ձեռն դեսպանաց կամեցաւ գնել զիշխանս իւր 'ի թորոսէ: Եհարց թորոս ցգեպդանս “ Եթէ քանուոյ արժիցեն՝ զոր խնդրէքդ , , գեսպանքն նախ անկեալ 'ի վարանս և ապա ասեն: “ քաջ գիտէ իշխանդ մեծ, զինչ արժեն նորա, , : Պատասխանի ետ թորոս “ Եթէ ինչ արժէին նորա առաջի իմ, և ոչ իսկ վաճառէի զնոսա. հապա տուք ինձ, զոր ինչ կամիք , , : Եւ նորա վասն շանարգելոյ զիշխանս Յունաց յայս Հայոց՝ բերեալ մատուցին գանձս բազումս առաջի նորա: Հրամայեաց թորոս բաշխել զամենայն գանձսն 'ի զօրս իւր. իսկ 'ի զարմանալ գեսպանացն ընդ այս ասէ ցնոսա թորոս “ Օայդ տանեմ, զի գարձեալ ըմբռնեսցեն 'ի ձէնջ և զայլ

իշխանս, և կապանօք ամցեն առաջի իմ, , , , Յետայ-
սորիկ Սկիւթացիք զբռնեալ 'ի Յունաց երկցս յար-
ձակեցան 'ի վերայ թորոսի. բայց 'ի պարտութիւնմաւ
նեալ դարձան յետս:

Հ. Օրնչ այլ պատերազմունս արար թորոս Բ.
զինի 'ի ձեռս բերելոյ զՏերութիւնն:

Պ. 'ի սմին ժամանակի աղաւթմեցաւ Ստեփանէ
եղբայր թորոսի՝ կամելով ինքնագլուխ տիրել 'ի վե-
րայ երկրին. վասն որոյ սկսաւ գումարել զզօրս և տի-
րել քանի մի տեղեաց, նաև բազում չարիս հասոյց
Յունաց: Յոյնք դարան գործեալ նմա 'ի ճանապարհի,
յանկարծուստ դիմեցին 'ի վերայ և կարմն զնա. և կեն-
դանայն արկին յեռանդեան կաթսայ ֆուրց և այնպէս
խարշեալ սպանին:

Յայնժամ թորոս հանդերձ Սէհ եղբարբ իւրով
առ 'ի խնդրել զվրէժ 'ի Յունաց, սկսաւ առաւել
ևս պատերազմիլ ընդդէմ նոցա, անցեալ նաև 'ի Արպ-
րոս կղզի, կալեալ զբազումս 'ի Յունաց հատ զունչս
և զսկանջս նոցա և արձակեաց: Օայս լուեալ կայսեր,
և աչօք իսկ տեսեալ զընչատան՝ վառեցաւ բորբոքեցաւ
յոյժ յոյժ. և մեծաւ պատրաստութեամբ ել ինքն 'ի
վերայ թորոսի: Բայց թորոս անձնապահ լեալ 'ի
նմանէ հաշտութիւն խօսեցաւ ընդ նմա. և զինի քանի
մի ամաց վախճանեցաւ՝ կեցեալ յիշխանութեան յամս
քսան և չորս:

Հ. Ոչ յաջորդեաց թորոսի Բ. յիշխանութեան:

Պ. թորոս Բ. ունելով զորդի մի մանկահասակ՝ 1168
յանձն արար աներոյ իւրում թովմաս Պայլի, զի 'ի
հասանիլ մանկան յորբունս՝ կացուսցէ զնա յիշխա-
նութեան իւրում: Յետ զամ մի իշխելոյ թովմաս
Պայլի՝ Սէհ եղբայր թորոսի, որ 'ի վաղուց ապ-
տամբեալ նստէր առանձին 'ի Բերիա քաղաքի, առեալ
զօդնութիւն յԱփրապեանի Բերիոյ՝ եկն 'ի Ալիլիկա.
և սկսաւ պատերազմաւ վեր 'ի վայր առնել զաշխարհն:
Իբրև տեսին իշխանք Հայոց՝ լից ոչ կարեն 'ի գլուխ
ելանել ը նմա, և կամելով մեղմել զվրդովումն աշխար-
հին, կոչեալ զՍէհ կացուցին իշխան իւրեանց 'ի տե- 1169

զի թորոսի: Յայնժամ կասկածեալ թումաս Պայը
խոյս ետ չորաւ յԱնտիոք, իսկ որդին թորոսի ան
կեալ 'ի ձեռս անդգամ արանց զըռւեցաւ 'ի կենաց:

1174

Հուսկ յետոյ ՍԷՀ մատնեաց զանձն իւր յան
կարգ և յաղածի զործս, մինչև տալտկացեալ զորաց
նորա 'ի նմանէ, տպանին զնա. և 'ի տեղի նորա կա
ցուցին զՌուբէն Բ. որդի Ստեփանեայ:

Օրհարգ վարեաց Ռուբէն Բ. զիշխանութիւն իւր:

Պ. Յոյժ խոհեմութեամբ՝ քաղցրութեամբ, և եղև
օրելի՝ ամենեցուն. Սա ուշ եղևալ նորոգութեան փո
քու աշխարհի իւրոյ, էաւ զՏարսն քաղաք 'ի Յու
ծաց, 'ի սլատաճաւս որոյ թշնամացաւ ի նմա Հեթում
քաղաքապետն լամբրոնի՝ փեռայն թորոսի երկրորդի
'ի սաստկանալ ապա թշնամութեան 'ի մէջ նոցա՝ գի
ւեաց Ռուբէն զորոք հանգերձ և պաշարեաց զլամբ
րոն: Եան հնարինս մտեալ Հեթմոյ քաղաքապետի՝ զա
զաւանս գրեաց առ Պերմուռի քաղաքապետն Անտի
ոքայ, զի օգնական լիցի ինքեան. իսկ նա երկուցեալ
զի՝ օ՛ պարտեացի 'ի Ռուբենէ՝ խարդախութեամբ կո
չեաց զՌուբէն 'ի խնջոյս սեղանոյ. ուր կալեալ ապա
զայն քաջ և եգ 'ի բանտի:

Օսյս իբրև լուաւ լեռն Բ. եղբայր Ռուբենի՝
գաւանացեալ յոյժ՝ խաղաց 'ի վերայ Հեթմոյ և պա
շարեաց վերստին զլամբրոն: և այնչափ 'ի նեղ էարկ
զՀեթում, մինչև ստըժացեալ նորա խնդրեաց զհաշ
տութիւն Անտի անց գնաց լեռն և ազատեաց զՌու
բէն 'ի ձեռաց Պերմուռի. և բերեալ հաստատեաց
գնա յիշխանութեան իւրում: — Իցէ՛ թէ ազգն որ
ջայն այսպիսի գեղեցիկ մոլութեամբ գուն գործէին
կալ 'ի Թիկունս միմեանց. և զամենեսին յարժանա
ւոր փառս խորհին հասուցանել: Իւ որպէս այժմ
միաբան կրեմք զփառս անմիաբանութեանն, նոյնպէս ե
յայնժամ զպառուղ եղբայրսիրութեան 'ի միասին տն
շաշա ճաշակեալք:

Ռուբէն Բ. զամս մեռաւորան վարեալ զիշխանութի
ւն՝ հրաժարեցաւ յաշխարհէ, կացոյց 'ի տեղի իւր
զլեռն Բ. և ինքն եղև կրօնաւոր յաւիտե Պարգարգ:

Յ ԵՊ.

Հ. Օրհնշ արժանայիշատակ գործս արար Լևոն երկրորդ:

Պ. Լևոն ի. եղև պարծանք տանն Ռուբինեանց, թէ քաջութեամբ՝ թէ հանճարով և թէ բարեպաշտութեամբ: Բնդարձակեաց զտէրութիւն իւր, շինեաց զնորանոր բերդս բազումս, և զպէտպէս հիւանդանոցս հանդերձ եկամտիւք իւրեանց, զլիովին նորոգեաց զԱրաբաշար և ՚ի Տարսնայ անգր վախեաց զաթոռ իւր:

1186

Ի գիմիւ վերստին Եւրոպացւոց ՚ի վերայ Եւրոպադէմի՝ առ ՚ի կորզել զնոյն ՚ի ձեռաց այլազգեաց, առն Լևոն նպատաւատոյց եղև նոցա՝ ընդցանելով զկարևոր պէտս ուտելեաց և ընկելեաց նոցա. և այս գերապանծ գործ Լևոնի հաշակեցաւ ընդ ամենայն Եւրոպա: Օրբազլուին Լատինացւոց Փրիւսերիկոս կայսր Վերմանացւոց խոստացաւ տալ Լևոնի զպատիւ թագաւորական. բայց արագ ՚ի վերայ հասեալ օրհաօ ի մահուան՝ խոստումն նորա մնաց անկատար:

Տեսեալ Լևոնի զյաջող ընթացս գործոց իւրոց, ցանկացաւ օժանիլ թագաւոր Հայոց, ուստի գետպանս առաքեաց առ Լեւորիկոս կայսր՝ որ էր որդի Փեաեքիկոսի և առ Կելեստինոս պապն Հռոմիայ. որ և առաքեաց առ Լևոն զիտաւար և զքեզ թագ ՚ի ձեռն Անիւրայ արքեպիսկոպոսին, նոյնպէս և կայսրն ետանել առ Լևոն զգրօշակ Լուիսմանշան ընտնուան նորա. զի յառաջ քան զայս՝ նախնի թագաւորը Հայոց կրէին ՚ի նշան՝ զարծուիս, զաղաւնիս և զվիշապս: Եւ ՚ի Արաբաշարի յեկեղեցւոյ արքայն Սոփիայ Լևոն երկրորդ օծաւ թագաւոր Հայոց, ձեռամբ Վրէդոր

1188

կաթողիկոսի եղբոր որդւոյն՝ Աերախի Շնորհալոյ. և անդ խօսեցաւ Լաւրոնդային զպանծալի ատենաբանութիւն ՚ի պատիւ թագաւորին և ազգին: Լմիրապետն Տաճկաց և կայսրն Յունաց առաքելով առ Լևոն զթագ և զպարգևս ընծայից՝ պատուեցին զնա: Բարեգաշաւ Բելնց և Վերթեանցութիւնց Լևոնի առ օր

կոյսն Լստաւածածին ետուն նմա զայս ամենայն յաջողութիւնս. վասն զի յայտնապէս երևէր, զի միտք և սիրտ ամենեցուն շարժեալ էին առնել նմա զբարիս:

Հ. Օրհնէ գործաւորանի յիշատակաց արար Լեւոն երկրորդ զկնի օմման իւրոյ Թագաւոր Հայոց:

Պ. Շինեաց զկաթուղիկէ եկեղեցի մեծ յանուն սրբայ Լջմիւսի յարքայանիւս քաղաքն 'ի Սիւս. և վաճառեց զաշխարհ իւր բազմադիմի բարեկարգութիւն իբրեւ մեռաւ Թագաւորն սորա, Լեւոն վերստին էառ 'ի կնուծիւն իւր զդուստր Թագաւորին Ալիպոսի: Բնոյս զործ սորին Լեւոնի դառնացեալ Լիւրայն իկոնիոյ Վալքայուզ անուն եւ 'ի պատերազմ բազմութեամբ զօրաց ընդդէմ սորա: Եւ ընդդէմ նորա Լեւոն զօրօք իւրովք. բայց յանդգնութենէ իշխանացն զօրքն պաշարեալ պարտեցան 'ի Թշնամեաց: Իսկ Լեւոն արքայ այլովք զօրօք խաղաց լը զանխուլ ճանապարհ 'ի տէքուի Վարքայուզի և սկսաւ հիմն 'ի վերտապալել զաշխարհ նորա, մինչև ստիպեցաւ Վալքայուզ դառնալ 'ի տեղի իւր. և ապա հաշտութիւն խօսեցան ընդ իրեարս:

Երկրորդ ամին զօրաժողով լեալ եկն Լիւրայն Բերիոյ մօտ 'ի սահմանս Ալիքիկիոյ, պատգամաւորս առաքեաց առ Լեւոն տեսլով “ Թէ եկ և հնազանդ լիւր ինձ հարկատուութեամբ, ապա Թէ ոչ զուբախուծիւն զատկական տօնիցդ դարձուցից 'ի սուգ և 'ի վիշտ անտանելի, ,: Լեւոն 'ի ձեռն լրտեսաց զառաջնն ծանեալ զգալ Լիւրայն և զառաքելն առինքն քալաք ամս, վասն այսորիկ զերկուս յերևելի իշխանաց իւրոց առաքեաց ընդ առաջ նոցա համղել զնոսա 'ի հաշտութիւն. իսկ ինքն սուեալ զզօրսն յանկարծ հաս 'ի վերայ Թշնամեացն, եհար զնոսա սաստիկ յոյժ, և հաղիւ զերծաւ ամիրայն քանի մի արամբք. ապա Լեւոն առեալ զամենայն աւար բանակին, զմրանա, զգորշակս դարձաւ յաշխարհ իւր, և առ ամն միոյ գետոյ ետ կարգել զաւարսն ամենայն. և հրամայեաց ապա ամել առ ինքն գոեոպանսն: Իբրեւ տեսին նոքա զարհուրեցան և անկան յոտս Բագաւորին, աղաչեցին զէթ իւր. նայել 'ի կեանս լըրեանց: Լեւոն մարդասիրութեամբ

իւրով արձակեաց զնոսա՝ ի խաղաղութիւն յանձնելով՝ առել Ամիրային՝ «Թէ զոր ինչ հարկ ինքն ՚ի Առնէ տենչայր պահանջել, զնոյն այժմ՝ Առն յինքնէ պահանջել կամի», :

Յետ այսորիկ Առն տեսեալ զսորամանկութիւնս Ատինաց, զայրոցաւ արդար իրաւամբք ՚ի վերայ նոցա վասն ՚ի Վրիստոս հաւատոյն յարուցանելոյ զսառովութիւն մեծ. և բազմեցս ազգ արարեալ նոցա՝ իբրեւ ետես զն ոչ կամին կալ անդուր, արտաքս վարեաց զառնեւորին զնոսա ՚ի տէրութենէ իւրմէ. և զիշխանս նոցա կապանօք եղ ՚ի բանտի : Եւ թէպէտ բազում աղաչանս մատուցին Ատինք, զի տացէ ինքեանց հրամանս վերստին դառնալ ՚ի Վիլիկիս, բայց ոչ եղև հնաք. այլ ՚ի սպառ անգոսնեաց զնոսա : Եւ ինքն Առն երթալով երթայր և զօրանայր փառօք յիշխանութեան իւրում. և ՚ի վերջոյ մեռաւ բարեպաշտութեամբ զինի թագաւորելոյն լէ ամենայն ամս երեւուն և չորս :

§ Ծ.Գ.

Զ. Ո՞վ յաջորդեաց Առնի երկրորդի :

Պ. Որովհետեւ Առն ոչ ունէր զարձեւ դաւակ ըստ յանձնարարութեան նորա բազմեցուցին ՚ի գահ արքայահայն Օլալէլ դուստրնորա : Բայց ՚ի ցեղէն Ռուբինեանց ոմն Ռուբէն անուն յարուցեալ ՚ի մօտ ունէր թագաւորել : Յայնժամ Արստանդին՝ երկրորդ Օլալէլ թագուհւոյ դիմեաց ՚ի վերոյ նորա, կալա զնա և եղ ՚ի բանտի. անդ մեռաւ Ռուբէն հանդերձ օգնական արամբք իւրովք : Եղա իշխանք ժողովեցան ՚ի միասին և պահեցին զՕլալէլ թագուհի լէ փիլեպոս անուն իշխանի միոյ՝ որ ՚ի մօրէ էր Հայկհանայոյն միաբանեցան իշխանք ազգիս մերոյ. բայց ՚ի գործոց նոցա յայտ իսկ էր. զի դարձեալ անմիաբանութեւն էր ՚ի միտս նոցա : Օլալէն՝ որ ՚ի ցեղէն Ռուբինեանց, սպանին ՚ի բանտի. և զօտարոտի ոմն՝ աստղադէին ՚ի թագաւոր իւրեանց հաստատեցին : Օլնի

տուղ ինչ աւուրց ինքեանք ևս ծանեան, զի անմտու
Թիւն էր՝ զոր արարին։ Սառն զի Փիլիպպոս զինի եր-
կու ամաց ձեռն էարկ աւարել զհարստութիւնս քա-
ղաքին յԱնտիոք։ Ընդ այս զայրացեալ իշխանաց կա-
լան զՓիլիպպոս և եղին ՚ի բանտի, ուրանօր և մե-
ռաւ։ Եւ ապա զՕսպէլ ետուն ՚ի կ ութիւն Հեթ-
մոյ որդւոյ Աստտանդնի իշխանի, որ էր ՚ի ցեղէն Լւր-
շակունեաց։

Հ. Օխանդ վարեաց Հեթում առաջին զԹագաւո-
րութիւն իւր։

1224 Պ. Հեթում Թագաւոր միաբանեալ ընդ Օսպէլ
Թագուհւոյ և ընդ Աստտանդնի իշխանի՝ սկսան զար-
դարել զտէրութիւնն։ մանաւանդ ՚ի մասին բարեպաշ-
տութեան և քրիստոնէութեան։ և զամս բազումս այս-
պէս խաղաղութեամբ պաշտպանեցին զԱրիկեցիս, Թէ-
պէտ և Հայաստան հիմն ՚ի վեր տապալելը ՚ի Թա-
թարաց և ՚ի Աղիւթացւոց։

Հ. Օլնչ մնաս գործեցին Աղիւթացիք ՚ի Հայաս-
տան ՚ի ժամանակս Հեթմոյ Լ. և զխանդ օգնեաց Հե-
թում Հայաստանեայց։

1233 Պ. Չարմաղան զօրավար Աղիւթացւոց եկն վերստին
պաշարեաց զԼնի քաղաք։ յորմէ անկաւ ՚ի քաղաքն
սոլ աստիկ, և զինի շարաշար պատերազմաց իբրեւ ե-
կին առ նա կէսք քաղաքացւոց։ Չարմաղան վասն կե-
ցակրեցոյ զնս՝ խռոնեաց լէ դօրս իւր, և յետոյ յան-
կարծ հրամայեաց կոտորել զամենեւին։ Ստին ապա
՚ի քաղաքն. և բնց ՚ի աղայոց՝ ՚ի կանանց և յարհե-
տաւորաց սպանին զամենեւին։

1239 Տեսեալ Հեթմոյ զարիս Աղիւթացւոց, և զահի
հարեալ զի սլ՝ յառաջեցեն ՚ի շարիս, վասն որոյ բա-
զում ընծայիւք զգետաւանս առաքեաց առ նոսա, և խոս-
տացաւ հնազանդիլ իշխանաց նոցա։

Յետ երկուց ամաց զինի մահուան Օսպէլ Թա-
թագուհւոյ Թագաւորն Հեթում անձամբ անձին չո-
քաւ ՚ի Թաթարաստան, աղաչել զՍանգոյ խանն՝
զի Թեթեացուցէ զնեղութիւնս Հայաստանի։ Խոսն
մեծաւ պատուով ընկաւաւ զնա. և ՚ի միտին եղին

զգալն մտերմութեան, և 'ի դառնալն իւր տարաւ զհրա-
ման առ դործակալն թաթարաց, զի մի' ևս տանջեա-
ցեն զՀայս: և ինքն ընդ որ հանց' եզիտ զմեծ պա-
տիւս, և զինի վեշտասան ամաց եհաս յաթոռ իւր:
Իայց վասն իրացս պատգիկ ամիրայն Իկոնիոյ թշա-
մացաւ ընդ նմա. Հեթում յաղթեաց նմա, և զբազում
տեղիս կորցեաց 'ի ձեռաց նորա, դարձայց յետս ամօ-
թալոյ:

Սոստանդին իշխան] ամբոնի' որ էր քեռի Հեթ-
մոյ, ապստամբեալ միացաւ ընդ ամիրային Իկոնիոյ:
Իբրեւ լուաւ զայս Հեթում' գիմեաց զօրօք 'ի վերայ
նորա, և Թիբեայ ամենայն տեղեաց նորա բաց 'ի] ամբ-
րոն բերդէ: Սոստանդին 'ի նեղ անկեալ յօժարեցաւ
խօսիլ զհաշտութիւն, բայց Հեթմոյ ոչ հաւատացեալ
բանից նորա. յորժամ յերիս և 'ի չորս նուագս ար-
համարհեաց զդեռպանս նորա, Սոստանդին 'ի ծածուկ
փախեաւ 'ի բերդէն, գնացեալ հառ զգորս յիշխանէն
Իկոնիոյ՝ յանկարծ յարձակեցաւ 'ի վերայ երկրին Հեթ-
մոյ և զբազում միասոս գործեաց, և յոլովս գերեալ
ընծայեաց Տաճիկ գորաց: Հեթում որչափ մարթինչ
էր՝ զօրաժողով լեալ եւ ընդդէմ՝ Սոստանդին՝ հար
և ցրուեաց զգորս նորա: և զնա իսկ փախոյց 'ի] ամբ-
րոն, և անդ պաշարեալ եկաց մնաց Սոստանդին մինչև
ցօր մահուան իւրոյ: Սոյն այս Հեթում բազումն օդ-
նեաց և խաչակիր զօրաց:

§ ԵԵ.

Հ. Հեթում Լ. կարաց խաղաղութեամբ թագա-
ւորել մինչև ցօր փախճանի իւրոյ:

Պ. Հեթում Լ. որչափ խոհեմութեամբ և զգու-
շութեամբ գուն գործէր խափանել զառիթս խռովու-
թեան, այնչափ ևս նորանոր խռովութիւնք 'ի վեր ե-
լանէին ընդդէմ նորա:

Փնդուխտար ամիրայն Եգիպտացւոց առեալ
զԵրուսաղէմ, յաղթեալ թաթարաց, պատգամս ա-
ռաքեաց ան Հեթում՝ զի զընդ իշխանութեամբ իւ-

բով նուաճեալ քաղաքսն Եգիպտացոց յետս դարձուցէ: Իբրեւ Հեթում ոչ անապ բանից նորա, աւելով այնք յառաջ ընդ մերով էին իշխանութեամբ. յայնժամ Բմիրայն յանկարծակի զօրս շատս առաքեաց 'ի Աիլիկիա, հիմն 'ի վեր տապալել զաշխարհն զայն: Հեթում յանդիման կացոյց զերկուս երգիս իւր ըստ Լեւոն և զԹորոս առ 'ի միել զպատերազմն. և ինքն ճնարով չոքաւ առնուլ զօգնութիւն 'ի Աիլիթացոց:

1266 'ի սմին պատերազմի չարաչար յարժեցան Հայք. և յորժամ կրկին զօրաժողով լեալ սկսան հարկանել և յարժել. Թորոս վերաւորեալ անկաւ 'ի մարտի անդ. իսկ Լեւոն հանդերձ քանի մի իշխանօք մատնութեամբ պաշարեցաւ և անկաւ 'ի ձեռն Թշնամեաց: Յայնժամ Թշնամիք գլխովին զաղատութիւն ստացեալ քակտեցին, աւերեցին զարկս կողմանս Աիլիկիոյ. և յառաջ խաղացեալ եկին նուաճեցին զԱիս. կողոպտեցին զայն, և զքառառսուսն հազար հոգիս գերի առեալ՝ դարձան յետս.

Յետ այսորիկ եհաս Հեթում զօրօք Թաթարաց, և եգիտ զերկիր իւր դարձուցեալ անապատ. զզօրսն յետս դարձոյց և ինքն սկսաւ ողբալ զնախնածատ բնութիւն աղբի իւրոյ: — Գորով տակաւին 'ի մէջ Թշնամեաց, զարիս յառաջ եկեալս յանախարանութենէ և յարհաւմարհելոյ զմիմեանս՝ հազարիցս առաջի աչաց ունելով, փոխանակ զդուշութեամբ պաշտպանելոյ միմեանց՝ ինքեանք անձամբ անձին լինին առաջին Թշնամի իւրեանց:

Իսկ բարեպաշտ արքայն Հեթում անկեալ 'ի սուգ մեծ, լայր հանապազ 'ի տուէ և 'ի գիշերի 'ի վերայ Թշնառութեան աղւին, ևս և 'ի վերայ գերի վարելոցն. յորոց մի ևս սրգի իւր էր. բայց զանխուլ. զի մի յայտ լիցի իշխանացն՝ որք ուրախ էին ընդ ըմբռնումն Լեւոնի: Սակայն կամելով զնոսա ևս 'ի դուր շարժել, յաւուր ջրօրհնեաց իբրեւ Ժողովեցան ամենայն իշխանք 'ի միասին, եհարց զնոսա Հեթում՝ « Բեհայն իշխանք եկեալ են ասոք, . . . իբրեւ ասացին « Այո՛, . . . « Ո՛րք են, ասաց, ասա Թորոս և Լեւոն արքայք գիտն, . . . յոքոց եհան՝ և ասէ. « Ո՛հ որդեանք իմ՝ որ

գեղեցիկ հասկերէի, անուի յետ յիշի որդեգրէի իմ, և դուք չե-
րեւիք 'ի մէջի. մերդ 'ի փերդ-էի-ն և մի-դր 'ի տո-ր, . .
ապա սկսաւ ողբալ 'ի վերայ նոցա, և այնպէս մինչ
ամենեքեան սկսան ըսլ և ողբալ, և եղև օրն այն՝ օր
ագոյ:

Այա խորհուրդ արարեալ իշխանացն դ. Հեթ-
մայ՝ մեծամեծ պատաքազօք հրեշտակս առաքեցին առ
Ամիրայն, զի ազատեցէ զԱլեոն. յայնժամ խնդրա-
նօք ամիրայնին՝ Հեթում զաղգտկան նորա Աղուր ա-
նուն ազատեալ 'ի ձեռաց թաթարաց՝ դարձայց առ
նա. և փոխարէն նորա ընկալու զԱլեոն յետ կարց
նոցա զամ մի 'ի բանտի:

Հեթում թագաւորեալ յամս քառասուն և
հինգ, հրաժարեալ յաշխարհէ առանձնացաւ 'ի վանս
Վրազարդ. եղև կրօնաւոր մինչև ցօր մահուանն. և 'ի
տեղի իւր կացոյց թագաւոր զԱլեոն զորդի իւր:

Հ. Օխարդ վարեաց Ալեոն երբորդ քթագաւորու
թիւն իւր:

Պ. Յորչափ ժամանակս ոչ գոյր յաղդի մերում
կարգաւորեալ էր թուոթիւն, և ոչ փոփոխութիւննա-
խանձոտ բնութեանն անմաթ ձր ընդերկար կալ 'ի
հանդստութեան: Արովհետև զինի քանի միոյ ամաց
մեռաւ Հեթում, Ալեոն արար կոծ մեծ 'ի վերայ
նորա. քաջ գիտելով զարամտութիւնս իշխանաց ընդ-
դէմ իւր. և դուշակելով զարիւն՝ որք հանդերձեալ
էին գալ 'ի վերայ Ալիքիկոյ. մինչ նաև Արանն թա-
թարաց և այլ ամիրայք հրեշտակս առաքեցին առնա
առ 'ի մխիթարել: Հուսկ ապա Ալեոն Վ. օծաւ թա-
գաւոր, եդ զաթոռ իւր 'ի Տարսոն՝ և ձեռն էարկնո-
րոգել զամենայն կողմանս: Արամելով տորա զառաջ
առնուլ հանդերձեալ չարեաց երաց զգարոցս. զամե-
նայն յօրինեալ և զթարգմանեալ մատենանս 'ի նախ-
նեաց ետ նորոգ գրել. և տարածեաց ընդ ամենայն տե-
ղիս. զի ընթերցցին, յաւել զառձիկս զօրացն, շինեաց
զաղքատանոցս, և դառատ ողորմութիւնս բաշխէր ա-
մենեցուն, բայց ամենայն ինչ եղև անօգուտ. անհիմն
շինուած ոչ տոկայ նորոգութեան: Այսպէս հաղև

Հաղ կարաց զքանի մի ամս կեալ 'ի Հանդստութեան։ Սկսան ապա իշխանք խորհել զապստամբութիւն յինքնէ։ Կամելով իւրաքանչիւրոց ընել ինքնագլուխ և ինքնիշխան։ Սուտի լեոն Գ. նուաճեաց զամենեւին զնոսա. հառ 'ի ձեռաց ղիշխանութիւնսնոցա. բայցնոքա տռաւել ևս դառնացեալ ընդ այս' չորսն առ Փրն տուխտար և զրդռեցին զնա ընդդէմ լեոնի, նա ևս հառ ընդ իւր զԱրաբացիս, ղԹուրքմէնս յարձակեցաւ յանկարծակի 'ի վերայ Արիկիոյ։ Թագաւորն ամբացաւ յանմատոյց տեղիս. ուստի թշնամիք առանց իրիք արգելանաց' արեամբ ողողեցին զընդր զերկիրն' և արարին անապատ ամայի. զբաց տեղիս սւերեցին, մտեալ 'ի Տարսոն կողոպտեցին զայն. բայց ոչ կարացին առնուլ զԱիս և զայլ քանի մի ամուր բերդս։

Օրնի սուղ ինչ ժամանակի վերստին դարձաբարեալ Արիկայացւոց գիմեցին 'ի Արիկիա. իբրև լուաւ զայս լեոն' տեսեալ թէ Թագոստեամբ ոչ ինչ վճարի գումարեաց զզօրս իւր' բաժանեաց 'ի վեց գունդս, զմին հառ ինքն, ղերկսորդն ետ 'ի ձեռս հօրեղբօր իւրոյ ճերուհւոյն Աբասայ' որ քաղարապետն էր, և զայլսն եղ 'ի դարանս շուրջանակի. և 'ի ժամ գումարտին հասին 'ի վերայ ամենայն զօրքն Հայոց 'ի սուր առեսերի մաշեցին զամենեւին և 'ի բաց վանեցին։ Արկուցեալ ամիրային հաշտութիւն խօսեցաւ ընդ լեոնի, հաստատեաց ընդ նմա զգաշն սիրոյ։ Ի սմին ամի նաև ամիրայն Իկանիոյ երիցս արշաւեաց 'ի Արիկիա. և 'ի պարտութիւն մատնեալ յերեսաց լեոնի դարձաւ կոր 'ի գլուխ։ Ընդ այս ժամանակս այլ և այլ ապստամբք և թշնամիք չորից կողմանց զահի հարեալ արարին ըզհաշտութիւն ընդ լեոնի։

1288

Աւ եղև 'ի հանգարտիլ լեոնի յարտաքին սլատերաղմաց հասին 'ի վերայ նորա ազգի ազգի ձախորդութիւնք, զի 'ի նոյն աւուրս մեռան երկու զուակք նորա — Աբահա և դուստր իւր Ղաշոյ անուն, ինքն ևս կրեաց զբառն հիւանդութիւնս։ Անկաւ ապս ժանտախա յաշխարհն Արիկիոյ յորմէ բազուիք մեռան։ Այլ լեոն զամենայն հնարս իւր 'ի կիր արկվան

օգտի և բարօրութեան հայրենեաց մերոց մինչև վոխե-
ցաւ 'ի կենաց աստի յետ թագաւորելոյն զամս տասն
և ինն:

§ Ծ. Գ.

Հ. Ո՛Ղ թագաւորեաց 'ի տեղե ի Լոնի Գ. 'ի վե-
րոյ Հայոց:

Գ. Սեդի նորա Հեթում երրորդ, բայց ոչ կամե- 1289
ցաւ թագ 'ի գլուխ դնել և օճանիլ թագաւոր. այլ
առաւել զկրօնաւորի քան թէ զաշխարհականի կեանս
վարէր յիշխանութեան իւրում:

Յաւուրսս այսոսիկ Մելք Լշրաֆ ամիրայն Լ- 1293
գիպտոսի եկն բաղնիթեամբ զօրաց և հառ զՀռոմ
կլա քաղաք. արեամբ ներկեաց զաշխարհն զայն. հըր-
ձիգ արար, կողոպտեաց զամենայն ինչո. և զբազումս
'ի գերութիւն վարեաց՝ ընդ որս և զՍտեփաննոս կա-
թողեկոս հանգերձ աջովն սրբայն Սուսաւորէի: Բայց
պատժեցաւ նա յարդար բարկութենէն Լշրաֆոյ. ան-
կաւ սպարիկ հիւանդութիւն 'ի սահմանս նորա և մահ-
անհնարին. և ինքն ևս 'ի պատճառս խռովութեան
սպանաւ: Յաջորդն նորա զարհուրեալ յահէ աստի՝
զամենայն գերիս՝ զսուրբ Լ. քն և զամենայն սպասս դար-
ձոյց յետս. և արար զհաշտութիւն ընդ Հեթմոյ:

Հեթում Գ. զկնի չորս ամաց հրաժարեալ
յաշխարհէ՝ առանձնացաւ 'ի վանս, և 'ի տեղե իւր
կացոյց թագաւոր զԹորոս երրորդ՝ զեղբայր իւր. բայց
Թորոս և իշխանք՝ առանց խորհրդոց Հեթմոյ ոչ առ-
նէին զգործ ինչ:

Մի 'ի քեց սոցա Լ. բլուն անուն տուաւ 'ի կը-
նութիւն եղբօր արքային Ախարոսի. իսկ միւսն՝ որ Սա-
րիամ կոչուր, ամուսնացաւ ընդ Միքայէլ որդւոյ կայ-
սեր Լշրաֆիկոսի:

Թորոս Գ. յետ թագաւորելոյն զամս երկու,
հրաժարեալ 'ի փայելութենէ աշխարհի՝ դաքձոյց բռ-
նաբաբ անդրէն 'ի Հեթում զթագաւորութիւն իւր:
Յայնմ ժամանակի Սարիամ Այսորուհի հրաւիրեաց

եղեղբարս իւր զԹորոս և զՀեթում առ ինքն . և սոցա պալատս գտեալ գնացին 'ի Կոստանդնուպօլսո . յանձն արարեալ զաշխարհն 'ի խնամս եղբօր իւրեանց Սմբատայ .

1296

'ի սմին ժամանակի Սմբատ յանկուցեալ զսիրտըս համարէն իշխանաց, զի թագաւորեցուցեն զինքն, նշխարէս և համարեաց 'ի նոյն զՎրիզոր կաթողիկոս, խոստանալով նմա կատարել զամենայն, զոր կամէր . և օծաւ 'ի նմանէ վառօր թագաւոր չայոց 'ի Սիւ . գրեաց ապա թուղթ առ պապն Հռօմէայ և ընկալաւ 'ի նմանէ զգիր օրհնութեան . գնաց և ապ' Վաշանխան մեծամեծ պատարագօք և ընծայիւք և հաստատեաց նախա զթագաւորութիւն իւր :

Լնագան ուրեմն դարձ արարեալ Հեթմոյ և Թորոսի 'ի Կոստանդնուպօլսոյ հասին 'ի Կիլիկիա . որոց ընդդէմ ելեալ Սմբատայ 'ի բաց վանեաց զնոսա . Լույորժամ նոցա զարմացեալ և վշտացեալ դիմէին առ Վաշանխան, խաղաց 'ի վերայ նոցա Սմբատ . և կալեալ զերկոսին ևս եղ 'ի բանաթ . և յետ բանի մի աւուրց սպան զԹորոս, և խաւարեցոյց զբոս Հեթմոյ :

1298

Կոստանդին, միս եղբայր Սմբատայ՝ դառնացեալ ընդ այս անողորմ գործ նորա, ժողովեալ արսկորովիս, դիմեաց 'ի վերայ նորա . բաժք թեք բաժաց հարին և հարան, և յետ բազում նախճիրս արեան գործելոյ՝ Կոստանդին յաղթօղ հանդիտացաւ . կալեալ զՍմբատեա 'ի բանաթ . յետ տիրելոյ նորա ամս իրր երկու . և ազատեալ զՀեթում 'ի բանաթ՝ հանգոյց զնա 'ի տառապանաց նորա . և ինքն թագաւորեաց : Լու եղև յետ այսօրիկ իբրև բացանաչք Հեթմոյ սրանչելեօք 'ի տեառնէ . ոքոխացեալ յոյժ ամենեցուն՝ խորհեցան վերապին թագաւորեցուցանել զնա . ընդայս դժկամակեալ Կոստանդեայ սկսաւ աղմուկ մեծ յարուցանել . ուստի Հեթում հնարիւք իմն ձեռքաւառ արարեալ զԿոստան և զՍմբատ առաքեաց առ կայսրն . և անդմեաւն :

1300

'ի հանգչել գոյզն ինչ Հեթմոյ բազմիցս յար-

'ի հանգչել գոյզն ինչ Հեթմոյ բազմիցս յար-

Հակեցան 'ի վերայ նորա Եգիպտացիք և ի կայանացիք. բայց Հեթում միշտ յաղթեաց նոցա: Հուսկ ուրեմն 'ի ոսպառ ձանձրացեալ Հեթում 'ի Թագաւորութենէն, և ինքն եղեալ կուսակրօն, զեղբորորդի իւր զ] Լոն լծարոսեան սղեգբեաց ինքեան, և Թագաւորեցոյց 'ի տեղի իւր. և ինքն հռչեցաւ Թագաւորահայր:

1305

ՅՆՈՒՆ.

Հ. Օրհնէ սորժանայիշատակ անցք անցին 'ի Ժամանակս ի Լոնի չորրորդի:

Պ ի Լոն Պ. գործով քաջ և խոհեմ գուն գործեաց պահել 'ի խաղաղութեան զազգ իւր, Թեպէտ և Հեթում Թագաւորահայրն նստէր 'ի վանս. բայց միշտ օժանդակ լինէր նմա 'ի խորհուրդս և 'ի գործս:

Յաւուրս սորոտ տեսեալ Պարիգորի կաթողիկոսի Լիւաւորեցոյ զաշխարհն Արեւիկոյ 'ի խաղաղութեան, հաճեցաւ առնել ժողով և լիտել զքանի մի ծէսս՝ յարմարեցուցանել ընդ ի տալինացոց: Յայնժամ Թագաւորն յորդորանօք նորա հրաման եհան ժողով գումարել 'ի Սիս. ուր եկին քանի մի եպիսկոպոսոնք 'ի Հայաստանեայց և սահմանեցին զինն կանոնս վասն ծիսաւիտութեան: Սասն այսորիկ յարեաւ 'ի միջազին ազնուի մեծ և խռովութիւնս յոյժ. և մինչեցայն վայր սաստկացաւ ատելութիւնն. մինչև ոմանք յաւազաց չորան առ Պիղար իշնան Աթաթարաց զրգբեցին զնա ընդդէմ Թագաւորին. որ իւրեւ օգնականն Հայոց մերձ 'ի Արեւիկա բնակէր. բայց այսպիսի առթիւ ազնիւ կալեալ մնայր: Ուստի յաւուր միում հրաւիրեաց առ ինքն դաւաճանութեամբ զ] Լոն և զԹագաւորահայր նորա իւր 'ի խորհուրդ վասն իրէք գործոց: Իբրեւ եհաս Թագաւորն հանգերձ քառասուն մեծաւ մեծօք, Պիղար նախ կեղծուպատիր մեծարանօք ընկալաւ զնոսա. և ապա զամենեւին ընդ սուր անցոյց:

1308

Օ այսպիսի Թուառութեամբ լցեալ պատմութիւն եթէ օտար ազգի ոմն բնութեւնուցու, գուցէ միայն խղճահարեալ ցաւեսցի 'ի վերայ ազգի մերոյ. բայց

եթէ մեր ևս կամովն զօգուտ ազդին՝ ջանասցուք մար-
զել զմանկունս մեր ՚ի կրթութեան. վասն զի անկրթ-
թութիւնն է ծայրագոյն չոր և քան զամենեւին ողբալի:

Հ. Ո՞ր թագաւորեաց ՚ի վերայ Հայոց յետ մահու-
ան Լեւոնի Պ.:

Պ. () շին հօր եղբայր Լեւոնի իբրեւ լուաւ զամենայն
անգլամութիւնս Պիղարի՝ շուտափոյթ գնաց ՚ի Սիս-
քաղաք. հասն ընդ իւր զմնացեալ իշխանոն և զարքու-
նի զօրսն դիմաց ՚ի վերայ նորա, և վստեալ գնա ՚ի
Կիլիկիոյ՝ ինքն կալաւ զթագաւորութիւնն:

Ետ ուղղելոյ () շնի զգիրծս թագաւորութեան
իւրոյ սկսաւ ապարդնագատել զեկեղեցականս ՚ի պա-
հել զհանոնս ժողովոյն Սոյոյ. յորմէ միւսանգամ բոր-
բորեցան վրդովմունք մահաբերք ՚ի մէջ ազդին:

1309 Ետ քանի մի ամբռոյ մեռաւ թագաւորն () շ-
նի. ապա () շն արար զինամութիւն ընդ Եւրոպա-
ցոց. և ՚ի նոցունց խնդրեաց զօգնական զօրս ընդդէմ
անհաւատից: Բայց մինչդեռ ակն ունէր () շն ձեռն-
տռուութեան նոցա. ամիրայն Եգիպտոսի՝ Ասաըր անուն
յարձակեցաւ ՚ի վերայ () շնի ութեաման հազար այ-
րուճիովք. () շն անյոյս մնացեալ ՚ի մարդկոյն նպառ-
աւից սպաւինեցաւ Քիստուած, և երկու հարիւր կա-
րովն զօրօք յանկարծմամբ անկեալ ՚ի վերայ բանակի
թշնամեացն, եհար և կոտորեաց ՚ի նոցանէ ոգիս իբր
վեց հազար. և զմահաւորս ՚ի գլխաւորաց նոցա ձեռքակալ
արս քեալ դարձաւ յետս:

՚ի յաջորդ ամին մեռաւ () շն թագաւորեալ զամս
երկոտասան. յանձն արար իշխանացն՝ զի թագաւորե-
ցուցեն զԼեւոն Ե. որ էր երկուսասան ամեայ:

ՏՆՈՒՆ

Հ. Օրհնդ եղև թշուառութիւն Հայոց ՚ի ժա-
մանակս Լեւոնի հինգերորդի:

Պ Ո՞չ միայն չեղև ինչ ճար. այլ և գործովք անո-
1320 զորմութեան Լեւոն Ե. շարժեաց զՔիստուած ՚ի բար-
ժ

կութիւն յիւր վերայ, և սկսաւ 'ի միասին ընդադգին խորասոյզ լինիլ 'ի Թշուառութիւնս. մինչև 'ի ցաւոց արտի իւրոյ չև հասեալ յարբունս իւր մեռաւ:

Ի կոնի հինգերորդի Թագաւորահայր եղև () շին պայլ մեծ իշխան, առնելով 'ի կնութիւն իւր զմօրու նորա զՅովհաննա, որ էր Լատին աղջաւ, և զդուստր իւր ետ 'ի կնութիւն Ի կոնի Լ. ապա ձեռնհարկ կոր գաւորել զերկիրն: Բայց Լատինք դժկամակ լեալ ընդ այսպիսի գործ () շնի զրգոցին զիշխանս Հայոց ընդդէմ նորա:

Տեսեալ () շնի պայլի զարուծիւնսնոցա դիմաց 'ի վերայ Տիւրոսի՝ եհար զքաղաքն: Սուլթանն Եգիպտոսի՝ որ այսպիսի առթի սպասէր, իբրև լուաւ Թէ կայ շփոթ 'ի Աիլիկիա, արձակեաց զօր բազում 'ի վերայ Հայոց: Եայնժամ Կոստանդին սպարապետ եղբայր () շնի եւ ընդդէմ՝ յաղծեաց նոցա նաև այլ և այլ Թշնամեաց: Բայց նորա վերստին ժողովեցին ըզ. զօրս, և եկեալ առին զՓայաս ծովեզերեայ քաղաք, կոտորեցին զբազումս. և ապա սփռեալ 'ի Աիլիկիա՝ վեր 'ի վայր արարին զայն և դարձան:

Եւսեկնեցան Հայք 'ի Լատինս յորդորանօք պլապին, բայց որովհետև Լատինք խորամանկութեամբ ոչ ձեռնտու եղեն սոցա, Հայք չարի ևս հանդիպեցան. քանզի Սուլթանն Եգիպտոսի իբրև լուաւ Թէ՝ Հայք ապստան եղեն 'ի Լատինս ունիլ զդէմ ինքեան, յայնժամ զրգոցեաց զԹաթարս և զՌուքս, որք սկսան մի զինի միոյ խաղալ 'ի Աիլիկիա ջարդել, գերմիւլ և հիմն 'ի վեր տապալել զաշխարհն զայն. զբազումս նահատակեցին, և զայլս վարեցին 'ի գերութիւն: Իսկ Հայք՝ ամրացեալք յանմատոյց տեղիս, փոխանակ ի Թշնամիս մարտնչելոյ ընդ միմեանս կըռուէին, և 'ի միմեանց վանէին: Տեսեալ Ի կոնի Լ. զի անհնարին է զերծանիլ 'ի Թշնամեաց՝ աղաչեաց զԵպիսկոպիթ Թագաւորն Թաթարաց, հառ 'ի նմանէ զքսան հազար զօրս օգնականս. և հաշտեցաւ ընդ Սուլթանին, միջնորդութիւն Թագաւորին Թաթարաց:

Իբրև պարտասեցան արտաքին թշնամիք արձա-
կել 'ի Հայս. յայնժամ սկսան Հայք 'ի միջև իւ-
րեանց զթշնամութիւնս յարուցանել : Ի Լոն թագա-
ւոր թշնամացեալ ընդ պայլ () ընի 'առաքեաց զօրս 'ի
վերայ նորա և ըմբռնեալ զ() ըն և զՊոտոսանդին եզ-
բայր նորա ետ սպանանել զնստա. յետ սակաւու-
տպան զթագուհի իւր զգուտոր () ընի Պայլ . և էառ-
իւր 'ի կնութիւն 'ի Լատինաց զգուտոր արքային Սի-
կիլիոյ. և զայլ անպիտան արս հասցոյց մեծ ի իշխանու-
թեան : — Այն թագաւորին այնմիկ, որ անիրաւ ա-
րեամբ արատաւորէ զթագաւորութիւն իւր :

Ինդ այն աւուրս վերստին հնչեցաւ համբաւ .
Թէ Եւրոպացիք պատրաստին դիմել յԱրեւելոյ Օւ-
հի հարեալ Սուլդանին և կարծելով Թէ Հայք են
պատճառ յարձակմանց նոցա, զօրս գումարեալ դար-
ձեալ առաքեաց 'ի Արիկիա 'իսպառ բնաջինջ առ-
նել զՀայս : Ի Լոն հրեշտակս առաքեաց առ Սուլ-
դանն՝ խնդրեաց 'ի նմանէ զհաշտութիւն . և ցայն
վայր 'ի նեղ անկաւ՝ մինչև երդմամբ խոստացաւ ոչ
ևս ունիլ զթգթակցութիւն ընդ Արեւմտեան ազգաց,
Իայց յորժամ ըմբռնեցաւ Թուրքին Ի Լոնի, որ առ
Եւրոպացիս. դարձեալ վերստին դիմեցին Եգիպտա-
ցիք 'ի Արիկիա. և հիմն 'ի վեր տապալեցին զաշխար-
հըն՝ զայն : Սուլաւ անկաւ մեծ խռովութիւն ի մէջ
իշխանաց և եպիսկոպոսաց Հայոց. որք հակաճառէին՝
Թէ կարելի 'է արգեօք կարճել 'իսպառ զթգթակցու-
թիւնս ընդ Եւրոպացոց :

1353

Սեռաւ Ի Լոն Ե. թագաւորեալ ամս քսան և
մի, գրեթէ 'ի չի՛ք դարձաւ ընդ նմա և թագաւորու-
թիւն Հայոց :

ՏՆՈՒԹ.

Հ. Ո՞վ թագաւորեաց զնի Ի Լոնի Ե. 'ի Արիկիա.
Գ. Օ կարգ պատմութեանն վասն ցաւարտ հասու-
ցանելոյ միայն գրեմբ զայս պատմութիւնն, ապա Թէ
հչ. զայսպիսի թշուառութիւնս պատմելով՝ տիրտ մար-

գոյ խռովի Յետ մահուան ի ևնի նստաւ Թագաւոր 1342
 Յովհաննէս Պայլ 'ի հօրէ լատին՝ այր խռովարար և
 անարգութեամբ հայոց, փոխեաց զբոլոր կարգս ար-
 քունի և ձեռն հարկ այլ ևայլ անկարգութեանց,
 Յետ այսպէս Թագաւորելոյ զամ' մի սպանին զնա, և
 հրաւիրեցին զեղբայր նորա Վուխտան 'ի Թագաւորել,
 Զ. Վախտ. փորեաց Վուխտան զԹագաւորութիւն
 իւր.

Պ. Յաւուրս այսր Վուխտանի դարձեալ սկսան 1343
 օտար ազգք յարձակիլ 'ի Արիկիա, վասն որոյ Վուխ-
 տան խոյս ետ և ամբացաւ 'ի բերդ մի, և երկրին մնա-
 ցեալ անտերունչ դռնկոխ եղև Թշնամեաց: Իշխանք
 հայոց անձնապահ եղեն յանմատչել տեղիս, իսկ մը-
 նացեալ ժողովուրդքն զժամ պատեհ գտեալ կռուէին
 վասն 'ի Վրխտան հաւատոց: Յորժամ Թշնամիք դար-
 ձան յետս, Վուխտան սկսաւ բռնադատել զամենե-
 ւին վարիլ օրինօք լատինաց, ընդ որ զայրացեալ իշ-
 խանաց հայոց սպանին զնա՝ յետ կալոյ յիշխանութեան
 ամս երկու:

Զ. Ո՛ր յաջորդեաց 'ի Թագաւորութեան յետ
 սպանման Վուխտանի:

Պ. Կոստանդին Ղ. 'ի հօրէ լատին յաջորդեաց 1345
 նմա, բայց գորով այր խոհական և զգաստ ջանացաւ 'ի
 խաղաղութեան պահել զազգն:

Լ. զգ եղև ամիրային Եգիպտոսի՝ Թէ Կոստան-
 դին առնէ զԹղթակցութիւն ընդ Եւրոպացոց և կար-
 ծելով Թէ յորժամ հայք 'ի սպառ ջնջեսցին, Եւ-
 րոպացիք ևս դադարելոց են յարձակմանց յԱրեւել,
 ուստի յամենայն կողմանց զորս գումարեալ եկն 'ի
 Արիկիա, իսկ Կոստանդին՝ առեալ 'ի Թիկունս իւր
 զարտաքին իշխանս՝ խաղաց ընդ առաջ ամիրային ե-
 հար և վանեաց զնոսս յերկրէն Արիկիոյ, Թէպէտ և
 յինքեանց բազումք անկան 'ի մարտին, բայց յետ այ-
 նորիկ դոյզն ինչ խաղաղացաւ աշխարհն, մնչև մեռաւ
 Կոստանդին Ղ., Թագաւորեալ յամս տասն և ութ.

Հ. Յետ մահուան Կոստանդնի 'Կ. զիարդ եղև աշխարհն Կիլիկիոյ:

1363 Պ. 'Ի մեռանիլ Կոստանդնի 'Կ. մեայ արժուութեան Հայոց պարագ զերկեամ' մի. և օր թօրէ անհետանայր նշան տէրութեանն 'ի Կիլիկիա. քան զի իշխանք Հայոց ոչ ևս կամէին ունիլ Թագաւոր 'ի ցեղէ Կոստանդնի. յինքեանց ևս Թագաւոր կացուցանել զոք ոչ իշխէին. վասն զի ոչ ոք յիշխանաց յանձն առնոյր խոնարհեցուցանել զգլուխ իւր ազաջի այլում իշխանի: Եւ իշխանն այն՝ որ պարտէր հասանիլ մեծի իշխանութեան, այնչափ ևս հպարտանայր 'ի վերայ ընտրութեան իւրոյ. մինչ 'ի մտի դնէր զայլ իշխանակիցս իւր զօրէն գերոյ վաստակեցուցանել. և Թէպէտ ընտրեի մեծ իշխանն զխտիցէր զչափ իւր. բայց այլքն մեծ նախատինս համարէին ինքեանց, զի ոմն յազգայնոց իւրեանց հանձարեղ և խոհեմ Թուրքի քան զինքեանս: Եւ այս և առաջին պատճառ վնասուց և կործանման ազգիս մերոյ:

1365 Եւ այսպէս անտերունչ մնացեալ աշխարհին Կիլիկիոյ ամս երկու ազաւել քան զառաւել կոխան լինէր յասպատակութենէ Թշնամեաց, մինչև ապա ընտրեցին Թագաւոր զԼեւոն վեցերորդ 'ի ցեղէ նախկին արքայից՝ օր էր այր բարեպաշտ, քաղցրաբարոյ և իմաստուն. բայց անմիաբանութիւնն այնպիս տիրեալ էր ազգին՝ զի անմարտէր զգէմ ունիլ. վասն զի միտք Հայոց բաշմաց ոչ այլ ինչ էին, եթէ ոչ ջնջել զազգս իւրեանց. և բազումք զՀայ յորջորջումն իւրեանց աւարդանս վարկանէին ինքեանց. զի զՀայս կոչէին արս բիրտս, սոպոս և անպիտանս. այսպէս այլոց ևս տային հաւատալ բանից իւրեանց: Եւ զոմք ևս կամեալով պաշտպանել զՀայս կամք և յօժարութեամբ ընդդէմ այլոց գործէին զարութիւնս. մանաւանդ ընդդէմ Բատինացոց: Եւ որովհետեւ վիճելով 'ի վերայ ծխից՝ ակսան ևս և անարգել զառաւելութիւն և զպապի Հռոմայ, կարծելով Թէ նոքա անարգեն զսուրբ Եւսաւորէն մեր, ինքեանք ևս անարգէին զեկեղեցին նոցա առ 'ի խնդրելոյ զվրէժս: Եւ այսպէս Հայք բաց 'ի

քաղաքական Թշուառութեանց սկսան անկանիլ 'ի հոգևոր Թշուառութիւն. և 'ի սպառ մերժեցին զմիաբանութիւնս ընդ խորինաց:

Եւտ քանի մի ամաց Թագաւորելոյ ի Լեոնի Օ. Եգիպտացի զօրք յարձակեցան 'ի Ալիլիկա. ջարդեցին, 1371
կրտսրեցին զարս ոչ ստկաւս. յաւար առեալ զամենայն գոյս արարին զԱլիլիկա անշէն անասաւ, ուստի անկաւ սով սպստիկ:

Ի Լեոն արքայ զգէմ կալաւ Թշնամեաց քանի մի արամբ, և յետ քաղում կոտորածս առնելոյ վերաւորեալ 'ի Թշնամեաց փոխեաւ անկաւ յամուր գղեակ մի. և կացեալ անդ Թագուն զամս երկու՝ ոչ ումբ երևեցաւ, մինչև խորհին իշխանքն զայլ ոք Թագաւորեցուցանել 'ի տեղի նորա:

Օհնի երկուց ամաց 'ի վերայ անցելոց վերստին 1374
Իշթեֆ Շապան սուլդան Եգիպտոսի եկն անթիւ զօրք 'ի Ալիլիկա. յայնժամ Թագաւորն փախուցեալ անկաւ յամուր գղեակն Սապանոյ: Ետ քաղում աւերածութիւնս գործելոյ Թշնամեացն՝ եկին ապա և պաշարեցին զՍապան բերդ զամսաւ ինն. մինչև յուսահատեալ Թագաւորին՝ անձնատուր եղև Թշնամեացն 'ի 1375 Թուականին Վրիստոսի:

Եւ յարիս ի Լեոն Օ. Թագաւորեալ զամս երկու տասն 'ի վերայ ողորմելի ազգին Թշուառութեամբ. ապա կապանօք 'ի կրկին շղթայս՝ գերի գնաց Եգիպտոս. և անդ եկաց 'ի բանտի զամս եւթն. ոչ յանձնէաւ զուրացութիւն հաւատոյ: Բայց յետ մահու Իշթեֆ սուլդանին խնդրանօք արքային Սապանոյ՝ Սուլդանն Սէլէ Սալիհ արձակեաց զնա 'ի կապանաց բանտից:

Գ Կ.

Զ. Ի Լեոն Օ. կարաց վերստին Թագաւորել 'ի վերայ Հայոց յետ ազատելոյն 'ի բանտէ Եգիպտոսի:

Պ. Յոյս Թագաւորութեան ի Լեոնի Օ. զհնի ե 1382
լանելոյ 'ի բանտէն՝ այնպէս էր, որպէս եթէ տուն և բնակարան ումբ հրկիզեալ դարձցի 'ի մօտիւր՝ ինքն

ևս յօժարեսցի երթալ բնակիլ 'ի վերայ կրակոտ աւերակաց: Սա՛ն զի ոչ գոյր քաղաք մնացեալ անքակտելի 'ի Սիւղկիա: և ոչ ժողովուրդք, զի մարդաշատ քաղաքն եղևն անշէն անապատաք: Իսկ մնացեալ սակաւածիւ աղքատ գիւղականք էին հարստահարեալք 'ի Թշնամեաց, որք զինի կորուսանելոյ զՏէրութիւնն, զքաղաքս և զհարստութիւնս իւրեանց, բոլորովն անկորուստ պահեցին զանմարանութիւնս և զհաւառակասիրութիւնս: Օայս ամենայն տեսեալ Լեւոնի արքայի եթող զաշխարհս մեր, չորաւ Արքուստէմ յուխտ գերեզմանի Փրկչին. և անդ Թողեալ զԹագուհին և զգլուտը իւր, ինքն զնաց 'ի Հռովմ. անտի էանց 'ի Սպանիա, յԻնգղիա և իբրև դարձաւ 'ի Վաղղիա կիսեաց 'ի 1393 Թուականին Քրիստոսի 'ի 19 Նոյեմբերի զվախճան կենաց իւրոց՝ անդ 'ի Փարիզ քաղաքի 'ի հառակի վաթսուն ամազ, և Թաղեցաւ յեկեղեցւոյ վանացն Սեղեստինեանց. ուր և մինչև ցայտօր կայ և մեայ անջնջելի հոյակապ և փառաւոր գերեզման նորա հանդերձ տապանազրովք իւրովք:

Հ. Օխորդ եղև ազգ մեր յետ բառնալոյ տէրութեան Հայոց:

1387 Պ. Ի ժամանակս կործանելոյ տէրութեան Սիւղկիոյ զօրացեալ էր երևելի բռնաւորն Լանկեթամուրթաւաւոր Լոզքէկ կոչեցեալ Թաթարաց. սահլին 'ի վեր կործանեալ զայլ յոլով աշխարհս եմուտ 'ի Հայաստան. և զյորդ նախճիրս արեան գործեալ ջարդեալ կործանեաց զքաղաքս և զգիւղս ոչ սակաւս. անց 'ի փոքրն Լոխա աւերեաց զքաղաքս շատս. բայց զարիսն՝ զորս գործեաց 'ի վերայ Սեբաստիա քաղաքի, չկարէ որ լսել առանց սարսափելոյ. և զբազում գերիս և զաւարս առեալ 'ի Հայոց տարաւ 'ի Խորասան:

Օսմանէ ասեմ թէ՛ որչափ մատենան եզիտ յաշխարհին Հայոց և Պարսից տարաւ 'ի Սմրղանդ և ետ յաշտարակ մի մեծ. և սպառնացաւ պատիժս պատուհասի, զի մի որ հանցէ անտի գիր ինչ. միայն հրամայեաց եթէ կամացի որ ընթեռնուլ 'ի զրոց անտի, մոցէ 'ի ներքս և 'ի սուգ ժամանակի ընթերցեալ ելցէ արտաքս:

Ի ժամանակս արշաւանաց ԼանկԺամուրի 'ի Հայաստան՝ իշխան ոմն 'ի Տաճկաց Սէլը (Օմարա- նուն 'ի գրգռութենէ Հայոց սղան զԹէհրանոս կա- 1395 Թողիկոս. և զայլ վեշտաւան ազատ իշխանն Հայոց՝ մնացեալս 'ի Վիլիկիա ընդ սուր անցոյց և ինքն ևս սպանաւ յԼ'միրայէն Եգիպտոսի:

Բնդ այն ժամանակս բազում մարդիկ մատնե- 1403 ցին զանձինս 'ի սուր և 'ի մահ վան 'ի Քրիստոս սուրբ հաւատոյ: Բայց բազումք ևս ամբողջ գիւղօք դարձան 'ի կրօն Տաճկաց. զի աղատեցեն 'ի մահ ուանէ և 'ի Թշուառութեանց:

Յաւուրս այսորիկ սկսաւ ծաղիլ իշխան Հա- յոց քայն Պելզինէ Ուսպելեանց:

Հ. Օրնչ կարեւոր գիտելք գոն վասն Պելզինէի Ուսպելեանց:

Պ. Պելզինէ իշխան Ուսպելեանց տերէր 'ի վերին 1437 կողմն աշխարհին Սիւնեաց. և մարդասիրաբար խնամէր զընդ իշխանութեամբ իւրով եղեալ Հայո. և որք միան- զամ փախուցեալ յիշխանութենէ ամիրային Քանքէլունի գային յերկիր նորա՝ սիրով ընկնելալ պաշտօնն ի- նէր նոցա: Բայց 'ի մշ աւերակաց մի եզակեան ծաղիկ ոչ կարէ ազատ կեալ յանդորրու: Բնդ այն սկսաւ նախանձիլ արքայն Սրաց, և կտակածեալ Թէ գուցէ՝ Ժողովեցին առ նա աղգ Հայոց, որ 'ի Սրաստան. ուստի գտեալ զմի ոմն 'ի Հայոց Լ'մադին անուն որ էր ծանօթ և ընտանի Պելզինեայ, յանձն արար նմա սպանանել զնա: Լ'մադին գոյն ինչ արժաթոյ աղա- քաւ անարգեաց զբարեկամութիւնս, և առ ոտն հա- րեալ զսուրբ հաւատն՝ արքոյց Պելզինէի գլխոյն մա- հու. Թէպէտ Պելզինէ զգաց 'ի վերջոյ զայն, բայց ոչ գտեալ զհնար ազատութեան մեռաւ: Իսկ զանօրէնն Լ'մադին՝ կոչեալ Հայոց ծայրահատուր արարին յառից 1438 և 'ի ձեռաց: Բայց անօրէն մատնիչք՝ միշտ ըստ գործոց իւրեանց գտեալ են և գտանեն զարդար վրէժս 'ի տեառնէ. բայց ողբալի է այն, զի գործեալ չարու- Թեանց նոցա դարման ոչ ևս մատուցանի, աղգն 'ի սկզբանէ մինչև ցայսօր 'ի ձեռն ազգատեաց մատնչաց

Եհտս ցոյն ողորմելի գերութիւնս իայց չարք 'ի պատուհասից նախորդաց իւրեանց ոչ զգաստանան. նա ոչ երբեք ազգն ևս մարթանայ բանալ զաշս իւր 'ի Թշուառութեանց:

1453 Եւտ այսորիկ մնացեալ Հայք բոլորովն կորուսեալ զընակութիւնս, սկսան ցրուիլ 'ի չորս կողմանաւ աշխարհիս. Եւ իբրեւ Ֆեթիհ սուլտան Սէհէմէ տէառ զՍոստանդնուպօլիս, բերեալ ք իւր աստիւծանտի զյոգնաթիւ Հայս բնակեցոյց անդ. և կարգեաց գլուխ և առաջնորդ Հայոց՝ եղելոյ 'ի Տունապօտան և 'ի փոքրն Նիսա զՅովակիմ եպիսկոպոս. և արքունի հրովարտեալս յորջրջեաց գնա Պատրիարք Հայոց. Հ. Օխարդ եղև վիճակ Հայոց յետ առմանն Սոստանդնուպօլսոյ:

Պ. Օկնի անկանելոյ ազգի մերոյ 'ի գերութիւն. բնց 'ի Թշուառութեանց և 'ի շնչատառութեանց ոչ այլ ինչ պատմի վասն նորա. Բնդ ժամանակս ինչ ա-

1552 ռաջին Հաճեամազ արքայ Պարսից արար զսրածութիւնս և զնորանոր աւերութիւնս շատս 'ի Հայաստան:

1583 Տիրեցին ապա յամանցիք 'ի վերայ Հայաստանի և ծանրացուցեալ հարկս 'ի վերայ Հայոց՝ տանջանք և հարկապահանջութեամբ հասուցին զամենեւին զնոսա մինչև ցդուռն մահուան. և բնց յայլեայլ Թշնամեաց, անպակաս յարձակելոյ 'ի Հայաստան՝ Հաճաբաս Թագաւոր Պարսից ել 'ի պատերազմ ընդդէմ յամանցեաց՝ վերստին ճապաղէս արեան գործելով տիւրեաց համայն Հայաստանեայց:

Հ. Օկնչ արար Հաճաբաս յետ տիրելոյ Հայաստանի:

1604 Պ. Հաճաբաս զվերջին բաժակ բարկութեան Լ. սուլտանի Թալիսաց 'ի Հայաստան. վասն զի Սղաւ օղլու յաման փաշայ խաղաց զօրօք բազմօք ընդդէմ նորա. ուստի Հաճաբաս՝ զահի հարեալ խորհեցաւ առնել զՀայաստան անշն անապատ. զի փաշայն մի կարացի գալ ընդ առաջ. հրամայեաց Ժողովիլ զամենայն բնակիչս Հայաստանի, և հրձիգ արարեալ զամենայն տեղիս դարձոյց 'ի մոխիր, ընդ որս զամենայն

Համբարս ցորենոյ, գինւոյ և այլոց պիտոյից : Իժամ
կատարման արքունի հրամանին, ուրախի թշուառու
թիւնք, անօրէնութիւնք և արիւնհեղութիւնք անցին
ընդ Հայո. մեզ անմարթէ զայնա ընդ գրչաւ արկա-
նել և բանիւ բերանոյ պատմել : Հապճեպ տագնա- 1605
պաւ ժողովեցին զամենեւին 'ի գաշտն Արարատայ և
անցուցին յայնկոյ ընդ գեան Արաքս անլսելի անպատ-
մելի եղեւնագործութեամբ. զբազումս հոսեալ 'ի ջուր,
զոմանա 'ի մահ մատնեալ և զանկատ մնացեալս ածին
'ի Պարսկաստան : Ուր Հայք հնոյ թուղայի շինեցին
զնորն թուղայ :

Հ. Օրնչ ինչ պատմի զելնանէ Ղաւթի Սիւ-
նեաց 'ի վերջին դարս գերութեան Հայոց :

Պ. Ի բռնանալ այլազգեաց եղելոց 'ի կողմանաւ 1724
խարհին Սիւնեաց և Արցախոյ յարեալ Ղաւթի Սիւ-
նի՝ այր խոհական և քաջաբազուկ. որ յաղթեալ յոգ-
նախումբ թշնամեաց շինեաց զամուր բերդ մի 'ի գիւղն
Հալիձոր. և ժողովեալ 'ի Հայոց արս կորովիս կա-
ցոյց 'ի վերայ նոցա սպարապետ զԱխթար զւրյր ան-
պարտելի, և մղեալ բազում պատերազմունս զամսջորս
'ի սպառ ջնջեաց յաշխարհէ անտի Սիւնեաց և Ար-
ցախոյ զամենայն թշնամիս : Բայց յորժամ այլազգիք
գումարտակ զօրաց արարեալ յարձակեցան 'ի վերայ
Ղաւթի, յայնժամ զահի հարեալ Հայոց, որք ընդ
Ղաւթի էին միաբան, թողին զնա յարեցան ընդ
այլազգիս և մնաց Ղաւթի տան և եւթն արամբք :
Հայնժամ եկին առնա Սելիք Փարսադան և տէր Ա-
ւետիք քանի մի արամբք. և եղև թիւ ամենեցուն նոցա
չորեք հարիւր յիսուն և երեք : Ապա Ղաւթի արար
զմեծ յաղթութիւնս ընդ դէմ թշնամեաց, հազել կա-
թոց միաբան պահել զընդ իւր յարեալ զօրսն : Բայց
մարեալ զելնանութիւն իւր ընդ ամենայն ամս վեց՝
մեռաւ. և 'ի տեղն նորա կացուցին զԱխթար, ու-
կայն ոչ միաբանեալ ընդ նմա հուսկ ուրեմն մատնե-
ցին 'ի ձեռս թշնամեաց. ինքեանք ևս մատնեցան և ցե-
րուցան եղեն 'ի սպառ. իսկ 'ի նջել Ախթարայ ու-
րեք՝ ոմանք 'ի Հայոց հարին զնա հրացանիւ և սպա-

նին զայրն զօրաւոր :

1730

Օպսու ժամանակաւ յաշխարհին Ուտեացւոց զօրանայր մեծ իշխանն Յովհաննէս, և տիրեալ նուաճէր ընդ իւրե զոչ սակաւ տեղիս. սակայն նա ևս ոչ կարացեալ 'ի գլուխ հանել զգիտաւորութիւն իւր, Թողեալ զքաղաք իւր 'ի ձեռս այլազգեաց՝ խոյս ետ մեկնեցաւ և գնաց յԱշտարխան :

1736

Յաւուրս յայտոսիկ զօրացեալ յիշխանութեան իւրում Թահմազ Ղուլի խան (Նաբիբ Դահ) եղև արքայ Պարսից և բազում չարիս հասոյց ամենայն ազգաց և ազանց, մանաւանդ Հայոց :

Հ. Այս ժամ յորպիսում վիճակի գտանի ազգ Հայոց :

Պ. Ազգ մեր զինի կորուսանելոյ զամ իշխանութիւնս անկորուստ պահեաց առինքն իւրե զսրբազան աւանդ զՀիմարիտ կրօնասիրութիւն իւր առ Աստուած և զանշոյր հաւատարմութիւնս առ ամենայն Տէրութիւնս, ընդ որոյ եմուտ հովանաւորութեամբ : Այլ թէպէտ մեծ իշխանութիւն ազգիս մնաց միայն պատիւ Վաթուգիոսութեան և Պատրիարքութեան. սակայն 'ի մէջ ամենայն տէրութեան յորս պանդխտեցան ազգ մեր : յամենայն ժամանակի յայտնեցան և յաշխարհականաց անձինք երեւելիք ըստ պատուոյ՝ ըստ ուսման և թէ լը մեծամեծ պաշտման : Իսկ յուսումնական մասին Ազգ մեր ըստ բնական իւրում հանճարոյ գերազանցեալ քան զամենայն անկիրթ սահմանակիցս իւր ցանկալ Տեառն Շնորհօք օր լը օրէ հասանիլ 'ի կարգս բարեկիրթ ազանց. որում յայտնի ապացոյց են հոյակապ և մասնաւոր Ուսումնարանք, Տպագրատունք, ուսում նախանք Բնկերութիւնք և այլք :

ԳԻՏԵՒ ԻՐ

ՏԿԼ.

Հ. Օլե²ն² մասնաւոր պարծանս ունի ազգ մեր
առաջի այլոց ազգաց:

Պ. Լաւճին պարծանք ազգի մերոյ այս է, զի տեղի
դրախտին Լաւմայ է 'ի մէջ Հայաստանի, որպէս և
բնդունեն օտար ազգք, և չորեքին դեպք դրախտին մին-
չև ցայսօր ոռոգանեն զՀայաստան. այսինքն Տիգրիս,
Եփրատ, Ճորոխ՝ որ է Փիսոն և Երատի՝ որ է Գեհոն:

Երկրորդ՝ տապան նահապետին՝ Նոյի հանգեալ
'ի գլուխ լերին Սասեաց 'ի գաւառ Լարատայ. և
Նոյ և կին իւր բնակեցան 'ի Հայաստան և անդԹա-
ղեցան. և մինչև ցարդ յանուն նոցա կոչին քանի մե-
տեղիք Հայաստանի. զոր օրինակ՝ Եախիջեան, Լաւո-
յոան, Սաբանդ, Լեւոնի կամ Լեւուռի, Եպատ
կամ Եյապատ:

Երրորդ բարբառ Հայոց գորով լեզու Նոյի է
լեզու նախահօրն Լաւմայ. որպէս բազում հաւանա-
կան պատճառօք ապացուցանի:

Չորրորդ՝ ազգ մեր նախ քան զամենայն ազգս
բնկալաւ զՄիջիտոնէութիւնն, և յաւուրս Լըգարու
Թագաւորի ի նմա հաւատաց յԼիտուածութիւն Բը-
րիստոսի:

Հինգերորդ՝ զինի պատմութեան Լբրայեցոց
'ի մերայ երկրի քան զամենայն հին և ամբողջ պատ-
մութիւն կարէ համարել Պատմութիւնն Հայոց:

Հ. Եղե²ն այնպիսի արք յազգէ Հայոց, որք ար-
տարոյ Հայաստանի հռչակեցան երևելի սնուամբ:

Պ. Լարտաբոյ Հայաստանի բազումք եղեն՝ որք յա-
մենայն արհեստս և 'ի գիտութիւնս գերապանծ երևե-
ցան: Լիտ միայն յիշեսցուք զնոսա՝ որք սակս խոհե-
մութեան հանձարոյ և քաջութեան եղին մինչև կայսր

Յունաց, որպէս կայորն Մօրիկ, որ արար զբազում յաղթութիւնս ընդդէմ Պարսից: — Սժէժ՝ որ վասն արժանաւորութեան իւրոյ ընտրեցաւ կայսր Ալիլիւնոյ, թէպէտ և սուղ ինչ կարաց վայելել զայն իշխանութիւն: — Սարգան և Արշաւիր՝ որք 'ի պատճառս քաջ և արի զօրավարուեց՝ 'ի զօրաց իւրեանց կարգեցան կայսերք: — Ի Լոն Արծրունի՝ որ զբազում յաղթութիւնս արար ընդդէմ Իււղարաց, բայց պատկերամարտութեամբ իւրով եղև ատելի ամենեցուն և 'ի մահմանեցաւ: — Սասիլ Արշակունի՝ որ եղև ականաւոր և երեւի յամենայն գործս, և հանձարով իւրով ընդերկար ժամանակս կառավարեալ զտէրութիւնն՝ յանձնեաց ապա զկայսերութիւնն որդւոյ իւրում Ի Լոնի, որ գլով քաջ մարդեալ յուսմունս կոչեցաւ Իմաստասէր: — Ի Լոնի Իմաստասիրի յաջորդեաց որդի նորա Կոստանդին Պերիէռութէն, որ ոչ ընդերկար կաց վարել զկայսերութիւնն, վասն զի Թունաւորեցաւ յորդւոյ իւրմէ 'ի Ռոմանոսէ: — Ռոմանոս վասն անդորր վարելոյ զկայսերութիւնն զինի 'ի մահմանելոյ զհայր իւր արտաքսեաց 'ի կայսերական պալատէն և զմայր իւր, և բռնութեամբ վարեաց զքոյր իւր 'ի վանս, և ինքն այսպիսի չարագործութեամբ զամս չորս վարեալ զկայսերութիւն մեռաւ: — Կայսր Յովհաննէս Չմիկիք՝ որ գլով որդի հայոց, զարգացեալ 'ի Կոստանդնուպօլիս, և վասն հանձարոյ մտացն եղև կայսր Յունաց:

Երեսն պատրիկ զօրավար Յուսպիանոսի կայսեր, թէպէտ ոչ եղև կայսր. սակայն յոյժ գերապանծ հանդիսացաւ քաջութեամբ իւրով և պատերազմական հնարիւք. մանաւանդ յորժամ գնացեալ էր յԻտալիա 'ի մարտ ընդդէմ Վօթացոց:

Զ. Օլիւնչ է պատճառն, զի ընդհանրապէս չէ մտեալ ազգային փոյթ 'ի սիրտս նմ ազգակցաց մերոց:

Պ. 'Ի փորձոյ յայտ է, զի մանկունք 'ի աղայութենէ անտի զոր ինչ սկզբունս ուսանին 'ի ծնողաց իւրեանց, զնոյն առնեն ինքեանց բնութիւն. և վերջին ուսմամբ ոչ կարեն փոխել զբնական սկզբունս՝ ուսեալս

ի ծնողաց: Այսպէս աշտարակ տեսանեմք, զի ազգք՝ որք անձնապահ լինելով՝ ի թշնամեաց. և միաբանեալ ի միմեանս սկիզբն արարեալ են պաշտպանել զերեսարս. ցուցեալ են ի միջի իւրեանց զազգասիրութիւն և զմիաբանութիւն: Վասնզի միշտ ի բերանս ծնողաց առաջի որդւոց յեղեղին աշտարակ բանք, « պաշտպանեացուք զազգ մեր..... զի մի յաբթեցուք յառարաբեաց..... վասն ազգի ծնեալ եմք.... զո՛հ լիցուք ազգին և այլն: Այս սկիզբն եթէ միանգամ տպաւորեցի ի միտս մանկանց, անկարելի է թէ նորա միաբանեցին ընդ այլ ազգս առ ի ընդ դէմ կալ ազգի իւրեանց. կամ արհամարհեցեն զհամազգի մեծամեծս:

Իսկ ազգ մեր որովհետեւ զայսպիսի սկիզբն չի առեալ, այլ ի մէջ Հայաստանի զինի ելից Նոյի՝ ի տապանէն, իւրաքանչիւրք սկսեալ են յայլ և այլ տեղիս բնակիլ. մինչ եկն Հայկ և սկսաւ պաշտպանել զնոսա. ուստի ոչ երբէք այս գրգիռն մտեալ է ի միտս ծնողաց — թէ վասն ազգի ծնեալ եմք ... և ինքեան ևս համարել զմիւսան դիպեալ միում ազգակցաց:

Իւ մի ոչ ասիցէ, թէ սկիզբն այնչափ հին ժամանակաց զե՞նչ վերաբերութիւնս ունի ընդ այժմեան դարու արանց: Այո՛ ունի՝ վասն զի աւանդութիւն այդպիսի սովորութեանց որդւոց յորդիս մնայ անջնջելի:

Հ. Այժմ զե՞նչ հնար կարէ լինել յառաջանալոյ ազգի մերոյ.

Պ, Թէպէտ կարծիք է ամենեցուն, թէ շատ դժուար է այսուհետեւ յառաջանալն ազգի մերոյ. բայց որպէս հրամայէ Աստուած — Ծանալ գործել, զոր ինչ կարեմք, և լինել պատճառ պայծառութեան ազգին. չեմ այլ ինչ հնար, բայց եթէ վասն կրթութեան մանկանց սիրելի ազգի մերոյ՝ բանալ զգալոցս. և գլխաւոր վախճան նոա դնել մարդել զմանկունս ի բարեպաշտութեան և տպաւորել ի միտս նոցա զբանի մի կարեւոր սկզբունս: Իւ

Ա. Իւրաքանչիւրք գո՛ւն գործեսցէ իրկել զհոգի իւր, և պարտական լիցի ճանաչել զճշմարիտ և զսուրբ

Ը. Ունիցի զայս սկիզբն՝ Թէ պարտէ ամենեցուն
գոհ լինել զվիճակէ իւրեանց, և ջանալ որչափ կարէ
յառաջ ընթանալ առանց փաստու այլոց:

Գ. Մանայցէ զի այլք հաստատուն կացցեն 'ի
պատուի իւրեանց, գիտելով Թէ և ինքն նովաւ պա-
տուոյ և փառաց հասանելոցէ:

Դ. Օգուտ ազգի իւրոյ քան զամենայն ինչ
գերապանծ վարկանիցի, գիտելով՝ զի Թէ ինքն միայն
փառաւորեսցի, և ազգն ստոր մնասցէ. փառք և պա-
տիւ իւր առաջի այլոց ոչինչ է. վասն զի օտար ազգք
նախ յաբգեն զմարդիկ յանուն ազգի իւրոյ. նոյնպէս
և նախատեն:

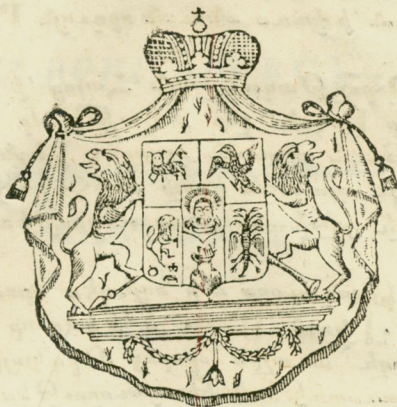
Ե. Վանիցէ Թէ յոյժ վատթար է անմիաբանու-
թիւնն. յորժամ բազումք միաբանին և կամին առնել
զգործ ինչ, Թէ և ընդգէժ՝ կոմաց իւրոց, լռեսցէ և
միաբանեսցի. քանզի Թէ ամենայն բք հետեւեսցի կար-
ծեաց իւրոց, Թէ և լաւագոյն լինիցի այն. աւելայն ան-
միաբանութեամբ 'ի դերե ելանէ. և բազմիցս կարծի-
քն՝ որ բարւոք համարի մարդոյ, մոլորեցուցանէ զնա:

Զ. Օր ինչ գիտել բարւոքէ, մի անհոգ լիցի.
եթէ կարէ՝ ուսցի. վասն զի նովաւ զհարծեալն իմա-
նայ, և զբազում օգուտս անտի քաղէ:

Է. Օր ինչ օգտակար բան ինքն գիտէ, ջանա-
գիր լիցի այլոց ուսուցանել, զի ամենեքեան ուսցին.
քանզի նովաւ եղեալ օգուտն ինքեան ևս համարի:

'ի վերայ այս եօթն սկզբանց բազում հանձա-
րեզ մտածութեամբ արժան է հաստատել զմանկունս.
և յայնժամ ազգն 'ի կարճապէս միջոցի առնէ զբա-
զում յառաջադիմութիւնս:

Гербъ Гайканскихъ Царей.

ՅԵՒԵԼՈՒՆՈՒ

Հ. Որպիսի՞ էին դրօշք թագաւորաց Հայոց:

Պ. Որպէս յայտնի վկայեն համայն Պատմարանք մեր. Լ. յառաջին ժամանակս դրօշ թագաւորուն ազգիս էր Եփեսոսի շէնքի. զի յորժամ քաջն Տիգրան Լ. սպան զԼճգահակ արքայ Սարաց սեփհականեաց ինքեան զդրօշ շէնքի ունելով՝ ի բերանի զոտ-բերնայրի:

Բ. Յորժամ Լըշակունիք միահեծան թագաւորեցին՝ ի վերայ Հայոց, քաջութեամբ հռչակեալ ի մրցմունս մարտի, և բարեկարգութիւն պայծառացուցեալ զթագաւորութիւն Հայաստանի սեփհականեցին զԼըճի՝ ի նշան դրօշակի իւրեանց:

Գ. Լաւջին քրիստոնեայ արքայն մեր Լ. Բգար Լըշամեան զինի հաւատարմն ի Վրիստոս և ընդունելոյն ի նմանէ զկենդանագիր պատկերն ի կիր հարկ զպատկեր Վրիստոսի՝ յարբունի դրօշ իւրում ի նշան սիրոյ Վրիստոսի:

Դ. Վաշայաղմն Տրդատ յետ ընդունելոյ ըզ Վրիստոնէութիւն և զինի ի սպառ բառնալոյ յազ-

գէն զկապալառութիւն պատկերացոյց 'ի դրօշակի իւրում զՎահան 'ի փառս անուան որդւոյն Նստուծոյ գաւառն կոչեցելոյ:

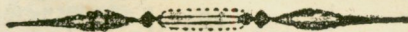
Եւ 'Արօշ Թագաւորացն Հայոց 'ի ցեղէն Ռուբինեանց էր Նշան. զոր քաջութեամբ իւրով և ըյարմարութեան անուանն ստացաւ Եւն Ռ. 'ի կայսերացն: Եւ այս նշան դրօշի սեփհականեալ մնաց 'ի Հայո մինչև ցլախան Թագաւորութեանս Արիկեցւոց:

Օ. Թագաւորք մեր նոյնպէս պատկերացուցին 'ի դրօշակի զՎահան Ման 'ի կատար լերին զԿապան Նշան. որ եղև առաջին օրորոց մարդկային տոհմի և վայր սկզբնաւորութեան Թագաւորութեան Հայոց:

ԿԼԻԳ

ԹՎԳՆՈՐԵՑ ԵՒ ԻՇԽԱՆԵՆՑ

ՀԱՅ ԿԼԱՌՈՒՆԵՐ

Եթե նախ քան չհիշուի :

2107 Հայկ	1289 Կար
2026 Երանանկ	1285 Գառակ
1980 Երանայի	1267 Հրանտ Լ.
1940 Եմանի	1242 Բաճակ
1908 Գեղամ	1217 Գղակ
1850 Հարմա	1197 Հորոյ
1827 Երամ	1194 Օարմայր
1769 Երայ	1180 Երարչ Բ
1743 Կարդոս	1137 Պերճ Լ.
1725 Երաշտան	1102 Երբուն
1662 Պարէտ	1075 Պերճ Բ
1612 Երբակ	1035 Բազուն
1568 Օաւան	985 Հոյ
1531 Փառնակ Լ.	941 Յուակ
1478 Սուր	910 Եմակ Բ.
1433 Հաւանակ	883 Կայակ
1403 Սաշտակ	838 Փառնաւազ Լ.
1381 Հայկակ Լ.	805 Փառնակ Բ
1365 Եմակ Լ.	765 Սկայորդէ
1349 Եռակ	746 Պարոյր
1332 Եաւարչ Լ.	700 Հրաշխայ
1326 Երոյր	678 Փառնաւազ Բ
1302 Ասամ	665 Պաշխ

630 Կոռնակ
622 Փաւոս
605 Հայկակ Բ
569 Երուանդ Ե.
565 Տեղրան Ե.
520 Սահագն
493 Լուսին
475 Երեսէհ
410 Օտրէհ
394 Երմոգ
385 Բայդամ
371 Սան
351 Սահէ

Կրտսէր Երմոգ

325 Սիհրան
319 Եկագաղտմէոս
317 Երուարդ
284 Հրանա Բ
239 Երտաւաղ
189 Երտաշատ
159 Երտաւաղդ

ԱՐԸԱԿՈՒՆԻՔ

149 Սաղարշակ Ե.
127 Երշակ Ե.
114 Երտաշէս Ե.
89 Տեղրան Բ
55 Երտաւաղդ Ե.
30 Երշամ

Աճի յետ ծննդեան Վերլուծութի

1 Երգար
34 Ենանէ

38 Սանատրուկ
68 Երուանդ Բ
86 Երտաշէս Բ
129 Երտաւաղդ Բ
131 Տեղրան Ե.
152 Տեղրան Գ.
194 Սաղարշ
214 Երտաւաղ Ե.
286 Տեղաւ
344 Երտաւաղ Բ
353 Տեղրան Բ
363 Երշակ Բ
381 Պոպ
384 Սաղարշատ

386 Երշակ Գ.
Սաղարշակ Բ
388 Երտաւաղ Գ.
392 Սահագաղտմէոս
414 Երտաւաղ
422 Երտաւաղ

Թագաւոր

Սեբեհ Հայր

Ե. Ժ. Բ.

27 Երտաշէս
16 Տեղրան Բ
2 Երտաւաղ
2 Տեղրան
Ե. Ժ. Բ.
6 Երտաւաղ արծրունի
19 Սան
19 Երշէս
21 Օհան Երտաշէս
38 Երշակ
38 Սիհրդատ
55 Հաւաղդ

55 Տերիթ
60 Տիգրան
63 Տերիթ (վերստին)

695 Սմբատ
743 Լշոտ
760 Սահակ Բ
835 Բագարատ

Ստորագրություն

Ուրիշներ

428 Սահմանադրություն

422 Սասակ

452 Լորդոմիդ

464 Լորդինասպ

481 Սահակ Լ.

483 Շապուհ

484 Լեւոնիան

485 Սահան

511 Սարգ

515 Բուրդուն

518 Սիսի

548 Գեղամապուհ

552 Սինասկահրամ

558 Սարոգլատ

564 Սուրեն

571 Սարգան

578 Սինգրան

593 Սմբատ

601 Գաւիթ

625 Սաքաղտիրոց

693 Լեւոն

704 Սաւմ

717 Սիւթ

727 Սահմատ

732 Լեւոնազիւ

742 Սրուան

758 Եղիտ Լ.

766 Սիւլէյման

769 Պէքեր

778 Հասան

786 Եղիտ Բ

798 Խուղիմայ

818 Հով

848 Լեւոնիթ

850 Բուղայ

855 Շէխ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ

Սկզբնական

632 Գաւիթ

636 Թահադորոս

643 Սարաղտիրոց

644 Սմբատ

654 Համազասպ

659 Գրիգոր

685 Լշոտ

690 Ներսէս

859 Լշոտ Լ.

890 Սմբատ Լ.

914 Լշոտ Բ

928 Լրատ

952 Լշոտ Գ.

977 Սմբատ Բ

989 Գագիկ Լ.

1020 Յովհաննէս

2042 Գագիկ Բ

Թագաւոր Ստեփաննի
Ե կարաց

908 Գագիկ Լործրունի

921 Լշոտ Հապուհեան

937 Դերենիկ Լշոտ

953 Լեւուսահ

962 Սուշեղ

Լշոտ Սահակ

972 { Գուրգէն Խաչիկ

{ Սենեքերիմ

ԲՈՒԲԵՆԵԱՆՔ

1080 Սուրէն Լ

1095 Կոստանդին Լ

1100 Թորոս Լ

1123 Լեւոն Լ

1144 Թորոս Բ

1168 Թովմաս պալ

1169 Սէհ

1174 Սուրէն Բ

1185 Լեւոն Բ

1219 Ծապեւ

1220 Փիլիպպոս

1224 Հեթում Լ

1269 Լեւոն Գ

1289 Հեթում Բ

1293 Թորոս Գ

296 Սահառ

1298 Կոստանդին Բ

1305 Լեւոն Գ

1308 () շէն

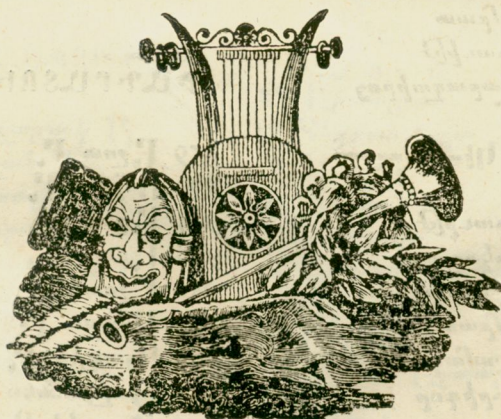
1320 Լեւոն Լ

1342 Կոստանդին Գ

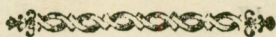
1343 Գուրգէն

1345 Կոստանդին Գ

1365 Լեւոն Գ

ՑԼՆԿ ԸՆՈՒՆԵՑ.

Լրացնելու անհրաժեշտ 108.

Լրացնելու անհրաժեշտ 118.

Լրացնելու անհրաժեշտ 125.

Լրացնելու 38. 39. 40. 41. 42.

Լրացնելու 101.

Լրացնելու անհրաժեշտ 116.

Լրացնելու անհրաժեշտ 116.

Լրացնելու 41.

Լրացնելու 23. 24.

Լրացնելու 19.

Լրացնելու 31.

Լրացնելու 20. 21.

Լրացնելու 47. 56.

Լրացնելու 138.

Լրացնելու 32.

Լրացնելու 86.

Լրացնելու 110.

Լրացնելու 31.

Լրացնելու մեծ 6. 7. 22. 23.

Լրացնելու որդի Լրացնելու 37.

Լրացնելու ծով 16.

Լրացնելու 99.

Լրացնելու 13. 60. 79.

Լրացնելու 12.

Լրացնելու 18.

Լրացնելու 167.

Լրացնելու 52.

Լրացնելու 40.

Լրացնելու որդի Լրացնելու 42

Լրացնելու 143. 145.

Լրացնելու 92.

Լրացնելու 146.

Լրացնելու 126. 129. 130. 152.

- Լճուշ բերդ 67. 74.
 Լճնիբաղ 24.
 Լճուշաւան 16. 17.
 Լճիգնոս 36.
 Լճիդրոս Լալիւիան 25.
 Լճիդրոս Թագաւոր Աեւկիացւոյ 24.
 Լճոնինոս 36. 37.
 Լճոնինոս կայսր 50.
 Լճնէն 56.
 Լճոտ Լ. 7 107. 108.
 Լճոտ Բ. Լերիթ 115 — 122.
 Լճոտ Գ. 124. 125.
 Լճոտ արծրունի 105.
 Լճոտ Թագաւոր Սապուրականի 116.
 Լճոտ Թոռն Լ. Լճոտոյ 112. ևն
 Լճոտ իշխան Սապուրականի 109.
 Լճոտ Սասկեր 103.
 Լճոտ սրդի Լ. Գազկայ 128 — 130.
 Լճոտ Պատրիկ 102.
 Լճոշատ 31.
 Լալիբաթ 130.
 Լալիսարիպ 123. 124
 Լալոշն 30.
 Լալուաիթ 161.
 Լալուսէթ 104.
 Լալուսփար 130. 135.
 Լալսամ 44.
 Լաւաւան 22.
 Լալա 5. (ևն)
 Լալուրէթ 118.
 Լաւրեստանեայք 18. 31 (ևն)
 Լաւագ 31.
 Լաւարան 137.
 Լապուրտէն 73.
 Լաոմ արծրունի 116.
 Լաոմ նախարար 79.
 Լաւրներսէ՛՛ 87.

Լորենթսնէ թագաւոր Ալոյ III. II2.

Լորտիկ 84. 85.

Լորիկապ 85. 86.

Լորացիք 7. 156.

Լորդաձորն 11.

Լորմ 5. 13. 14. 51.

Լորմակ 31.

Լորմայիս 12.

Լոյ 15. 16.

Լորատ 10. 15.

Լորակ 17.

Լորամ 46. 47.

Լրեթ 25.

Լրեո 39.

Լրիարաթ 32.

Լրեթէո 23. 24. :

Լրիտակէս 58.

Լրիտաբուղ 36.

Լրծիկ 138.

Լրծրունիք 19.

Լրկադէո 73.

Լրմաւիք 12. 13. 30.

Լրմհակ 11.

Լրմոգ 22.

Լրշակ Լ. 29.

Լրշակ Բ. 63. 64. 65. 66. 67.

Լշակ Գ. 72.

Լրշակ հաւսեծին 27.

Լրշակ մեծ 25. 27. 28.

Լրշակ որդի Միհրդատայ 35.

Լրշակաւան 65.

Լրշակունիք 27. (Կն)

Լրշամ 38.

Լրշղ 34. 35. 36. 37.

Լրշաւիք 39.

Լրշաւիք Կամարական 61.

Լրտադերս 67.

Լըտաշամ 29.

Լըտաշա 24. 25.

Լըտաշատ 24. 35. 47. 82.

Լըտաշէս Լ. 29. 30.

Լըտաշէս Բ. 45. 46. 47. 48. 49.

Լըտաշէս Գ. 75. 76. 77.

Լըտաշէս հայր Լըշակայ մեծի 27.

Լըտաշիք 7. 76

Լըտաշիք որդի Ըապհայ 74.

Լըտաշիք սասանեան 52. 53.

Լըտաւաղ 24.

Լըտաւաղ Լ. 35. 36. 37.

Լըտաւաղ Բ. 47. 48. 49

Լըտաւաղ Կուսակալ 25. 27.

Լըտաւաղ նախարար 53.

Լըտաւան 53.

Լըտեմիս 30. 31

Լըւարայր 82.

Լըւսստոս 38. 39.

Լըւեիք 169.

Լըւին 109. 110. 111.

Լըրոգիտէ 51.

Բար 21.

Բարան 104.

Բարեւալք 20. 21.

Բարկէն 105

Բադարան 45. 108.

Բադարատ Բազրատունի 61.

Բադարատ Բազրատունի պաարիկ 104.

Բադարատ նախարար 28.

Բադարատ նահապետ 19.

Բազրատունիք 19. 29. 31. 45.

Բազրեանդ 51. 57.

Բալուր 60.

Բայգամ 22.

Բարդողիմէոս 43.

Բարաուիրան 36.

Բարշամ 14.

Բարշամ կուսք 31.

Բեղերու. 18.

Բեր 122.

Բերիա 147.

Բերկըի 132

Բղնունիք 60.

Բէլ 9. 10. 11.

Բըլ 121.

Բիւրակն լեռն 121.

Բուդա 105.

Բութլան 94.

Բջնի 131.

Գարիանոս 35.

Գագիկ Ա, 126. 127. 128.

Գագիկ Թագաւոր արծրունի 112. 113.

Գագիկ Բ. 130 — 141.

Գագիկ Թագաւոր Արուց 125. 137. 138.

Գագիկ իշխան Աստղուրականի 116.

Գաղաւոն 74.

Գամեր 9.

Գայլ վահան 97.

Գանձի 133.

Գառնի 15.

Գարձայլ 86.

Գգիհոն 91.

Գեդուհոն 58.

Գեղամ 13.

Գեղամայ ծով 121.

Գեղամէ 13

Գէորգ կաթողիկոս 108

Գէորգ մարգպետունի 120.

Գիտակ 46.

Գնէլ 64.

Գնունիք 19.

Պառ 124.

Պորգի կամ Պերգի 129

Պորդիաս 32.

Պուգարբ 112.

Պուխտոն 163,

Պուրգէն եղբայր Պագկայ 113.

Պուրգէն Թագաւոր վասպու. 116.

Պուրգէն որդի Պ. Աշոտայ 126.

Պրեգոր 1 ուսաւորիչ 52. 55. 57. 58 59.

Պրեգոր խնամի Բ. Աշոտայ 119.

Պրեգոր կաթողիկոս 149

Պրեգոր կաթողիկոս (այլ) 159.

Պրեգոր կիւրապաղատ 100.

Պրեգոր Սամիկոնեան 102.

Պրեգոր Սուփան 105.

Պրեգորիս. 60.

Պանիկէ 62.

Պավսէժ 52.

Պարան 25.

Պարանդիբ 71.

Պարեհ Թագաւոր Պարսից 44. 45.

Պարեհ կուսակալ 25.

Պա իԹ արծրունի 116.

Պաւ իԹ կիւրապաղատ 128.

Պաւ իԹ Սամիկոնեան 102.

Պաւ իԹ սահառունի 97. 98.

Պաւ իԹ Սինի 169,

Պենչապուհ 81.

Պենչապուհ (այլ) 95.

Պերենիկ 116. 123. 124.

Իեոկղեաիանոս 54. 55,

Պշտայ 156.

Պուին 60. 72. ևն.

Պրազարդ 148.

Նգերացիք III. 119

Եգիպտացիք 153. 157.

Եդեսիա 39.

Եզիտ Բ. 102

Եզիտ Բ. 103

Եզնկա 31. 55. 72.

Եղը 99.

Եկեղեցի գուռա 50. 55. 72.

Ենրիկոս 149.

Երազաւորս 116.

Երախնաւու 50.

Երասխ 12 13.

Երնջակ 114.

Երունաղ 44,

Երունաղ քուրմ 46.

Երունդ Բ. 19.

Երունդ Բ. 44. 45. 46.

Երունդաշատ 45.

Երունաղէմ 35. 153.

Եւմէնէս 23. 24.

Եփեսոս 31.

Եփրատ 71.

Եօթն գայլ 131.

Օպէլ 151. 152.

Օարմայր 18.

Օարէհ 22.

Օարէհ որդի Բ. Նրտաշիսի 48.

Օուրա 62.

Եշէֆ Շապան 165,

Թադէոս 41.

Թաթարք 153.

Թաթուլ 137.

Թահմաղ Ղուլի 170,

Թէոդոս մեծ 63. 66. 68. 70. 71.

Թէոդոս փոքր 76.

Թէոդորոս կաթողիկոս 167,

Թէոդորոս Ուշուռնի 98,

Թիւրքեր 156 .

Թոմաս առաքեալ 41 .

Թոմաս պոյլ 147 . 148

Թորգոմ 7 .

Թորոս Ա . 143 .

Թորոս Բ . 145 . 146 . 147 .

Թորոս Գ . 157 . 158 .

Թորոս սրգի Ա . Հեթմոյ 154 .

Թաւրիս 72 .

Իկոնիա 150 . 156 .

Իանկթամուր 166 . 617 .

Իատինացիք 142 . 151 . ևն

Իւոն Ա . 144 . 145 .

Իւոն Բ . 149 . 150 . 151 .

Իւոն Գ . 154 . 155 . 156 .

Իւոն Դ . 159 .

Իւոն Ե . 160 , 161 , 162 ,

Իւոն Յ . 164 , 165 , 166 ,

Իւոն արծրունի 172 ,

Իւոն Լամատաուէր 172 .

Իւոն կայսր . 172 ,

Իկայոնացիք 159 .

Իկիւանոս 54

Խոռ II .

Խոսրով Ա . 51 . 52 . 53 .

Խոսրով Բ . 60 . 61 .

Խոսրով Գ . 72 73 . 74 . 75 .

Խոսրով Թագաւոր Պարսից 95 . 96 . 97 .

Խոսրովանոյշ 126 .

Խոսրովի դուխա 53 .

Սուղեմա 104 .

Ստրիկ 132 . 133 .

Սամնդաւ 138 .

Սադմոս 9 .

Սամաւրահանք 66 .

Սալպակ 18 .

- Լանգար 88 .
 Լաշ՝ 101. 102 .
 Լապադովկիա . 14 23 . 25 . 32 . 35 .
 Լապան 165 ,
 Լապոյտ բերդ 113 .
 Լասպից ծով 13 . 60 .
 Լաստոր 34 .
 Լատրամիտէ 127 .
 Լաբակալա 51 .
 Լարդոս 16 .
 Լարինոս 54
 Լարա 122 . 137 .
 Լաւատ 93 . 94 .
 Լաքաւաքար 120 .
 Լեղեռտիանոս 149 .
 Լեւսերիա 14 . 55 .
 Լիգէոտա 139 . 140
 Լիլիկիա 35 . 142 . 45 .
 Լիպլոս 147 .
 Լի՛ս Խանուէլ 145 .
 Լիւզիկոն 32 .
 Լիւբոս 19 . 20 . 21 .
 Լիլեպատրա 37 .
 Լիդը 116 .
 Լիոնրադ 149 .
 Լիոնահ 19 .
 Լիստանդ Կայսր 60 . 61 .
 Լիստանդիանոս 47 .
 Լիստանդին Լ . 142 . 143 .
 Լիստանդին Բ . 163
 Լիստանդին Եղբայր Բ . Հեթմայ 158 .
 Լիստանդին Իշխան 152 .
 Լիստանդին Իշխան Լամբրոնի 153
 Լիստանդին Կայսր 132 .
 Լիստանդին Պերսիէա ժէն 116 .
 Լիստանդին սպարապետ 161 .

Կոստանդնուպօլիս 61. 67. ԼՆ,

Կովկասայինք 27

Կուաշ 63. 64.

Կուր 13. 122.

Կրասոս 35.

Կրեսոս 21.

Կրեսոս (այլ) 30.

Հագարայիք Գեո. Տաճիկք

Հազարաուխտ 90

Հալիձոր 169

Հալբատ 126.

Համադաուդ 100.

Համաուլ 126.

Հայաստան 5. 14, ԼՆ.

Հայկ 9. 10. 11.

Հայկակ Ա. 17. 18.

Հայկակ Բ. 19.

Հայկաշէն 10.

Հայոց ձոր 11.

Հասան 103.

Հարմա 13.

Հարք 11.

Հեթում Էլիսան Ամբրոնի 148.

Հեթում Ա. 153, 154, 155,

Հեթում Բ. 157, 158. 159,

Հելինէ, 45.

Հեր 91, 124

Հերակէս 21, 50, 31,

Հերովդէս 38, 39,

Հիթաղք 85. 91.

Հիւրկանոս 36.

Հմայեակ 85.

Հալ 102.

Հողս 101,

Հոնք 88, 91,

Հռամիզդ 44,

- Հռիփսիմեան կուսանք 56, 57,
 Հռովմայեցիք 31, 32, 33 34, 35, 36, 37, 44, 45,
 Հռովմա 157,
 Հռչէ 54,
 Հրանտ 24,
 Հրաչեայ 19,
 Հրեայ 31, 40,
 Ղուկիանոս 32, 33,
 Ղուկուղոս 32, 33, 34,
 Մաժակ աշուկաբաշ,
 Մաժան 47, 48,
 Մանգոյ 152,
 Մամեստիա 144,
 Մանազկերտ 137,
 Մանաճիհ 79,
 Մանաւաղ 11,
 Մանաւաղեանք 60
 Մանդակունիք 53,
 Մանէ 58,
 Մանուէլ մամիկոնեան 95,
 Մանտիլեայ որդիք 140, 143,
 Մասիս 12
 Մարանդ 12,
 Մարիամ 157.
 Մարիբաո 6, 28,
 Մեսրոպ 74, 75,
 Մերութան 67 68, 69,
 Մէլք Աշրաֆ 157,
 Մէլք Բարսաղան 169,
 Մէլք Շահ 141,
 Մէլք 165,
 Մէլք Օմար 167,
 Մժէժ 94, 95,
 Մժէժ կայսր 172
 Միհրան Թադաւոր Արաց 61,
 Միհրան կուսակալ 23,
 Միհրան պարսիկ 88, 89,

Միհրդատ 31, 32 33, 34,
 Միհրդատ փոքր 35,
 Միհրներսէ՛ 79, 82,
 Միջագետք 31,
 Մկրայէլ կայսր 132, 133,
 Մկրայէլ կայսր (այլ) 157,
 Մլե՛հ 147, 148.
 Միւթար 169,
 Մօբին 39,
 Մկհառինջ 89
 Մշակ , 14, 15,
 Մսկք 11,
 Մոհմատ 102,
 Մոհմախոս կայսր 135
 Մուա 30,
 Մովսէս խորենացի 18,
 Մովսէս կաթողիկոս 95,
 Մովսէս Ուտէացի 118,
 Մուշեղ եղբայր Բ, Աշտոյ 113,
 Մուշեղ եղբայր Գ, Աշտոյ 125,
 Մուշեղ Մամիկանեան 96, 97, 105,
 Մուշեան Նիսաբաւուրտ 83,
 Մուրց 51,
 Մրուան 102,
 Մօլիկ 96, 172,

Յարեթ 59,
 Յաղկերտ Ա, 75,
 Յաղկերտ Բ, 79 — 92,
 Յաղկերտ վերջին 98,
 ՅԻՍՈՒՍ 40. 41
 Յոհան 96,
 Յոհան Մանդակունի 87, 92,
 Յոհաննա 161,
 Յովհաննէս իշխան Ուտէացոյ 170,
 Յովհաննէս կաթողիկոս 104. 117,

- Յովհաննէս կողեռն 132.
 Յովհաննէս Չմէլիկ կայսր 172.
 Յովհաննէս պոյլ 163.
 Յովհաննէս Պերիեռուժէն, 144.
 Յովհաննէս Սմբատ 128 — 132.
 Յոյճը 19, 30. 135. 139 — 146 ևն.
 Յովակիմ 168.
 Յովսէփ 80. 83.
 Յուլիանոս 61. 62.
 Յուսիկ 62.
 Յուսուփ III — III 6.
 Յուստիանոս 172.
 Եւթուգոդոնոսոր 19.
 Եասըր 106.
 Եեբրովթ փշ Բէլ
 Եերշապուհ արծրունի 81.
 Եերոն 44.
 Եերսեհ եղբայր Հապհոյ 61.
 Եերսեհ կամարական 101.
 Եերսեհ հայկազն 22.
 Եերսեհապատ 87,
 Եերսէս Բասենցի 96.
 Եերսէս Լամբրոնացի 149.
 Եերսէս մեծն 63 — 69.
 Եերսէս Շինող 99.
 Եերսէս Շորհալի 149,
 Եերսէս որդի Գ. Լեոնի 156.
 Եերսէս պատրիկ 172.
 Եփուպղոմէոս 23.
 Եըսը 120, 121.
 Եեդ 131.
 Եեխոր 91. 92.
 Եենոս 15.
 Եենուաս 17.
 Եենուէ 6. 19.

Եկեքաբ 14.

Եյ 5. 6. 9. 11.

Եյեմզարա 12.

Եպատ 11. 69.

Եսհարտ 168.

Եսհապիւն 81.

Եսհթամազ 168.

Եղադոմ 90.

Եամբատ 19.

Եամիրամ 15. 16.

Եամիրամակեա փեռ. Սն

Եամուտե 118.

Եպուհ Երկայնակեաց 53. — 60.

Եպուհ Սիհրուն 90, 91.

Եպուհ որդի Լ. Լշտոյ 108

Եպուհ որդի Յազեբտի 75. 76.

Երա 12.

Եաւարշ 18.

Եաւարշ կոմս 73. 74.

Եաւարշան 81.

Եխի 105.

Եիրակ 12.

Եղմուշապուհ 84.

Ունկիադա 65.

Որդունիք 60.

Որմեայ ծով 123.

Ուտեացիք 45.

Չարմաղան 152.

Չրմէս 50.

Պաճոյ՝ 19.

Պայապիս 14.

Պապ 68. 70. 71.

Պարթէ 74.

Պարէս 17.

Պարոյր 17. 18. 19.

Պարսիկք 22. 36.
 Պեթևին 144.
 Պելլին 167.
 Պեմունք 148.
 Պետրոս կաթողիկոս 129. 130. 134.
 Պերգամոն 32.
 Պերդիկաս 23.
 Պերճ 18.
 Պերուզ 50.
 Պերուզ (այլ) 84. 85, 91.
 Պելլար 159, 160
 Պանկոս 34, 35.
 Պանտանցիք 29.
 Պորբոս 54,
 Ջղաղուռ (Օման) 168.
 Ջղաղա (նոր) 169.

Ռամանոս 172.
 Ռուբեն Լ. 7. 139. 142.
 Ռուբեն Բ. 148.
 Ռուբեն բռնաւոր 151.
 Ռուբեն որդի Լ. 1, 146 145.

Սաթրիի 47.
 Սահակ Բագրատունի 86, 87. 89.
 Սահակ Բագրատունի (այլ) 103.
 Սահակ խնամի Բ. Աշոտյ 119.
 Սահակ կաթողիկոս 101.
 Սահակ Պարթև 75 — 77.
 Սահակ Սիսական 120.
 Սահուռ 98.
 Սանահին 126,
 Սանատրուկ 41. 42. 45.
 Սանատրուկ (այլ) 60.
 Սանադուխտ 43.
 Սատունք 19. 94. 104.
 Սարգիս Սևաս 132. 134. 135.

- Սարգանաբաղ 18.
 Սերաստիա 116. 166.
 Սելեկիացիք 24. 25.
 Սեղեհատրոս 57.
 Սեղինէ 31.
 Սենեքերիմ 19.
 Սենեքերիմ Թադաւոր Արծրունեաց 116. 132.
 Սեպուհ 58.
 Սեւադա 104.
 Սեան կղզի 120. 121.
 Սեանայ ծով 13.
 Սեբրիանոս 50.
 Սևորդիք 113.
 Սիղդա 36.
 Սիս 149. 154. 160.
 Սիսակ 13.
 Սիւլէյման 103.
 Սիւնիք 13.
 Սիւլթացիք 130. 131. 147. 152.
 Սղուր 155.
 Սմբատ Ա. 108 — 114.
 Սմբատ Բ. 126. 127. 128.
 Սմբատ Բագրատունի 103.
 Սմբատ Բագրատունի (այլ) 45. 47.
 Սմբատ Բաղմայաղթ 96. 97.
 Սմբատ Բիւրատեան 101.
 Սմբատ եղբայր Ա. Հեթմոյ :
 Սմբատ եղբայր Գ. Թորոսի 158.
 Սմբատ Խոստովանող 105. 106.
 Սմբատ Վամսարական 69.
 Սմբատ իշխան Տարծնոյ 98.
 Սմբատ որդի Սարաջտիրոցի 99. 100.
 Սմրզանդ 166.
 Սոփիա 52.
 Սուրէն եղբայր Առաւորչի 52.
 Սուրէն Ղեհր 95.
 Սուրմառի 134.

Սպանդարատ 66.
 Ստեփանէ 147,
 Ստեփաննոս կաթողիկոս 157.
 Սքանաթ 167.

Սլախթանկ 86, 88. 89.
 Սլախթանկ պարսիկ 97.
 Սահազն 21. 57.
 Սահան ամատունի 61,
 Սահան իշխան 67.
 Սահան կամնարական 98.
 Սահան Սաբիդոնեան 85. 86. 87. 88. 90. 91. 92. 93.
 Սահէ 22,
 Սահկայ բերդ 145.
 Սահրամ Պահլաւ 133,
 Սահրամ պարսիկ 96.
 Սաղարշ 51.
 Սաղարշ եղբայր Պերոզե 91.
 Սաղարշակ Ա. 6. 28.
 Սաղարշակ Բ. 72.
 Սաղարշակերտ 51.
 Սաղարշապատ 51. 92. ևն.
 Սաղարշուան 51.
 Սաղենտիանոս 62.
 Սաղէս 66.
 Սայկուն 31.
 Սան քաղաք 16.
 Սան Հայկազն 22.
 Սանայ ծով 10.
 Սանանդ 138.
 Սասակ իշխան Ղուգարաց 117.
 Սասակ որդի Հմայեկի 85.
 Սասակ Պահլաւ 131. 132.
 Սասակ Սիւնի 79. 80. 82, 83. 84.
 Սասիկ (Ղող) 142. 143.
 Սասիկ կայսր 130. 132.
 Սատնեան դաշտ 60,

- Արագղատ 71, 72.
 Արագղատ պարտիկ 95.
 Արաղջապուհ 86.
 Արաղվաճան 79.
 Արաջախրոց 98, 99.
 Արած 29.
 Արայրավար 90.
 Արբակեռ 18.
 Արդ 85, 87, 92, 94.
 Արդան Մամիկոնեան 79, 80, 81, 82, 83.
 Արդան Մամիկոնեան (այլ) 95, 96.
 Ահմէջըշապուհ 78, 79.
 Անտ Սարգիս աեռ. Սարգիս
 Ալէք 102.
 Աղն 96.
 Ալնառ Սահրամ 95.
 Առամ 76, 77, 78.
 Առամբուն 74.
 Առամշապուհ 74, 75.
 Արայիք կամ Աիքք. 21, 66, 79, 86, 42.
 Արթանէս 60.
 Արոյր 47, 48.

Տաճիկք 97 — 102 — 106 — 120 — 134.

Տայք 128.

Տարոն 148, 149.

Տերենա 68, 69,

Տերերիս 39, 42,

Տիգրան 47, 48,

Տիգրան Է, 19, 20, 21,

Տիգրան Բ, 31 — 36,

Տիգրան Գ, 50,

Տիգրանակերտ 21,

Տիգրանակերտ (այլ) 33, 63.

Տիգրանուհի 20, 21,

Տիսրոն 76.

Տիրան 21.

Տերան Լ, 49, 50.
 Տերան Լ, 61, 64,
 Տերան օրդի Լ, Տերանայ 34.
 Տերթ 44.
 Տերթ Թոռն Լ, Տերանայ 62, 64.
 Տիւրոս 161,
 Տղմուտ 82,
 Տուղբիլ Թաղաւոր Պարսէց 137. 138,
 Տեղբիլ Սի. Թացի 131, 132,
 Տրպիանոս 48.
 Տրդատ 58 — 59,
 Տրդատ օրդի Լ, Տերանայ 62,
 Յիկ Լեւրամ 119.
 Յլակ 12
 Յլակերտ 12.

Փայտ 161.
 Փառախոտ 12.
 Փառանձեմ 67.
 Փառնակէս 34.
 Փառնաւաղ 19.
 Փառոխ 12.
 Փարէզ 166.
 Փսուս 19.
 Փիլեպպոս 151, 152.
 Փիւնիկէ 35.
 Փնտուխտար 153.
 Քայքաուղ 150.

Օգոստոս փես, Լեւոստոս
 Օլին 160,
 Օլին պոյլ 161,
 Օմանցիք 168,
 Օտա 53.
 Փեթիս Սէհեմէտ: 168.

ԵԶ ՏՈՂ

ՎՐԻՊԱԿԲ

ՈՒՂԼԵԱԼԲ

7	5	ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ	ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ
31	18	ՄԻՐՈՂԿՏԵԼՆ	ՄԻՐՈՂԿՏԵԼՆ
37	36	ՄԻՐԵՆ	ՄԻՐԵՆ
63	30	ԹԱՊԵՆՈՍ	ԹԱՊԵՆՈՍ
70	11	ՔԱՀԱՆԱԵԱՅԵՏՈՒՆ	ՔԱՀԱՆԱԵԱՅԵՏՈՒՆ
58	1	ԵԿԵՂԵԱՐՍ	ԵԿԵՂԵԱՐՍ

